

МУЗЕЙ

У цього річного січневого числі паризького часопису „Militaria Magazine” (2006. – №246) увагу українського читача безперечно приверне стаття П'єра Льерне „Армія незалежної України 1917 – 1921 рр.”. І не тільки своєю темою, а й ілюстративним матеріалом. Йдеться про пам'ятки української військової історії з Королівського музею армії та військової історії Бельгії (частину їх репродуковано на с. 2, 3 і 4 обкл.). Інформацію про цю збірку див. на с. 160.

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ
АЛЬМАНАХ

Засновник – Центральний музей Збройних Сил України

Річник VII

Число 1(12)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Віктор АЛЕЩЕНКО, Олександр АРТЕМОВ, Жанна ДЕНИСЮК,
Віктор КАРПОВ (*головний редактор*), Ніна КОВТАНЮК, Денис КОЗАК,
Сергій ЛИТВИН, Дмитро МАЛАКОВ, Олексій ПРОЦЕПКО,
Володимир РЕПРИНЦЕВ, Олександр РИБАЛКО (*заступник головного редактора*),
Олександр СКРЯБІН, Дмитро ТАБАЧНИК, Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ,
Ігор ЧИЧКАНЬ (*відповідальний секретар*)

З М І С Т

АРХЕОЛОГІЯ

- Ігор ПРОХНЕНКО*
Давньоугорські
вояцькі поховання
(с. Чома Закарпатської обл.) 4

ІСТОРІЯ

- Артем ПАПАКІН*
Польські військові корпуси
на території України
1917–1918 рр. 25

- Андрій РУККАС*
Плани еміграційного
уряду УНР
щодо відродження української
військової авіації
(1928–1939 рр.) 42

- Дмитро МАЛАКОВ*
„22 июня, ровно в четыре часа...”
(Дещо з історії Києва того дня) 60

- Віктор КАРПОВ*
Репатріація японських
військовополонених радянськими
військами з території
Північної Кореї 73

АРХІВ

- З неопублікованої спадщини
генерала М. Капустяняського
(Вступне слово, публікація
документів і примітки
Олександра КУЧЕРУКА) 88

- Відносини української влади
з польськими військовими
формуваннями
на Правобережжі (1918 р.).
Свідчення військового
міністра УНР О. Жуковського
(Вступне слово, публікація
документа й примітки
Михайла КОВАЛЬЧУКА) 108

- Микола ПНАТЬЄВ*
Сторінки щоденника
(Біографічна довідка
й публікація документа
Олександра СКРЯБІНА) 114

ВЕКСИЛОЛОГІЯ

- Наказ командування армії УНР
про запровадження у військах
прапорів єдиного зразка (1919 р.)
(Вступне слово
й публікація документа
Михайла КОВАЛЬЧУКА) 145

- Олександр СКРЯБІН*
Перехідні вимпели Міністра
оборони України 154

МУЗЕЙ

- Жанна ДЕНИСЮК*
Пам'ятки української
військової історії
в бельгійському музеї с. 2 обкл., 160

Ігор ПРОХНЕНКО

ДАВНЬОУГОРСЬКІ ВОЯЦЬКІ ПОХОВАННЯ (с. Чома Закарпатської обл.)

Верхнє Потисся – особливий історико-географічний регіон, його природно-кліматичні умови віддавна визначили своєрідність культурного розвитку місцевої людності. Північно-східна частина регіону (Закарпаття) представлена долинами допливів р. Тиси (Боржава, Латориця, Ріка, Тербля, Тересва, Уж та ін.) і характеризується різноманітним рельєфом місцевості (рівнина, передгірська та гірська зони). Карпатські гори, заввишки 1100 – 1200 м над рівнем моря, являють собою природний буфер між Східною і Центральною Європою. Контакти між мешканцями по обидва боки гір уможливили зручні перевали (Ужоцький, Верецький, Яблунецький), через які до Верхнього Потисся проникала нова людність зі східного і північно-східного напрямку. Однією з наймасштабніших інвазій, що змінила етнокартину краю, був прихід угорських племен. Він значно вплинув на історичний розвиток населення всього Карпато-Дунайського ареалу X – XI ст., цей час визначається як період здобуття угорцями нової Батьківщини й утворення власної держави.

Картографування археологічних пам'яток угрів¹ показує, що переселення їх відбувалося двома основними шляхами: Дунайським коридором і через карпатські перевали. Повідомлення Порфірогенета², Нестора³ й Аноніма⁴ свідчать також про наявність двох угруповань угорців (білі і чорні угри), що просувалися на землі „нової Батьківщини”. В аспекті вивчення історії північно-східної частини Верхньотиського регіону нас цікавлять пересельці, які пройшли зі сходу поблизу Києва в напрямку Карпат. „Ішли угри мимо Києва горою, що зветься нині Угорське. І, прийшовши до Дніпра, стали вежами, бо ходили вони [так], як і половці. І, прийшовши зі сходу, ринулися вони через гори великі, що прозвалися горами Угорськими, і стали воювати проти слов'ян і волохів, які тут жили” – так змалював це переселення літописець⁵.

Шлях угорської орди після проходження мимо Києва до Карпат фіксується, як правило, за одиничними похованнями чи групами їх (Кринос, Судова Вишня, Львів)⁶. Напрямок руху угорців Прикарпат-

тям від Галича через Калуж і Болахів у долину р. Онір, а звідти до Верецького перевалу накреслив Я.Пастернак⁷. Трохи осторонь від цього маршруту стоїть група поховань Перемишля (10 могил)⁸.

Незважаючи на певні відгалуження в ході просування, основна маса „чорних угрів” наприкінці IX ст. подолала Карпати. Зарубіжні дослідники вважають, що угорці вже з 862 р. контролювали шлях через Верецький перевал і не виключають можливості оселення окремих їхніх груп у північно-західній частині Верхнього Потисся в цей час⁹. Про це нібито свідчать найархаїчніші пам'ятки давньоугорського археологічного матеріалу на Закарпатті. Однак, гадаємо, цієї аргументації замало. Для походів угорців Ателькузи в 60-х рр. IX ст. використовувався дунайський коридор і немає жодного свідчення щодо проходження їх у ці часи через територію Верхнього Потисся. Писемні джерела, відносність використовуваного І.Фодором поняття „архаїчні” пам'ятки, брак твердо усталеної хронології давньоугорських старожитностей періоду проникнення – усе це разом на даний час не дає змоги фіксувати появу угорців у районі Верецького перевалу раніше від 898 р.

Не можна говорити й про те, що угри одразу після проникнення у Верхнє Потисся контролювали перевали. Тоді ще не закінчився пошук нової, придатної для перекочування території. Також, зважаючи на мирне проходження слов'янськи-

ми землями на схід від Карпат, угорцям не було сенсу наприкінці IX ст. закріплюватись на гірських перевалах. І найголовніше – припущення про контроль перевалів має підкріплюватись конкретними пам'ятками, а їх дотепер не виявлено.

Що ж являли собою землі краю до проникнення сюди угрів? На початку IX ст., після розпаду Аварського каганату, Карпато-Дунайський ареал залишився без володаря. Південна частина за Бориса I (852–889 рр.) увійшла до складу Першого Болгарського царства (681–1018 рр.), а північно-західна – потрапила під владу князів Великої Моравії (790 – 910 рр.)¹⁰. Про належність населення краю до певної державно-політичної організації жодних свідчень немає, тому на тепер можна впевнено стверджувати, що ця територія напередодні угорського вторгнення не належала до будь-якої держави, хоча і зазнавала культурних впливів Болгарії і Великої Моравії. Безперечно, така ситуація сприяла проникненню й осіданню тут угрів, що було складовою загального процесу опанування Карпато-Дунайського ареалу.

Про чисельність місцевого населення, яке застали угорці в ході свого проникнення, свідчать близько 100 поселень Верхнього Потисся, площа яких у VIII – IX ст. збільшилась порівняно з VI – VII ст. від 0,5 до 1,5 – 2,5 га. Конкретний археологічний матеріал дає підстави заперечити твердження окремих учених – А.Годінки, О.Бонкала, Й.Гашпара,

Ф.Фодора¹¹, П.Немета¹² та інших, що в часи завоювання Батьківщини долина р. Боржави й лісисті гірські терени були незаселеними.

За І.Ерделі, чисельність прийшлих в ареал угорців становила до 500 тис.¹³ П.Дворжак, враховуючи 20 тис. воїнів-вершників, згаданих у писемних джерелах, вважає, що загальна кількість пересельців дорівнювала близько 100 тис. людей¹⁴.

Прийшло населення було поліетнічним, але для визначення його застосовуватимемо узвичаєний термін „угорці”. Поховання їх вирізняються на тлі старожитностей субстрату регіону. Саме за поховальними пам'ятками виразно простежуються напрямки перекочовування прийшлих племен після подолання Верецького перевалу. Спочатку угорці потрапили в долину р. Латориці, по якій просувалися на південь. У нижній течії Латориці вони поділилися, основна частина вирушила на південь, решта кочовиків – на захід і схід.

З історією Закарпаття пов'язаний східний напрямок перекочовування певної групи угрів, який відзначається за похованнями в Берегові¹⁵, Оросіві¹⁶, утворенням могильника в Чомі¹⁷, скарбом куфічних монет початку X ст. (400 екз.) біля м. Хуста¹⁸ та іншими пам'ятками.

Значну частину місцезнаходжень відкрито випадково наприкінці XIX – на початку XX ст. і здебільшого вірогідних відомостей про кількість похованих, ритуал, супровідний інвентар немає¹⁹. Проте це не заважає

говорити про чіткий цілеспрямований рух прийшлих племен з теренів нижнього коліна р. Латориці на схід, тобто розселення по території краю.

Тут треба згадати, що до 90-х рр. минулого століття в історіографії міцно утвердилася була думка, що угорські племена після проникнення наприкінці IX ст. на землі Закарпаття не затрималися тут, а пройшли далі, на наддунайські рівнини²⁰. Висновок робили, виходячи з відомої на той час незначної кількості угорських старожитностей X ст. Відповідно тогочасне населення Закарпаття характеризувалося як моноетнічне – слов'янське.

Натомість обґрунтованішими є сучасні схеми реконструкції історичного розвитку краю²¹, у яких визнається осідання угорських племен у ході проникнення їх сюди. Це підтверджується словами Нестора про те, що угорці після подолання Карпат осіли разом зі слов'янами, яких підкорили, й відтоді ця земля дістала назву угорської²², а також матеріалами некрополя X – початку XI ст. н.е., відкритого в 1986 р. В.Бобковим²³ біля с. Чома Берегівського району, де дотепер досліджено 69 давньоугорських поховань.

Єдине писемне джерело, що відображає ці події, – „Діяння угорців”. Згідно з його автором – Анонімом, вторгнення угорців на Закарпаття відбулося в 903 р. і супроводилося запеклими, але успішними для прихідців битвами. Було здобуто замки-гради Боржавський і Ужгородський, а місцевого князя Лабор-

ця спіймано й повішено на березі річки, яка стала називатися Лаборець²⁴. Більшість тверджень Аноніма – його літературна вигадка з метою обґрунтувати ідею історичної правомірності панування угорських магнатів над окремими краями Угорського королівства на зламі XII – XIII ст.²⁵ Серед іншого вигадано й здобуття названих городищ, яких перед приходом угорців не існувало, а також загибель легендарного або міфічного князя Лаборця. Попри це в сучасній українській історіографії раз по раз робляться спроби довести історичність особи Лаборця²⁶ задля підтвердження існування в слов'ян Закарпаття державності до приходу сюди угорців.

Водночас зауважимо, що хоч князя Лаборця й підвладних йому городищ не існувало, все ж таки під час проникнення угорців у Верхнє Потисся вони наразилися на опір місцевого населення. У даному разі свідчення Аноніма²⁷ підтверджується Нестором²⁸ і, щонайголовніше, – археологічним матеріалом. Шлях просування по долині Латориці й далі чітко позначений віхами – похованнями воїнів, судячи з інвентарю, – знатних, а так само й поодинокими знахідками: Нижні Ворота, Підполозя (поховання вершника), Свалява (одне поховання з ташкою), Соломонове (два поховання)²⁹.

За доволі короткий відтинок часу в процесі осідання місцева і привнесена матеріальні культури знівеливалися, що ускладнює етнічну ат-

рибуцію пам'яток Закарпаття, передусім поселень і городищ. Як наслідок мало обґрунтованого етнічного визначення старожитностей краю виникла значна кількість реконструкцій історичних подій на Закарпатті періоду завоювання угорцями Батьківщини й після нього. Як влучно зазначив В.Бобков³⁰, зацікавлення етнічними процесами не завжди диктувалося завданнями чистої науки і дуже часто розв'язання багатьох питань етнічної історії краю залежало від політичної кон'юнктури. Політизація досліджень призвела, з одного боку, до витворення ілюзії слов'янської моноетнічності на терені сучасного Закарпаття³¹, а, з другого – такої ж ілюзії, але вже відсутності слов'янського етнічного масиву на території сусідньої Угорщини. Е.Балагурі відзначив, що псевдопатріотизм дослідників різних країн спричинився до сформування загального уявлення про наявність межі між слов'янським і угорським світом X ст. по лінії сучасного державного кордону³².

На Закарпатті відома ціла низка середньовічних селищ, але в основному за під'ємним матеріалом. Виходячи з сучасних археологічних даних, безперечним є поступовий перехід угорців протягом X ст. від напівкочового до осілого способу життя, про що свідчить закладення могильників (наприклад, Чомського) і зведення городищ. Цей перехід багато в чому визначався щільним зв'язком з корінним населенням. Осіли-

ми в X – XI ст. у Верхньому Потиссі були і слов'яни, і угорці. Кому ж належали відомі поселення? Ті, на яких зроблено розкопки, не мають, крім кераміки, чітких хроноіндикаторів. У результаті пропонується широкий діапазон існування їх – X – XI ст., а то навіть XI – XIII ст. Набір керамічного посуду – слов'янський, але хто жив на цих поселеннях – однозначно відповісти, як правило, неможливо. Кераміка слов'янського взірця наявна і в угорських похованнях.

Складна ситуація і з етнічною інтерпретацією укріплених пунктів. Хто будував городища: слов'яни наприкінці IX ст., слов'яни в XI ст. чи угорці, які в X ст. вже осіли в регіоні? Згідно зі С.Свистовичем, уже з середини X ст. мадяри використовували облогову техніку, металю артилерію і мали досвід зведення захисних споруд³³. Виходячи з хронології матеріалів, можна припускати, що система городищ, яка виникла в X – XI ст. (Абауйвар, Боршод, Боржава (Вари), Земплін, Мала Копаня, Солотвино, Шариське Соколовце та ін.), безпосередньо пов'язана з колонізацією регіону й укріпленням його кордонів до і після утворення Угорського королівства. Тут зауважимо, що в період інвазії городища не зводять, тому ймовірніше, що вони постали під час територіального облаштування в другій половині X – на початку XI ст. Це підтверджується хронологією конкретного археологічного матеріалу. Картографування вірогід-

них городищ X – XI ст. на території Верхнього Потисся³⁴ дає підстави стверджувати, що їх зведення, переважно з найменшими затратами на місці збудованих за попередніх часів укріплених пунктів, пов'язане з добре обміркованим планом. Городища стояли в основі нового районування при територіальній організації держави, а значна частина їх виконувала роль захисного реду на півночі. Єдина небезпека для угорців з цього напрямку походила від Польщі.

Не виключено, що городища й селища Закарпаття були об'єктами співжиття прийшлого угорського та місцевого слов'янського населення. У зв'язку з цим відзначимо, що нині єдиними старожитностями, угорська атрибуція яких не підлягає сумніву, виступають їхні поховальні пам'ятки, що дають інформацію про різні аспекти життя прийшлих племен. Серед цих пам'яток вирізняється могильник поблизу с. Чома Берегівського району – один з найдослідженіших пунктів замешкання давніх угорців у регіоні.

Цей некрополь міститься за 300 м на захід від села, займаючи північну частину височини урочища Сіпахат (у перекладі з угорської – Пагорб Сіпа), уздовж лівого берега невеликої річки Сіпа.

Перше давньоугорське поховання тут виявлено випадково в 1952 р. під час будови винного підвалу. Кістяк і стремено надійшли до Угорського національного музею в Будапешті. Згодом пошукові роботи тут розпочав

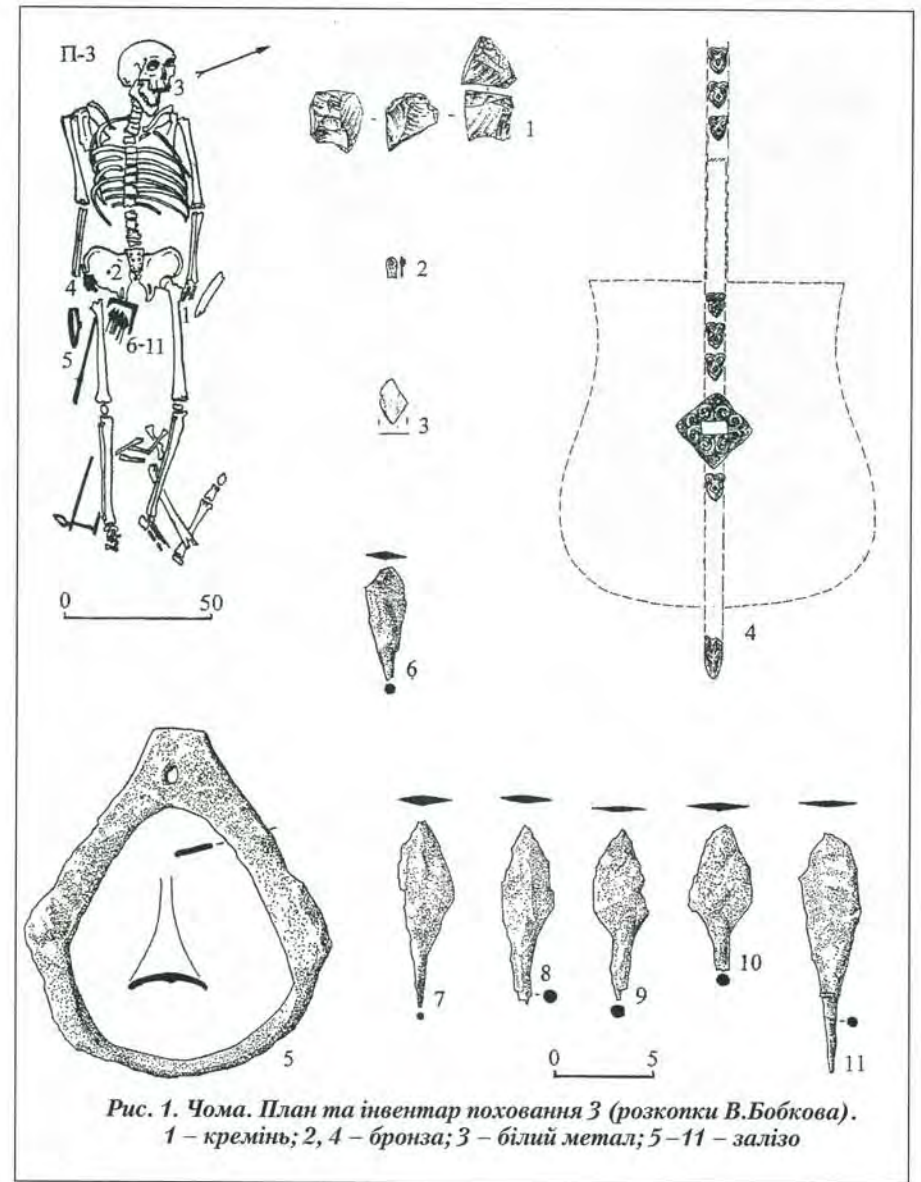

Рис. 1. Чома. План та інвентар поховання 3 (розкопки В.Бобкова). 1 – кремій; 2, 4 – бронза; 3 – білий метал; 5–11 – залізо

В.Бобков. Експедиція Кемеровського державного університету під його керівництвом дослідила впродовж 1986 – 1987 рр. 28 поховань³⁵. Документацію і матеріали розкопок тоді вивезено до Кемерова і тільки в 90-х рр.

незначну частину поховального інвентарю (без документації) повернуто на Закарпаття. Планомірне вивчення могильника провадить археологічна експедиція Ужгородського університету. У 1993 – 1994 рр. розкопано 20 по-

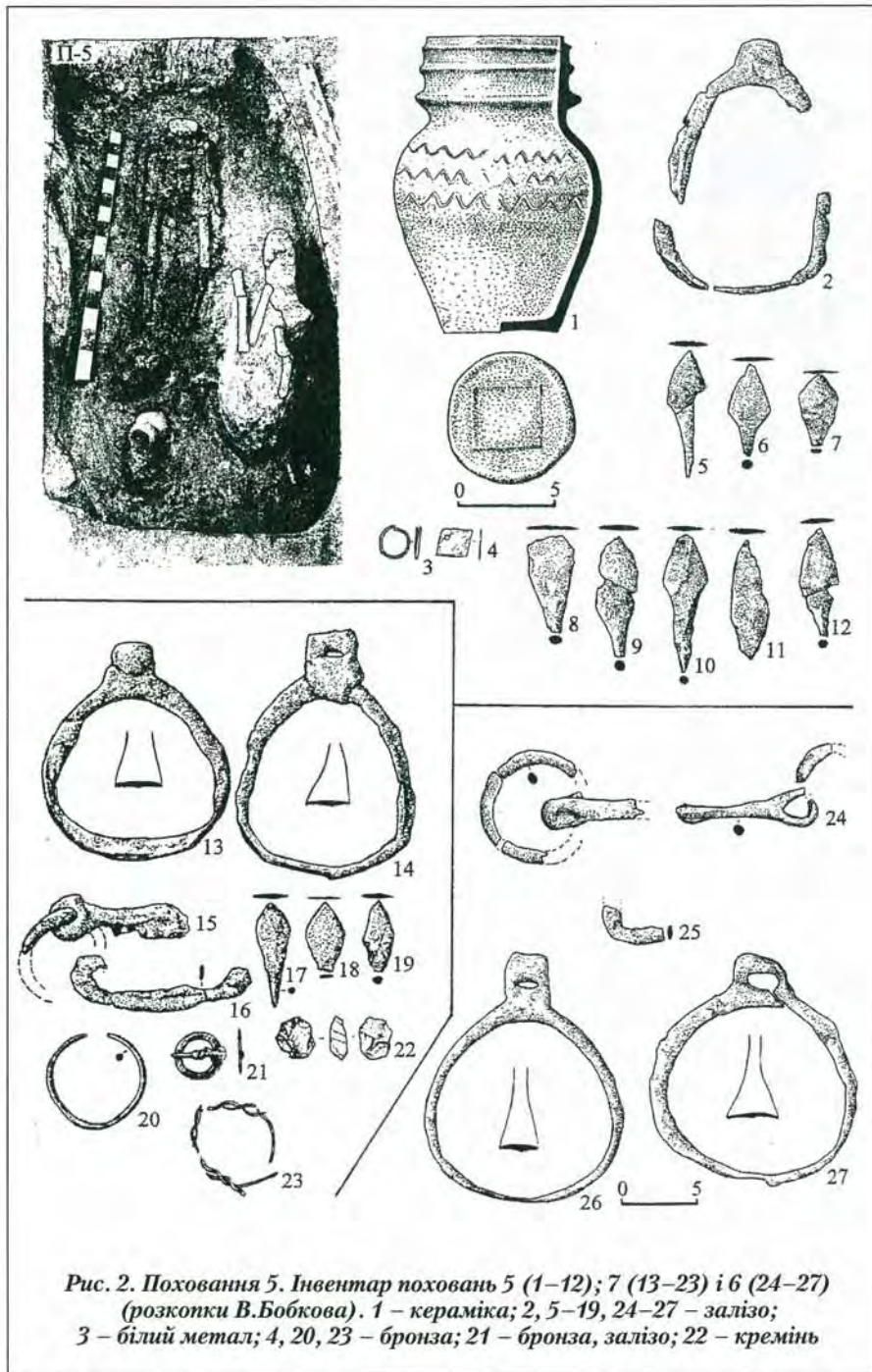

Рис. 2. Поховання 5. Інвентар поховань 5 (1–12); 7 (13–23) і 6 (24–27) (розкопки В.Бобкова). 1 – кераміка; 2, 5–19, 24–27 – залізо; 3 – білий метал; 4, 20, 23 – бронза; 21 – бронза, залізо; 22 – кремень

ховань, протягом польових сезонів 1996 – 1999 рр. розкрито ще 20. Серед 69 досліджених поховань Чоми 17 – вояцьких. Розгляньмо ці поховання докладніше.

Поховання 0 не ввійшло до загальної нумерації. Як зазначалося, виявлене в 1952 р., воно стало репером для дослідження некрополя. До його комплексу належало стремено.

Поховання 1. Інвентар становлять залізні стремена, вудила, підпружна пряжка, ніж, бронзовий браслет відкритого типу й дві посудини.

Поховання 3. Орієнтоване з незначним відхилом за лінією схід – захід. Біля щелепи небіжчика виявлено фрагмент монети з білого металу. Коло тазової кістки лежали бронзові платівки – нашивки від сумки (ташки), на 15 см нижче – стремено. Уздовж правої ноги зафіксовано фрагменти оббивки сагайдака, у ньому – шість спрямованих наконечниками догори стріл. Біля п'ясті лівої руки знайдено кремень для кресала. Під кістками правої ноги похованого і коло неї були фаланги кінцівок коня (рис. 1).

Поховання 5. Зроблене в ямі під прямокутної форми (2 x 1 м), на глибині 1 м. Кістки задовільної збереженості. Неподалік від черепа знайдено дротяну завушницю з білого металу. Біля лівої руки виявлено п'ять залізних наконечників стріл, коло лівого коліна зафіксовано ще три й фрагмент бронзової платівки. На місці правої стопи – залізне стремено, а на 0,2 м нижче від нього – кружальна посудина.

Біля лівої ноги похованого – череп і фаланги кінцівок коня (рис. 2).

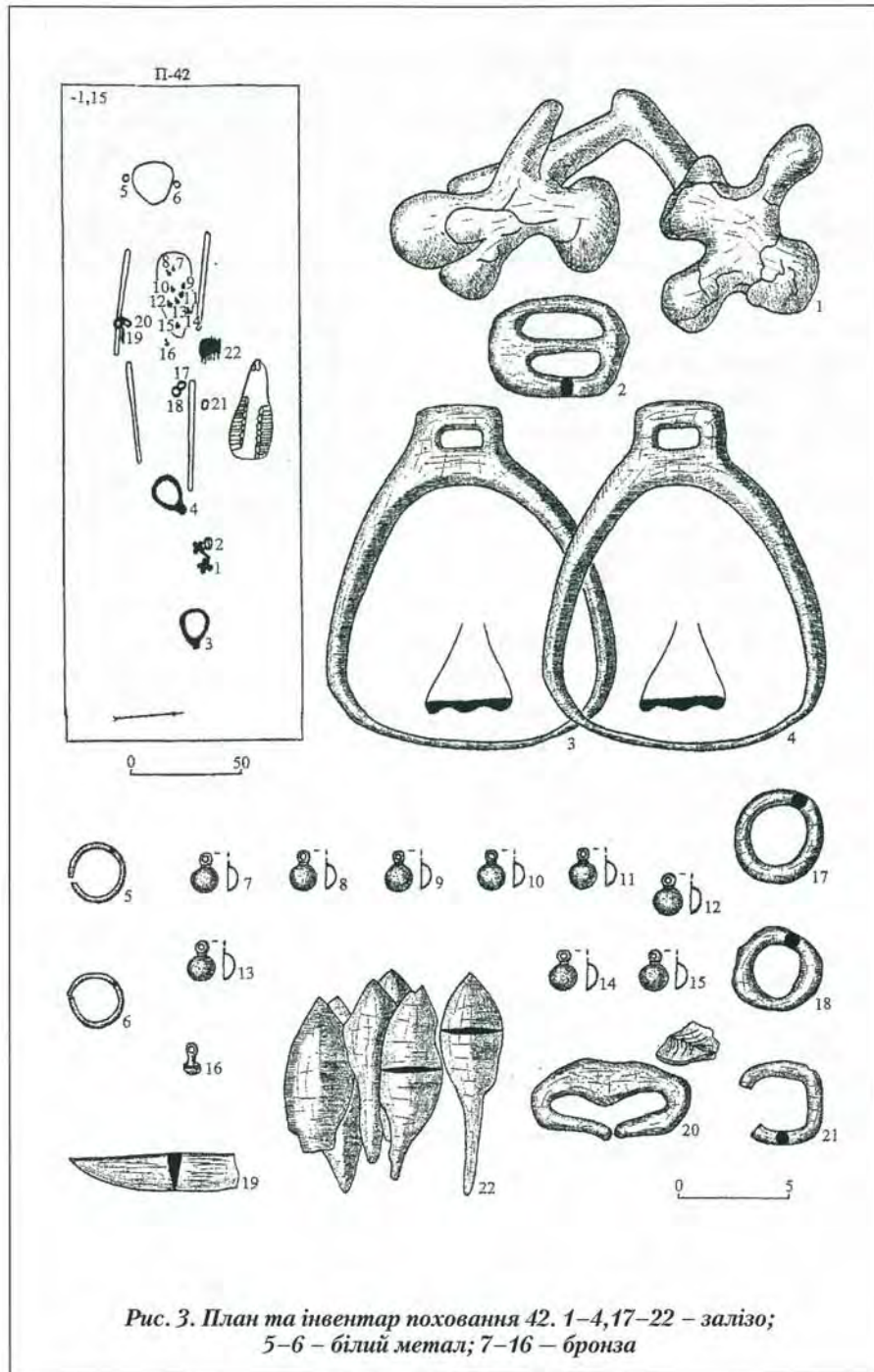
Поховання 6. До комплексу поховання належали залізні стремена, вудила й залізна недиагностична річ (рис. 2).

Поховання 7. Речовий інвентар могили становили залізні стремена, вудила, три наконечники стріл, кресало з кременем, бронзова пряжка з залізним язичком, бронзові витий і відкритого типу браслети (рис. 2).

Поховання 29. Могильна яма прямокутної форми (2,3 x 0,5 м), глибина – 0,87 м. Орієнтація з відхилом захід – схід. Збереженість кісток задовільна. Біля правої руки похованого лежало залізне кресало з кременем, трохи нижче, коло правого стегна – залізний ніж, ще нижче – два залізні наконечники стріл, на животі – залізна пряжка.

Поховання 30. Могильна яма під прямокутної форми (2,15 x 0,5 – 0,65 м), глибина – 0,7 м. Орієнтація з відхилом захід – схід. Збереженість кісток задовільна. Біля лівої руки похованого лежали п'ять залізних наконечників стріл, поблизу п'ясті – залізна пряжка. Між колінами небіжчика були залізні стремено й підпружна пряжка. Друге стремено зафіксовано коло лівої стопи похованого. У південно-східному куті могили виявлено вудила.

Поховання 42. Могильна яма прямокутної форми (2,8 x 0,95 м), глибина – 1,15 м. Орієнтація з незначним відхилом захід – схід. Збереженість кісток задовільна. Біля черепа знай-

дено дротяні завушниці з білого металу, на правій руці лежали залізні кресало з кременем і ніж. На рівні нижньої частини огруддя засвідчено шматки шкіри від сумки, бронзові підвіски й гудзик. З лівого боку від таза виявлено шість залізних наконечників стріл. Біля лівої ноги зафіксовано два залізні кільця й фрагмент пряжки. На місці стопи лівої ноги – залізне стремено, на 20 см нижче – залізна підпружна пряжка й вудила, а ще на 20 см нижче – друге стремено. З лівого боку від небіжчика на рівні ніг містився череп коня (рис. 3).

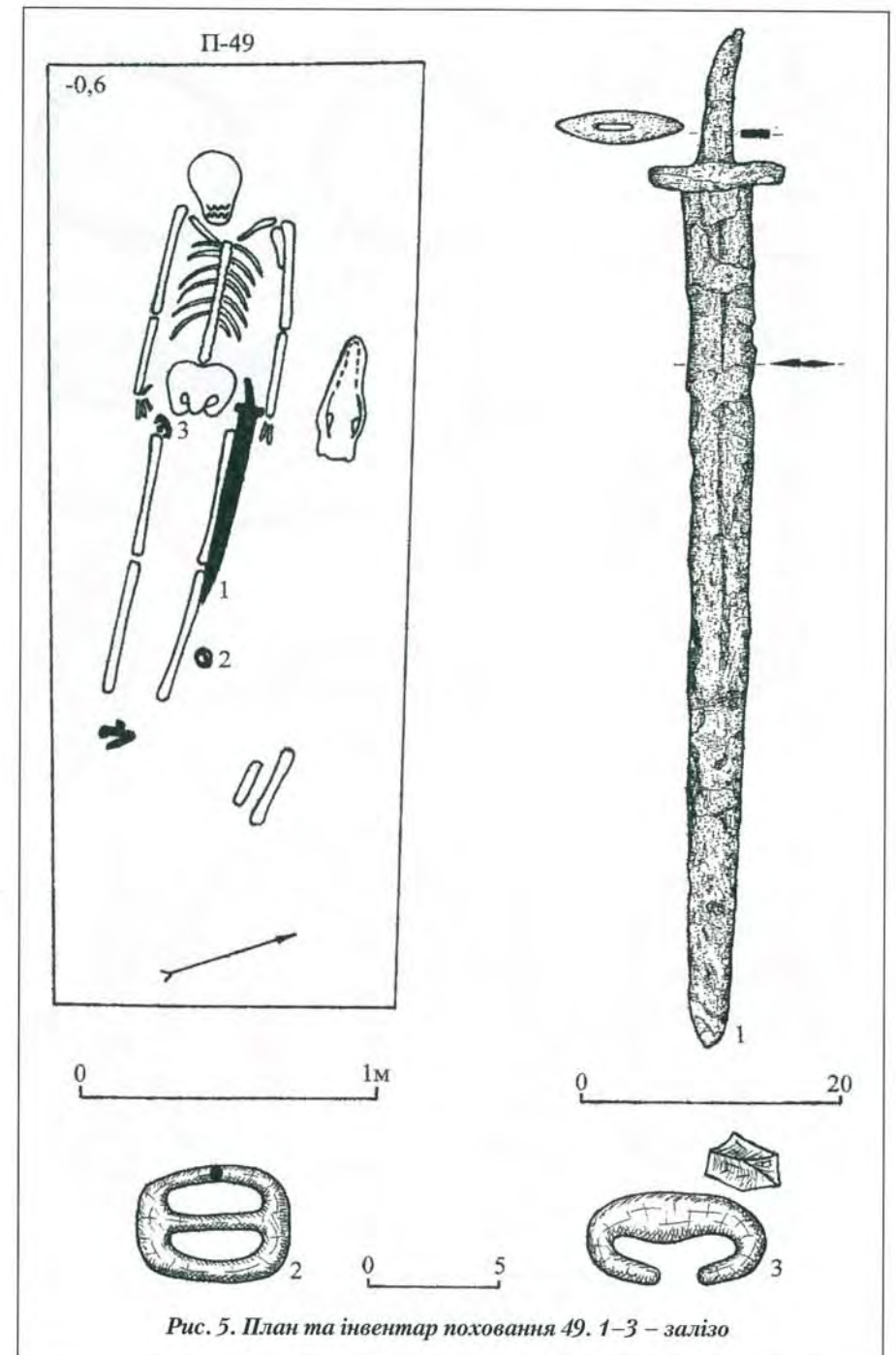
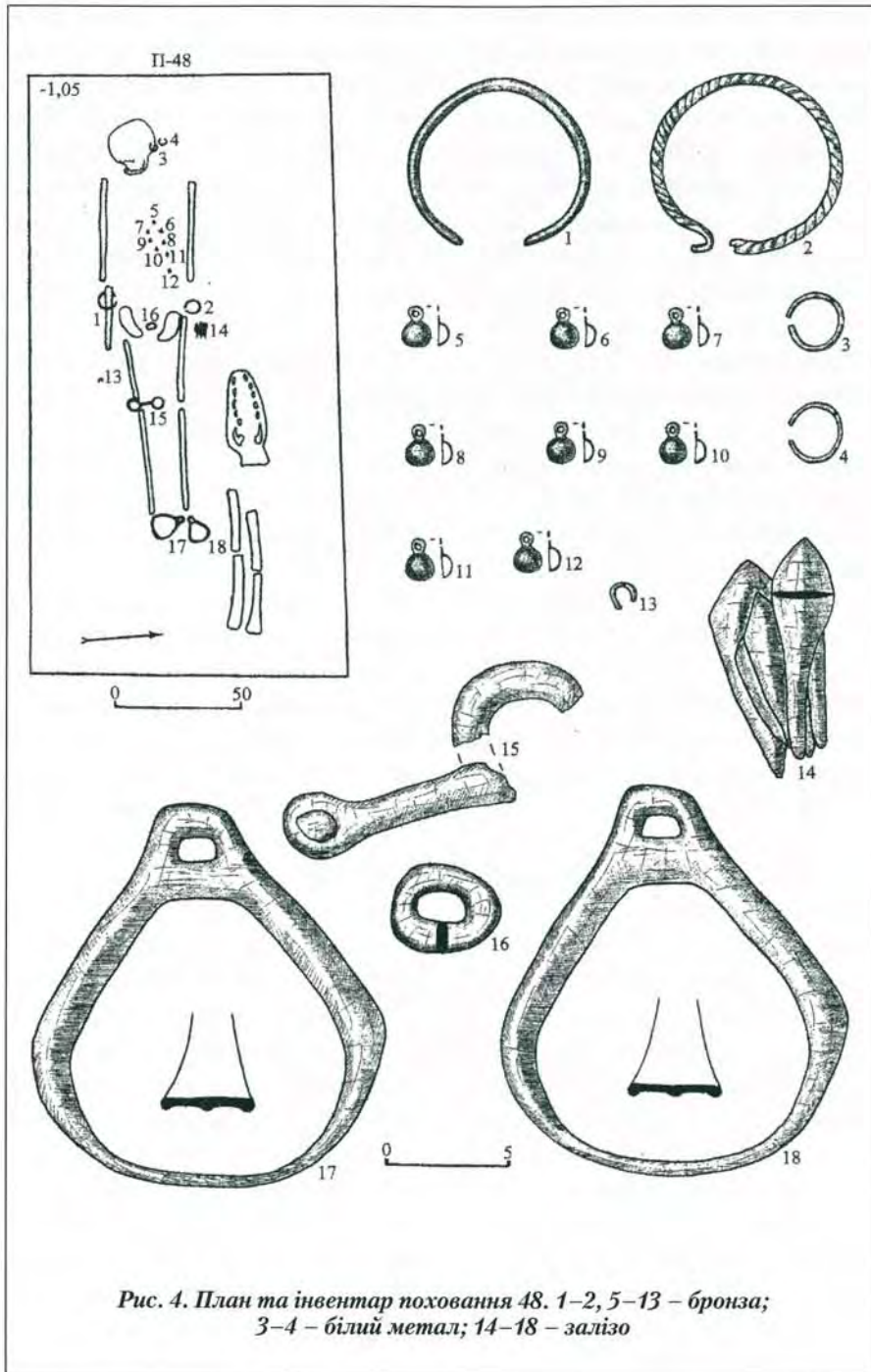
Поховання 48. Могильна яма підпрямокутної форми (2,45 x 1,2 – 1,45 м), глибина – 1,05 м. Орієнтація з незначним відхилом захід – схід. Збереженість кісток задовільна. З лівого боку від черепа лежали дві дротяні завушниці з білого металу. На правій руці небіжчика був бронзовий дротяний браслет відкритого типу, на лівій – бронзовий витий браслет. На грудях знайдено вісім бронзових бубонців. Біля п'ясті лівої руки лежали шість залізних наконечників стріл, на поясі – залізна пряжка. Коло правої ноги зафіксовано бронзову дротяну петельку. На коліні правої ноги були залізні вудила, на місці ступень – стремена. З лівого боку від похованого на рівні ніг містились череп і фаланги кінцівок коня (рис. 4).

Поховання 49. Могильна яма підпрямокутної форми (3 x 1,1–1,2 м), глибина – 0,6 м. Орієнтація з незначним відхилом північний захід – південний схід. Збереженість кісток

задовільна. Біля п'ясті правої руки небіжчика знайдено залізне кресало. Коло лівої ноги лежав залізний меч, спрямований вістрям униз, на 25 см нижче від нього – залізна пряжка. Біля стіп зафіксовано недиагностичний залізний предмет. За 35 см зліва від кульшової кістки виявлено череп коня, а за 45 см від стопи лівої ноги – фаланги кінських кінцівок (рис. 5).

Поховання 50. Могильна яма підпрямокутної форми (2,1 x 0,7 – 0,8 м), глибина – 0,62 м. Орієнтація з незначним відхилом захід – схід. Нижня частина могильної ями (20 см) заповнена білим піском. Збереженість кісток задовільна. У верхній частині огруддя похованого лежав фрагмент бронзової завушниці, у нижній – залізне кресало з кременем. На лівій руці небіжчика був бронзовий витий браслет, на правій – дротяний відкритого типу. Коло лівої руки зафіксовано три залізні наконечники стріл. Біля правого плеча лежала залізна сокира, коло стіп небіжчика – залізні стремена й вудила (рис. 6).

Поховання 51. Могильна яма не простежена, кістяк зафіксовано на глибині 0,6 м. Орієнтація захід – схід. Збереженість кісток задовільна. На місці черепа знайдено дротяні завушниці з білого металу. Між корпусом і правою рукою – залізну шаблю, спрямовану клинком униз. Біля лівої руки – залізний наконечник стріли, коло п'ясті – вудила. Нижче від таза небіжчика лежав залізний ніж. Біля стопи лівої ноги виявлено залізне стремено, на 20 см

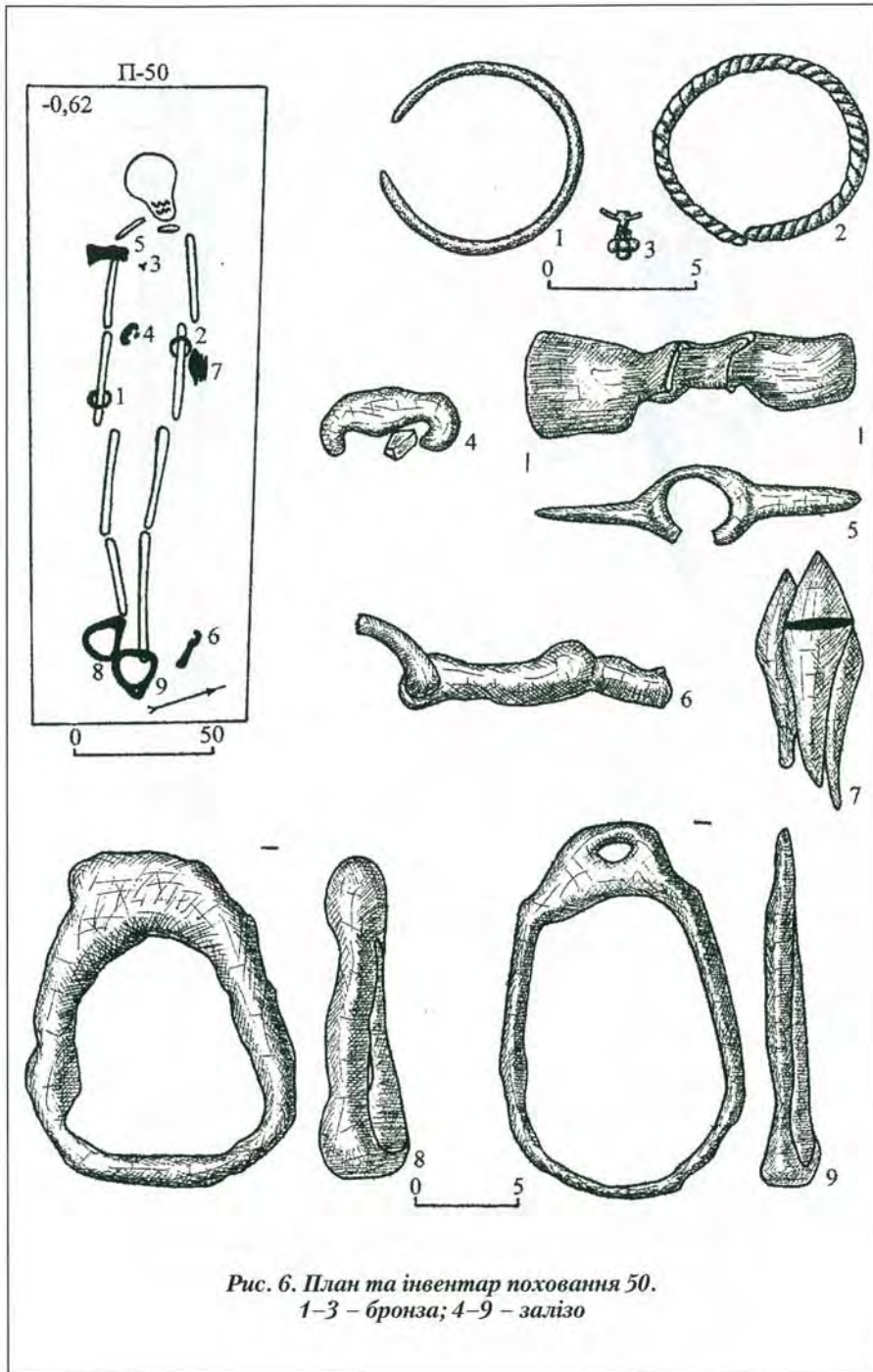

Рис. 6. План та інвентар поховання 50.
1-3 - бронза; 4-9 - залізо

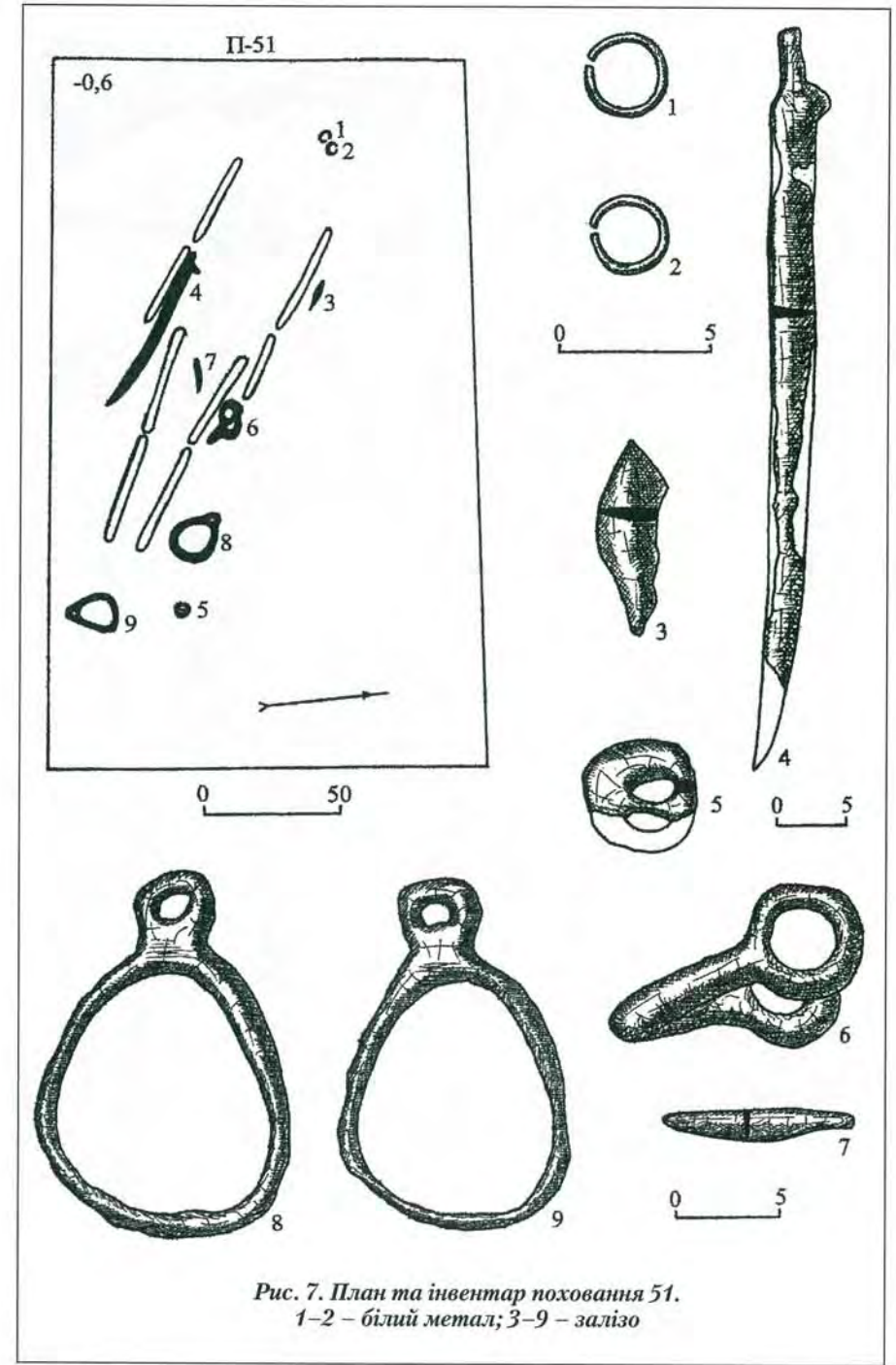

Рис. 7. План та інвентар поховання 51.
1-2 - білий метал; 3-9 - залізо

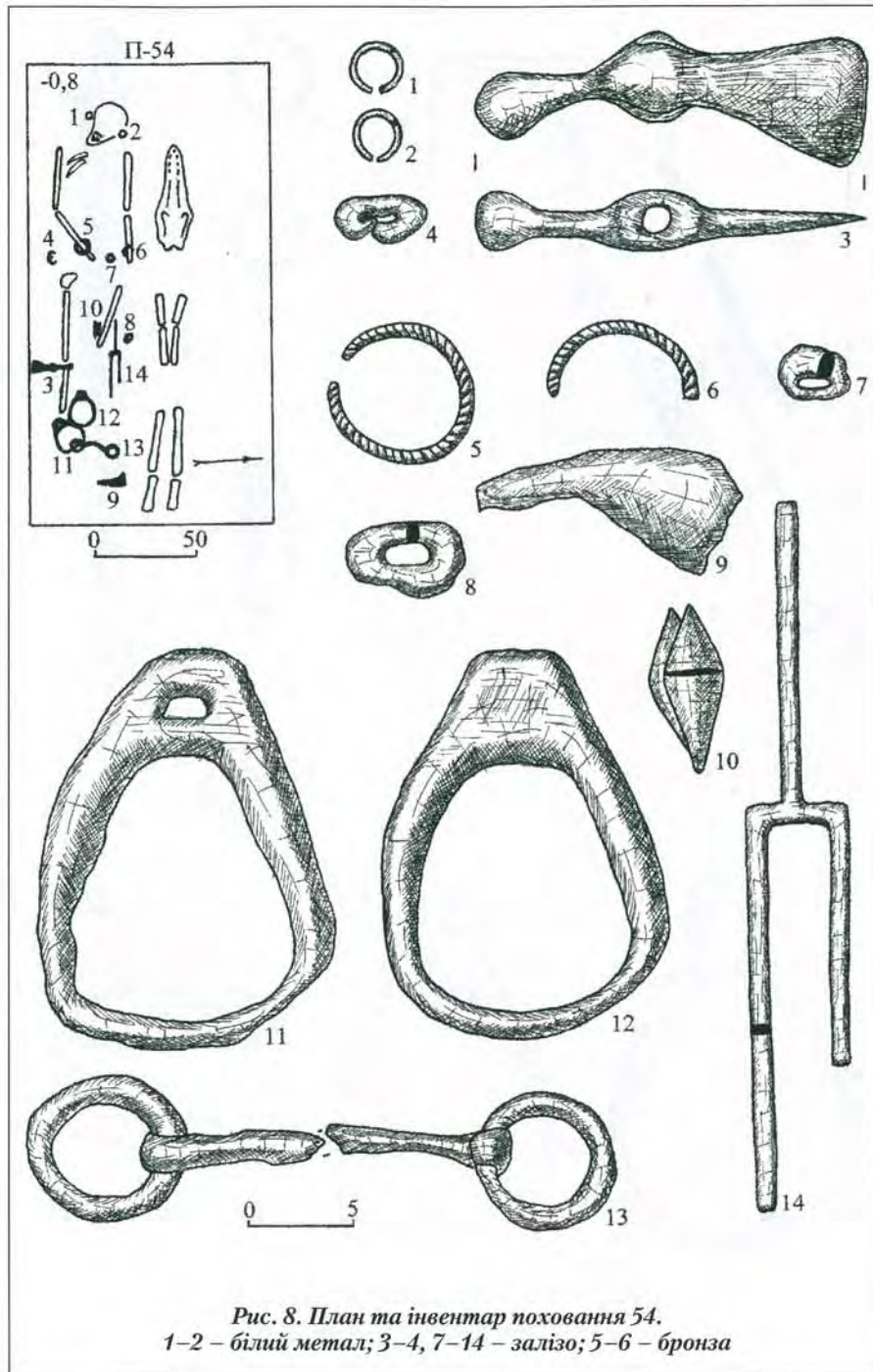

Рис. 8. План та інвентар поховання 54.
1-2 – білий метал; 3-4, 7-14 – залізо; 5-6 – бронза

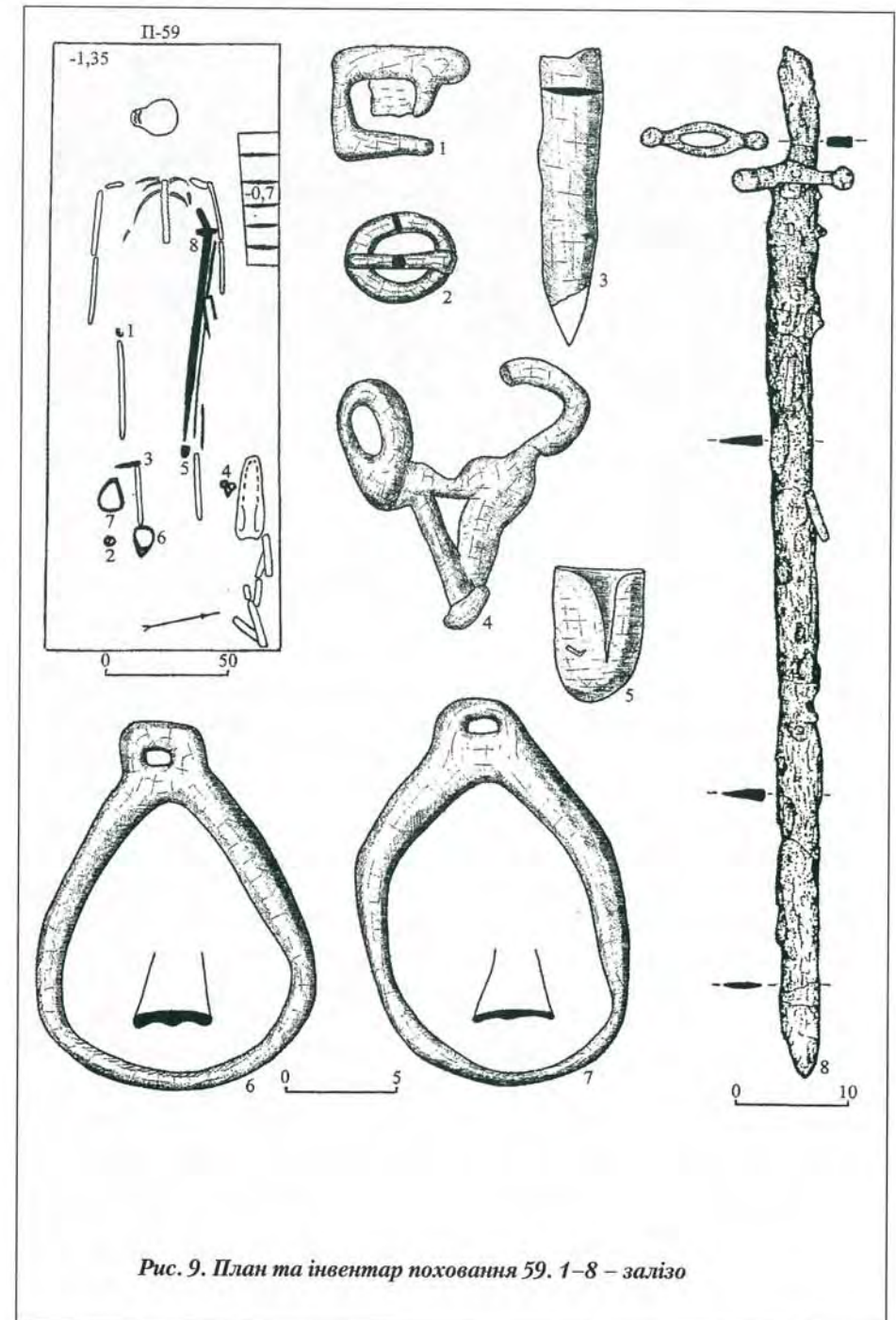

Рис. 9. План та інвентар поховання 59. 1-8 – залізо

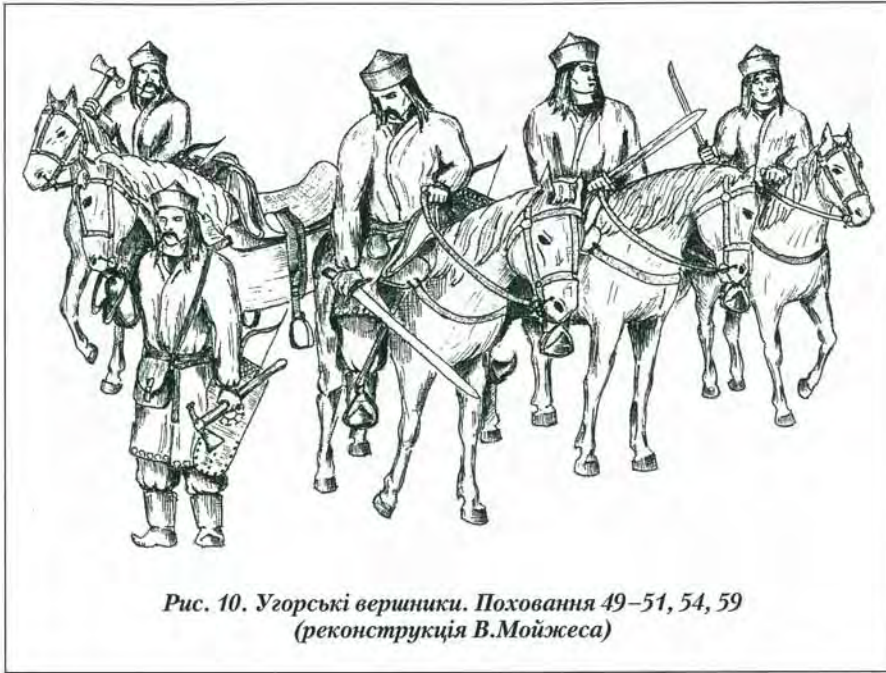

Рис. 10. Угорські вершники. Поховання 49–51, 54, 59 (реконструкція В.Мойжеса)

нижче від нього – залізну підпружну пряжку, на 35 см – друге стремена (рис. 7).

Поховання 54. Могильна яма прямокутної форми (2,35 x 1,25 м), глибина – 0,8 м. Орієнтація з незначним відхилом захід – схід. Збереженість кісток задовільна. Біля черепа знайдено дротяні завушниці з білого металу. На руках небіжчика – бронзові виті браслети. На поясі зафіксовано залізне кільце, ймовірно, від пряжки, біля правого стегна – залізну річ, можливо, кресало. Коло правої ноги – залізну сокиру, біля стопи – залізні стремена й вудила. На 10 см нижче від вудил виявлено залізну річ. Біля лівої ноги – залізні вироби й скобу, два наконечники стріл і залізне кільце. За 15 см від лівої руки містився че-

реп коня, на 23 см нижче від нього – фаланги кінських кінцівок (рис. 8).

Поховання 59. Могильна яма прямокутної форми (2,7 x 1 м), глибина – 1,35 м. Орієнтація з відхилом захід – схід. Біля лівої стінки поховальної ями на глибині 0,7 м від поверхні засвідчено прямокутну (20 x 60 см) сходинку, вкриту плахою. Збереженість кісток небіжчика задовільна. Череп віддалений од плечей на 22 см. З лівого боку вздовж тулуба лежали залізний палаш, фрагменти оббивки піхви та скоба-двоzub. Біля правого стегна зафіксовано залізне кресало. За 15 см від лівої ноги похованого – залізні вудила, біля них – на 30 см вище від дна могильної ями – череп і фаланги кінцівок коня. Коло правої ноги похованого

містились залізні стремена, підпружна пряжка й гостроконечник (рис. 9).

Поховання 60. Могильна яма прямокутної форми (1,95 x 0,9 – 1 м), глибина – 0,45 м. Орієнтація захід – схід. Збереженість кісток задовільна. Обабіч черепа небіжчика знайдено дротяні завушниці з білого металу. Біля п'ясті правої руки лежали залізні ніж і кресало, коло лівого стегна – три залізні наконечники стріл.

Поховання 63. Частково знищене плантажною оранкою. Могильна яма прямокутної форми (1,75 x 0,95 м), глибина – 0,45 м. Орієнтація з незначним відхилом захід – схід. Збереженість кісток незадовільна. Вздовж правої руки похованого лежала залізна шабля, спрямована вістрям униз.

Закінчивши опис поховань, можемо констатувати, що з сімнадцяти воєнських поховань п'ятнадцять належали вершникам. Вони виокремлюються у дві групи. В могилах першої (без останків коня) зафіксовано елементи екіпування кінного воїна (стремена, іноді вудила). У похованнях другої групи покладено черепа й фаланги кінцівок коня. При здійсненні ритуалу коню приділялася ролля помічника померлому на його шляху в потойбічний світ³⁶. Фрагментарність кінських останків свідчить про обряд тризни зі споживанням конини. Ймовірно, трапеца відбувалася після засипання могильної ями, що пояснює, чому в похованнях немає більшості кінських кісток. Простежуються два положення останків коня в могилах: у нижньому

лівому куті ями, біля лівої ноги похованого і вздовж його тулуба, з лівого боку зі спробою зберегти анатомічний порядок. Таке положення кінського кістяка, ймовірно обгорнутого шкірою, формувало образ коня, що лежить поряд з господарем³⁷. Кінські останки розміщені ліворуч від похованого, що було традиційним для кочовиків і, можливо, залежало від того, з якого боку вершник сідав на коня³⁸. Кістяки коней розташовані на 10 – 30 см вище від людських, за винятком поховання 3, де останки коня складено під лівою ногою похованого й біля неї.

Кислий характер ґрунту в урочищі Сіпахат зумовив незадовільну збереженість остеологічного матеріалу, що унеможливило антропологічний аналіз і статеву ідентифікацію похованих³⁹. Вирізняються лише поховання 49 і 59 як могили рослявих (1,9 – 2,0 м) воїнів-вершників.

На відміну від одиничних угорських поховань вершників Закарпаття⁴⁰ чомська пам'ятка – найбільш східний селищний могильник, що демонструє процес осідання угорців після їхнього проникнення в Тисо-Дунайський басейн. Мало- і безінвентарні поховання тут супроводять вищеописані могили вершників, у комплексах яких виявлено основну масу індивідуальних знахідок. При достатку матеріалу відзначимо стандартність речового набору, що не має жорсткого хронологічного навантаження. Аналогії прикрасам, побутовим речам і озброєнню відомі на пам'ятках

Східної і Центральної Європи кінця IX – XI ст.⁴¹

Серед речового матеріалу виділяється значна колекція предметів озброєння й екіпування вершників. Найпоширенішим видом зброї був лук зі стрілами, що фіксується в похованнях по залізних черешкових наконечниках широкої листкоподібної форми. Наконечники стріл на могильнику в окремих випадках знайдено в похованнях рядових поселенців.

Другим видом озброєння, виявленим у похованнях 51 і 63, були легкі малозігнуті шаблі (довжина клинка до 50 см). Використання угорцями шаблі зумовлена певними історичними подіями, а саме: приходом зі сходу численного легкоозброєного кінного супротивника. Вона була зброєю легкої кінноти, що діяла розсипним шикуванням. Поява шаблі пов'язана з певним комплектом спорядження вершника, насамперед твердого сідла зі стременами, без яких важко завдати рубних ковзних ударів. Стремена забезпечували додаткову рухливість і відповідно поліпшували можливості під час завдання удару (збільшення засягу удару, а отже, його швидкості й сили).

На могильнику представлені також меч (поховання 49) і палаш (поховання 59). Вони мали вигнуті руків'я. Завдяки цьому елементу збільшувалася сила удару, однак відпадала потреба в другому лезі. Ці комплекси вказують на можливу еволюцію угорської зброї близького бою від важкого дволезового меча до однолезового

довгого палаша, а потім – до легкої шаблі. Маса меча, палаша й шаблі визначала відмінність їхніх ударів. Удар меча був важкий і спрямовувався по прямій згори вниз. Маса обмежувала можливість протягання й засяг удару, що не потребував невідмінного упору на стремена. Довгий кавалерійський меч був в основному зброєю проти-піхотною, у кінному бою його застосовували рідко.

Ще одним видом озброєння угорських вершників з могильника була бойова сокира (поховання 50, 54). Чомські екземпляри належать до зразків, тильний бік обуха яких має лезо або молоточок, а основне ударне лезо трохи видовженої трикутної форми. Такі сокири, з довжиною руків'я близько 80 см, у бою використовували однією рукою, а другою рукою воїн керував конем. Під час пересування сокири були прикріплені до сідла.

Аналіз матеріалів чомських поховань свідчить про угорське військо періоду здобуття нової Батьківщини як про військо вершників, основним тактичним прийомом якого був удар розсипного кінного шикування. Найімовірніше, бій починався з далекої дистанції випусканням стріл з луків. Потім вояки зближались з супротивником, перший удар завдавали найдужчі воїни, озброєні важкими мечами й палашами. Під їхніми ударами розладнувалися ворожі бойові порядки. Вислід бою вирішували вояки з шаблями й бойовими сокирами. Тактика, коли елітні кон-

тингенти аристократії завдавали удару першими, сприяла швидкому завершенню боїв і відповідно швидкому захопленню значних територій. Водночас така організація бою спричинювала знекровлення угорського війська. Гинула елітна аристократія, про що свідчить значна кількість поховань угорських заможних вершників на території Верхнього Потисся (поховання Чоми, Берегова, Сваляви, Земпліна та ін.).

ПРИМІТКИ

- ¹ A honfoglaló Magyarországon. – Budapest, 1996. – Old. 438.
- ² Багрянородный Константин. Об управлении империей. – Москва, 1991. – С. 40.
- ³ Літопис руський / За Іпатським списком пер. Л. Махновець. – К., 1989. – С. 14.
- ⁴ Anonymus. Gesta Hungarorum. – Budapest, 1977; Gesta Hungarorum: Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини / Пер. з лат. та угор. К. Найлавера. – Ужгород, 2005. – С. 11, 12 (далі – Anonymus).
- ⁵ Літопис руський. – С. 14.
- ⁶ A honfoglaló... – Old. 438; Dórowska E. Éléments hongrois dans les trouvailles archéologiques au nord des Carpates // Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1979. – XXXI. – 3–4. – S. 341–356.
- ⁷ Pasternak J. A Krylosi (Galicia) magayr leletek // Archaeologia Hungarica. – Budapest, 1937. – Vol. 21. – Old. 140.
- ⁸ Koperski A. Cmentarzysko „staromadziarskie” w Przemyslu: (Komentarz do wystawy). – число 1, 2006 р.

Przemysl, 1979. – S. 4; Kunysz A. Przemysl w pradziejach i wczesnym sredniowieczu. – Przemysl, 1981. – S. 72.

- ⁹ Фодор И. Вопросы изучения древневенгерских памятников Закарпатья // Acta hungarica. 1990. – Ужгород, 1992. – С. 138; A honfoglaló... – Old. 438.
- ¹⁰ Котигорошко В.Г. Верхне Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2003. – С. 116.
- ¹¹ Пеняк С.И. Исследование древнеславянских памятников второй половины I тысячелетия на территории Закарпатской области УССР // Archeologické rozhledy. – Praha, 1968. – XX. – 5. – С. 594.
- ¹² Немет П. Образование пограничной области Боржава // Проблемы археологии и древней истории угров. – Москва, 1972. – С. 215.
- ¹³ Эрдели И. Археологическая культура древних венгров // Там само. – С. 142.
- ¹⁴ Dvořák P. Odkryté dejiny. – Bratislava, 1975. – S. 287.
- ¹⁵ A honfoglaló... – Old. 130–135.
- ¹⁶ Балог И.А. Т. Легоцкий – первооткрыватель венгерских древностей в Верхнем Потисье // Тези народознавчої науково-практичної конференції. – Мукачеве, 1990. – С.65.
- ¹⁷ Балагури Э.А., Фодор И. Раскопки могильника периода приобретения венграми новой отчины в с. Чома Береговского района Закарпатской области // Carpatica – Карпатика. – Ужгород, 1998. – Вып. 5. – С.166 – 196.
- ¹⁸ Кропоткин В.В. Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье // Проблемы археологии и древней истории угров. – С. 201.
- ¹⁹ Kobály J. Néhány adat Kárpátalja honfoglalás és Árpád-kori leleteiről // Jóna Andras

Артем ПАПАКІН

ПОЛЬСЬКІ ВІЙСЬКОВІ КОРПУСИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ 1917–1918 рр.

Наприкінці 1917 р. з польських солдатів російської армії на теренах України й Бессарабії було утворено військові формування, які мали стати армією відроджуваної Польщі, що була тоді під німецькою окупацією. Протягом грудня 1917 – червня 1918 рр. частини 2-го й 3-го польських корпусів перебували на території України й становили помітний чинник у тогочасних польсько-німецьких і українсько-польських стосунках.

Перші військові формування, утворені з солдатів російської імператорської армії польської національності, з'явилися одразу з початком Першої світової війни 1914 – 1918 рр. У березні 1915 р. на фронт було вислано 1-й Польський (Пулавський) легіон, трохи пізніше реорганізований у Польську стрілецьку бригаду¹. Після Лютневої революції в Росії польський військовий рух значно активізувався. Зокрема постала Польська стрілецька дивізія, що включала також дивізіон уланів. Створення польських формувань у складі російської армії справило чималий вплив на діячів української революції, які мало уваги приділяли формуванню українського війська². У травні 1917 р. дивізія прибула в район Проскурова, звідки в середині червня її відправили на фронт, до Східної Галичини. Проте вже в середині серпня дивізію зняли з фронту й передислокували в район Бихова в Білорусі, де вона стає основою 1-го Польського корпусу.

Тим часом у різних військових частинах російської армії виникли об'єднання військовиків-поляків як представницькі органи солдатів польської національності. Перше таке об'єднання створено наприкінці березня 1917 р. в Петрограді, а невдовзі вони діяли вже в кожній армії. 21 червня 1917 р. у столиці Російської Республіки Петрограді відбувся з'їзд делегатів об'єднань військовиків-поляків різних армій, на якому ухвалено почати формування для боротьби проти Німеччини й Австро-Угорщини окремих польських збройних сил, підпорядкованих головному російському командуванню, а також утворити Головний польський військовий комітет (скорочено – число 1, 2006 р.

múzeum Évkönyve. – Nyiredyháza, 2001. – XLIII. – Old. 197 – 224.

20 Лелекач М.М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X – XI ст. // Наукові записки УжДУ. – Ужгород, 1949. – Т. 2. – С. 28 – 38; Пеняк С.І. Слов'янське населення Закарпаття другої половини I тисячоліття н.е. // Археологія. – К., 1973. – Вип. 12. – С. 3 – 13; Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст. – К., 1980; Украинские Карпаты: История / Ред. В.А. Коваленко. – К., 1989. – С. 43; Гранчак І.М. Становлення і розвиток феодальних відносин у Закарпатті (IX – XV ст.) // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1993. – Т. I. – С. 49 та ін.

21 Кобаль Й.В. Закарпаття та угорці – завоєвники Батьківщини // Екзиль. – Ужгород, 1996. – № 1. – С. 33; Котигорошко В.Г. Зазнач. праця. – С. 118, 119.

22 Літопис руський. – С. 14.

23 Бобков В.А. О времени заселения венгров Верхнего Потисья // Acta hungarica. – 1990. – С.119, 120.

24 Анонимус ... – С. 13.

25 История Венгрии. – Москва, 1971. – Т. 1. – С. 96, 282.

26 Балагури Е.А., Алешкевич Я.А. Політичні контакти між угорцями та слов'янами Східної і Центральної Європи в IX – X століттях // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2002. – Вип. 8. – С. 149; Шинкар І. До питання про історичну та художню прозу в романі П.Углярєнка „Князь Лаборець” // Науковий вісник Ужгородського університету: Сер. іст. – Ужгород, 2004. – Вип.10. – С.195–202; Концепція особи князя Лаборця і князя Корятювича в художньо-історичних творах

Е.Фенцика // Там само. – 2004. – Вип. 11. – С. 92–97.

27 Анонимус ... – С. 13.

28 Літопис руський. – С. 14.

29 Фодор И. Зазнач. праця. – С. 138,139; Балагури Е.А. Старожитності Верхнього Потисся періоду „віднайдення угорцями Батьківщини”: (Нові аспекти і концепції) // Давня і середньовічна історія України: (На пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 222.

30 Бобков В.А. Зазнач. праця. – С. 119.

31 Лелекач М.М. Зазнач. праця. – С. 28 – 38; Пеняк С.І. Слов'янське населення ... – С. 3 – 13.

32 Балагури Е.А. Зазнач. праця. – С. 222.

33 Свистович С.М. Воєнне мистецтво та організаційні засади військ держав Східної Європи VII – XIII ст.ст.: Автор. дис... канд. іст. наук. – К., 2002.

34 Прохненко І.А. Городища Верхнього Потисся злам I – II тис. н.е. // Carpatica – Карпатика: Давнина і сучасність. – Ужгород, 2005. – Рис.1.

35 Бобков В.А. Зазнач. праця. – С.117 – 119.

36 Алешкевич Я.А. Обряд поховання угорців з конем: За матеріалами Чомського могильника // Carpatica – Карпатика: Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів. – Ужгород, 1998. – Вип. 5. – С. 202.

37 Балинт Ч. Погребения с конем у венгров в IX – X вв. // Проблемы археологии и древней истории угров. – Москва, 1966. – С. 180.

38 Алешкевич Я.А. Зазнач. праця. – С. 203.

39 Балагури Э.А., Фодор И. Зазнач. праця. – С. 174.

40 Kobály J. Op. cit. – Old. 197–224.

41 Балагури Э.А., Фодор И. Зазнач. праця. – С. 175 – 178.

В. Рачкевич.
Світлина з часів
президентства

Начпольш) на чолі з В. Рачкевичем*, що мав зайнятися організацією польських частин. Російський верховний головнокомандувач генерал Лавр Корнілов погодився на створення одного польського корпусу в районі Мінськ – Бобруйськ (Західний фронт) під командуванням генерал-лейтенанта Ю. Довбур-Мусницького**. Одночасно в польському середовищі обмірковувалася справа формування окремого корпусу в Україні, проте офіційного дозволу на

це російське військове командування довго не давало.

Більшовицький переворот 25 жовтня 1917 р. істотно змінив умови організації польських військових частин. На той час у російській армії служило близько 500 тис. поляків, крім того, до служби в польському війську можна було залучити також

Генерал Ю. Довбур-Мусницький

*Владислав Рачкевич (Władysław Raczkiewicz) (1885–1947) – польський військовий і політичний діяч. Закінчив гімназію у Твері, студіював право в Петербурзі. Після річної служби в 1912 р. й отримання звання прапорщика працював адвокатом у Мінську. Мобілізований у 1914 р. Головував на I Загальному з'їзді військовиків-поляків у Петербурзі 7–22 червня 1917 р. Пізніше – голова Начпольш (з лютого 1918 р. – Головної ради польських збройних сил), з березня 1918 р. представник Регентської ради при польських військових формуваннях в Україні. У незалежній Польщі – міністр внутрішніх справ (1921, 1925–1926, 1936 рр.), воевода, маршал Сенату (1930–1935 рр.), голова світового Об'єднання поляків з закордону, президент Польщі на еміграції (1939–1947 рр.).

**Юзеф Довбур-Мусницький (Йосиф Довбор-Мусницький; Józef Dowbór-Muśnicki) (1867–1937) – польський і російський військовий діяч, генерал-майор, випускник Миколаївської академії Генштабу (1902 р.), учасник російсько-японської війни 1904–1905 рр., Першої світової війни. Полковник Генерального штабу, командувач 14-го Сибірського стрілецького полку, з вересня 1915 р. – генерал для доручень при командувачі I армії, з лютого 1916 р. – командувач 123-ї, а з жовтня 1916 р. – 38-ї піхотної дивізії, з січня 1917 р. в. о. начальника штабу I армії. З квітня по серпень 1917 р. – командувач 38-го армійського корпусу, з серпня 1917 р. – 1-го Польського корпусу. Георгіївський кавалер (1915 р.). У незалежній Польщі – головнокомандувач Війська Польського (1918–1919 рр.), командувач Великопольської армії, політичний суперник Ю.Пілуздського. У 1920 р. відійшов од військових справ.

близько 100 тис. поляків – полонених австро-угорської і німецької армій. За оцінкою генерала Ю. Довбур-Мусницького, людей вистачало на формування принаймні десяти польських корпусів³. Хоча частина військовиків-поляків опинилася втягнутою в революційні процеси в армії, у своїй більшості польські солдати стояли на позиції продовження війни задля відвоювання незалежності Польщі.

Процес створення польських національних формувань було продовжено на Румунському фронті. Революційний рух на той час охопив багато частин фронту. Його командувач – генерал від інфантерії Дмитро Щербачов, прагнучи, за його словами, „зробити все можливе, щоб зберегти армію і продовжити боротьбу з Центральними державами”⁴, вирішив реорганізувати армію. Аби підвищити боєздатність і запобігти розвалові фронту, він пішов на формування добровольчих загонів і націоналізацію військових частин. 21 листопада 1917 р. командувач фронту дав згоду на створення польського корпусу⁵.

Для координації виділення військовиків-поляків і формування нових польських військових частин на Румунському й Південно-Західному фронтах, а також здійснення верховної політичної влади над уже створеними постав тимчасовий Головний інспекторат польських збройних сил в Україні. На посаду головного інспектора призначили активного поборника польських національних частин генерал-лейтенанта Е. де Геннінг-Міхаеліса*.

За передбаченим штатним розписом, 2-ий Польський корпус мав складатися з двох піхотних дивізій, двох запасних полків, інженерного полку, двох полків уланів, бригади легкої артилерії і дивізіону важкої, загону автопанцерників, авіаційного загону та кількох допоміжних формацій. За основу для майбутнього 2-го Польського корпусу правив розформований через більшовицькі настрої серед його особового складу 29-й армійський корпус. На командні посади у створеній з нього польській дивізії призначали офіцерів польської національності, що служили в різних частинах Румунського фронту⁶.

*Евгеніюш де Геннінг-Міхаеліс (Eugeniusz de Henning-Michaelis) (1863–1939) – польський і російський військовий діяч. Генерал-лейтенант, випускник Миколаївської академії Генштабу. На початку Першої світової війни – комендант Демблінської фортеці, пізніше – командувач 13-ї піхотної дивізії, 29-го армійського корпусу, головний інспектор польських збройних сил в Україні, організатор 3-го Польського корпусу, у незалежній Польщі – генерал дивізії (1919 р.), голова Військової ради при міністерстві військових справ, керівник фортифікаційного комітету оборони Варшави (1920 р.), віце-міністр військових справ (1920–1921 рр.), начальник Адміністрації армії (1921–1922 рр.), з 1923 р. – у відставці. Загинув під час захоплення Польщі Німеччиною.

8 січня 1918 р. генерал-майор С. Станкевич* вступив у командування 2-м Польським корпусом. На чолі новоствореної 4-ї польської стрілецької дивізії (номери 1–3 мали три дивізії 1-го Польського корпусу) став генерал-майор В. Глясс**, начальником штабу корпусу призначено підполковника Сергія Соллогуба⁷. За наказом генерала Д. Щербачова від 10 січня 1918 р., до 2-го Польського корпусу включено такі частини: штаб і управління колишнього 29-го корпусу, 4, 5 і 6-ту польські стрілецькі дивізії (колишні 1-ша стрілецька, 2-га й 166-та піхотні дивізії), до яких належали стрілецькі полки з 13-го по 24-й; 4-ту й 5-ту польські стрілецькі артилерійські бригади (російські 2-га артилерійська й 1-ша стрілецька артилерійська); 4-й і 5-й польські стрілецькі паркові дивізіони (2-й парковий і 1-й стрілецький парковий дивізіони російської армії), 2-й польський мортирний дивізіон (колишній 25-й російський); 5-й і 6-й польські уланські полки (зведені з різних кавалерійських частин фронту); 4-й і 5-й польські запасні полки (російські 9-й і 75-й), а також польську автомобільну роту, залізничний батальйон, 2-й польський авіаційний загін, 2-й польський обозний батальйон та інженерну роту при 5-й дивізії.

Новий корпус мав підпорядковуватись безпосередньо командувачеві фронту⁸. Треба зазначити, що деякі з перелічених частин існували лише на папері, а деякі передбачалося сформувати чи полонізувати згодом. На по-

*Сильвестр Станкевич (Stankiewicz) (1868–1919) – польський і російський військовий діяч. Генерал-майор. Навчався в юнкерському училищі. Учасник походу на Китай 1900–1901 рр. (відзначений орденом св. Георгія 4 ступеня). Під час Першої світової війни – командувач 14-го стрілецького полку (за командування полком нагороджений у 1915 р. орденом св. Георгія 3-го ступеня), з серпня 1915 – командир бригади й командувач (з вересня 1916 р.) 4-ї стрілецької дивізії (IX армія Румунського фронту), з серпня 1917 р. – командувач 2-го армійського корпусу. У січні – квітні 1918 р. командував 2-м Польським корпусом, після цього через Одесу подався до Добровольчої армії. Командував 1-ю і 3-ю дивізіями Добровольчої армії. Помер у Таганрозі від тифу.

У більшості польських праць про 2-й корпус не називається ім'я його командувача. Деякі автори припускають, що 2-м Польським корпусом командував полковник Ян Станкевич (1862–1945) – під час Першої світової війни командир саперного батальйону, у Війську Польському – генерал бригади (з 1923 р.). Проте завдяки архівним документам удалося встановити особу командувача 2-го Польського корпусу. Див.: Телеграма голови ОВП Румфронту Бобицького до ОВП IV, VIII, IX армій, Одеси та Кишинева від 9 січня 1918 р. № 3179 (ДАКО. – Ф. 1787. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 85); Руккас А. О. Знач. праця. – С. 53.

**Владислав-Александр Глясс (Władysław Glass) (1864 – 1918) – польський і російський військовий діяч. Генерал-майор. Навчався в технічному і юнкерському училищах. Під час Першої світової війни командував 93-м піхотним Іркутським полком, потім – 24-ю піхотною дивізією, у січні – березні 1918 р. – командувач 4-ї польської стрілецької дивізії. Георгіївський кавалер (1915 р.). З другої половини 1918 р. – у Добровольчій армії, з жовтня 1918 р. на чолі Кубанської пластунової бригади 4-ї дивізії. Загинув 9 листопада 1918 р. біля Софіївки.

чатку 1918 р. чисельність корпусу була дуже малою, досягаючи тільки чотирьох-п'яти відсотків від зазначеного в штатному розписі складу. Протягом грудня 1917 – лютого 1918 рр. ледве вдалося організувати кавалерію, частину артилерії і полк інженерії, тимчасом як піхота мала лише штаби дивізій і полків та величезний табір. Станом на 14 лютого 1918 р. чисельність частин 2-го Польського корпусу становила 3714 осіб, з них 388 офіцерів (70 офіцерів налічував т. зв. Рицарський легіон⁹) і тільки 2742 фронтових солдатів. На час наступу австро-німецьких військ на Румунському фронті корпус не перетворився на боездатне з'єднання, що могло протистояти ворогові.

Ще складніше йшов процес полонізації на Південно-Західному фронті, що розтягнувся по території Волині й Поділля. Вплив місцевих об'єднань військовиків-поляків на командування частин фронту не був великий. На заваді створенню польських національних частин на цьому фронті стояла також політика Центральної Ради, оскільки Українська Народна Республіка тоді ще не мала власної боездатної армії і присутність на її території польських військових сил сприймалася українським суспільством однозначно негативно. Задля порозуміння поляків з українською владою при Міністерстві польських справ УНР було утворено військовий відділ на чолі з С. Граб'янським¹⁰. Проте відділ, що мав займатися справами військовиків-поляків російської армії на території УНР, мало зробив для легалізації становища польських військ на українських землях.

До ухвалення Начполем наприкінці листопада 1917 р. рішення про створення нових польських формувань із солдатів Південно-Західного фронту цих військовиків відсилали для поповнення частин 2-го Польського корпусу, а кавалеристів – до недовкомплектованого 2-го уланського полку 1-го корпусу, що перебував поблизу м. Антоніни на Поділлі. Під час здійснення плану формування національних польських частин на Південно-Західному фронті представники об'єднань військовиків-поляків стикалися з протидією деяких командувачів частин фронту¹¹. Треба згадати також, що в кожній військовій частині фронту діяли військово-революційні комітети, очолювані більшовиками. Вони всіляко перешкоджали виділенню військовиків-поляків. Це все дуже від'ємно відбивалося на формуванні нового військового з'єднання, яке мало стати 3-м Польським корпусом.

Виконавчий комітет Об'єднання військовиків-поляків Південно-Західного фронту реєстрував польських солдатів. За даними на кінець листопада 1917 р., кількість поляків, що служили в частинах фронту (без тилових служб) становила понад 11 тис. осіб¹². Звичайно цього було замало для створення боездатного корпусу, а більшовицька агітація, демобілізаційні настрої серед

польських солдатів, які прагнули якомога швидше повернутися додому, врешті протидія української влади спричинилися до того, що далеко не всі з них увійли до складу польських національних військових формувань.

Негативне ставлення української влади до виділення військовиків-поляків у національні частини, що майже не відчувалося на Румунському фронті, дуже перешкоджало утворенню 3-го Польського корпусу. На вимоги українського уряду було повністю розформовано польський загін чисельністю близько 600 осіб, що міг би, якби був включений до 3-го корпусу, поліпшити загальний стан його частин¹³. На заваді створенню кавалерійських формувань стояла також проблема постачання корму для коней, через що польські військовики вдавалися до реквизицій. У Тиврові поблизу Вінниці це призвело до конфлікту польських частин з українськими селянами і роззброєння сформованого на той час польського кавалерійського ескадрону¹⁴. У такій ситуації генерал Е. Міхаеліс підтримав утворення т. зв. партизанських загонів, що їх часто фінансували польські поміщики й використовували для охорони своїх маєтків від нападів довколишніх українських селян. Таким, наприклад, був загін ротмістра Ф. Яворського, який провадив каральні експедиції проти селянства.

Політична ситуація в Україні й Бессарабії не сприяла процесові утворення польських національних з'єднань. На початку 1918 р. більшовики розпочали війну проти Української Народної Республіки, захоплюючи її територію. Центральна Рада потрапила в надзвичайно скрутне становище, не маючи армії, здатної протистояти ворогові, і невдовзі більшовицькі війська наблизилися до української столиці. У цих умовах Симон Петлюра звернувся до польських військових сил, що тоді перебували поблизу Києва, намагаючись залучити їх до участі в боях проти більшовиків. Між С. Петлюрою і генералом Е. Міхаелісом було налагоджено зв'язок через посильних. Організацію польського підрозділу в Києві, нещодавно заборонену українською владою, знову продовжили. Деякі польські формування, зокрема т. зв. партизанський добровольчий загін, таки взяли участь в обороні Києва¹⁵. Тим часом генерал Е. Міхаеліс, як і командування чеських частин в Україні, прийняв рішення не втручатися в будь-яку внутрішню боротьбу. Вже 8 лютого (н. ст.) 1918 р. за його наказом польські частини вийшли з Києва в напрямку Житомира. З просуванням більшовиків він вирішив відступити далі на захід, до Антонін. Дорогою до цього міста генерала відвідали представники польської громади Старокостянтинова, які переконали його ввійти з відданими йому частинами в місто й вибити звідти невеликий більшовицький гарнізон. 23 лютого поляки зайняли Старокостянтинів.

*Генерал дивізії
Ю. Руммель.
Світлина 1939 р.*

На цей час загін ротмістра Ф. Яворського, ще 24 грудня 1917 р. приєднаний до 3-го корпусу, розвинувся в Окремий дивізіон шволежерів (перебував у Антонінах). Інші кавалерійські частини корпусу влилися в новостворений 7-й уланський полк під командуванням полковника Г. Кунцмана*.

До складу корпусу належали також Рицарський легіон (пізніше переформований у дві рицарські роти), дивізіон артилерії під командуванням полковника Ю. Руммеля** та деякі штабні частини.

Внаслідок підписання 9 лютого 1918 р. в Бересті мирного договору між УНР і Центральними державами польські військові формування, створені саме для збройної боротьби проти Центральних держав, опинилися в глухому куті. Про можливість окупації теренів України військами Німеччини й Австро-Угорщини командування польських військ знало давно, і це ставило їх у безвихідь. З одного боку, керівники акцією щодо формування польських національних частин наказували польським воякам у разі приходу австрійської армії залишатися на місцях¹⁶, а з другого – очевидною була неможливість перебування польського війська на окупованій ворогом території, водночас виключався й відступ на схід з огляду на панування там більшовиків. Врешті, з початком австро-німецького наступу на Україну, 22 лютого 1918 р. Головна рада польських збройних сил (колишній Начполь) видала розпорядження генералові Е. Міхаелісу не залишатися на окупованій території, йти на схід слідом за Червоною армією, що відступала, й дістатися до району Чернігова, де припускалася можливість з'єднання з 1-м Польським корпусом¹⁷. Проте та-

* Генріх-Альберт-Густав Кунцман (Henryk Kunzman) (1872–1918) – польський військовик, полковник. Під час Першої світової війни командував 6-м уланським Волинським полком, потім був у лавах польських національних формувань в Україні. З березня 1918 р. – командувач 7-го уланського полку 3-го Польського корпусу. Кавалер Георгіївської зброї (1916 р.). Загинув у бою з українськими селянами 14 квітня 1918 р.

** Юліуш Руммель (фон Руммель, Juliusz Rummel, Juliusz Rómmel) (1881–1967) – польський військовий діяч. Випускник Костянтинівського артилерійського училища в Петербурзі (1903 р.), під час Першої світової війни – командувач лейб-гвардії важкого артилерійського дивізіону. Кавалер Георгіївської зброї і Георгіївського ордена 4-го ступеня (1916 р.). У 1917–1918 рр. – у 3-му Польському корпусі, командувач легкої бригади 3-го Польського корпусу, полковник. Учасник польсько-радянської війни 1919–1920 рр., генерал бригади (1922 р.), генерал дивізії (1928 р.), командувач армії „Лодзь” у вересні 1939 р. Взятий у Варшаві німцями в полон, де перебував до кінця Другої світової війни.

Генерал Війська Польського Ю. Галлер. Світлина 1919 р.

кий марш унеможливлено через низку причин – передусім розпорошеність польських частин, їхню неукомплектованість, брак зв'язку, неприхильне ставлення до них місцевого населення тощо.

Ситуація ускладнювалася ще й тим, що на знак протесту проти передачі, згідно з умовами Берестейського миру, Холмщини українцям, перейшла фронт II бригада Польського допоміжного корпусу (колишні легіони Пільсудського) австро-угорської армії¹⁸. У бою з австрійськими військами під с. Раранча (тепер – у складі Чернівців) вона втратила всю артилерію і табори. На початку березня 1918 р. рештки II бригади, що дісталися Сорок, приєднали до 2-го Польського корпусу, утворивши 5-ту стрілецьку дивізію.

Звичайно легіонери не могли лишатися на окупованій території, бо на них за вчинену зраду чекав австрійський трибунал.

Щоб вирішити долю польських формувань в Україні, генерал Е. Міхаеліс виїхав до Києва. З 14 березня тут тривали переговори між командуванням польських військ на Україні (2-го й 3-го корпусів), з одного боку, і представниками української Ради міністрів та командування німецьких військ – з другого. Кінець кінцем 2 квітня було підписано „Умови перебування польських військ на території України”¹⁹. Угода окреслювала польські збройні сили як нейтральні, вони мали залишитися на території УНР гістьми, аж доки виникне можливість повернутися їм до Польщі. Як терен тимчасового перебування польських військ було визначено район Річиця – Гомель – Новозибків – Городня, що відповідало інтересам польської сторони, оскільки давало змогу 2-му й 3-му корпусам з'єднатися тут з 1-м.

Втім група офіцерів II бригади на чолі з полковником Ю. Галлером*, побоюючись суду в разі, якби корпус потрапив у австрійську сферу окупації, ще до

*Юзеф Галлер (Józef Haller de Hallenburg) (1873–1960) – польський військовий та політичний діяч. Полковник австро-угорської армії. Навчався у військової нижчій реальній школі в Кошицях, вищій реальній школі в Гранічах і Технічній академії у Відні. З 1912 р. – у парамілітарній організації „Соціл”. На початку Першої світової війни командував 3-м полком у складі II бригади польських легіонів, з липня 1916 р. – командувач II бригади. Після переходу фронту під Раранчею командував 5-ю польською стрілецькою дивізією, з березня 1918 р. – 2-м Польським корпусом. Генерал (квітень 1918 р.). Пізніше – у Москві, з жовтня 1918 р. – командувач Армії Польської у Франції („Блакитної армії”), що брала участь у боях на Західному фронті й українсько-польській війні 1918–1919 рр. У незалежній Польщі – командувач Поморського фронту (1919 р.), генеральний інспектор польської добровольчої армії і член Ради державної оборони (1920 р.), генеральний інспектор артилерії (1920–1926 рр.), з 1926 р. – у відставці. Після окупації Польщі – на еміграції у Франції (1939–1940 рр.) та Великій Британії (з 1940 р.), міністр освіти еміграційного уряду.

підписання угоди вирішує якнайдалі відійти од військ Центральних держав, що наступали, з надією з'єднатися на лівому березі Дніпра з частинами 1-го Польського корпусу генерала Ю. Довбур-Мусницького. Через опір командувача корпусу офіцери утворили Головну військову раду 2-го корпусу²⁰, що усунула генерала С. Станкевича від командування (на його місце обрано колишнього командувача бригади Ю. Галлера) і видала наказ перейти за Дніпро.

У цей час голова Ради польських збройних сил В. Рачкевич пробує об'єднати всі польські частини в Україні під одним командуванням. На нараді з генералом С. Станкевичем у Києві В. Рачкевич вирішує доручити командування всіма польськими військами в Україні генерал-майорові О. Осинському*. З цією метою він провадить перемови з амбітним генералом Е. Міхаелісом і врешті схиляє його віддати командування О. Осинському. Планувалося утворити Головне командування польських військ в Україні у визначеному в угоді з урядом УНР регіоні. Частини 3-го Польського корпусу, розпорошені по Правобережній Україні, передбачалося влити до 2-го корпусу, на чолі якого затверджено Ю. Галлера, з підвищенням його до звання генерала²¹. 2-й Польський корпус пересувався далі на схід, однак у середині квітня через брак ресурсів частини корпусу розташувалися коло Канева.

Польське військо в Україні на той час складалося вже з усіх родів зброї: піхоти, кінноти, артилерії, авіації, автопанцерних і кулеметних частин; мало табори й санітарні заклади; було забезпечене в основному російським озброєнням (солдати II бригади полковника Ю. Галлера – піхотною зброєю австрійського зразка) та амуніцією. Оскільки 2-й і 3-й корпуси вважалися частиною єдиної польської армії, створюваної на теренах Російської імперії, то їхні частини отримували нумерацію згідно з наявними вже в 1-му Польському корпусі, а солдати й офіцери – відповідні звання і однострої. Усі частини й підрозділи 2-го та 3-го корпусів дістали назви: стрілецькі дивізії 4-та і 5-та, стрілецькі полки – з 13 по 16, кавалерійські полки – 5-й і 6-й уланські полки (2-й корпус) і 7-й уланський полк (3-й корпус), 4-та стрілецька бригада артилерії, 2-й інженерний полк і 2-й дивізіон важкої артилерії. У польських війсь-

*Александр Осинський (Aleksander Osinski) (1870 – 1956) – польський і російський військовий діяч. Закінчив нижньгородський кадетський корпус (1887 р.), Костянтинівську офіцерську школу піхоти (1889 р.). Брав участь у китайському поході 1900–1901 рр. і російсько-японській війні 1904–1905 рр. Під час Першої світової війни – командувач батальйону, з лютого 1915 р. – 131-го піхотного Тираспольського полку, з листопада 1916 р. – стрілецької бригади, а пізніше – дивізії. З червня 1917 р. член військової комісії Начполло, з липня того ж року – голова Польської військової комісії при Генеральному штабі. З квітня 1918 р. – головнокомандувач польських військ в Україні. Кавалер Георгіївської зброї і ордена 4-го ступеня (1915 р.). Генерал-майор. Після 1918 р. – у Війську Польському, учасник польсько-більшовицької війни 1919–1920 рр. З 1935 р. – у відставці.

ках в Україні існувала своя система звань (див. табл. 1). Уніформу використовували російську (без погонів), знаки розрізнення – прямокутні шеврони – носили на лівому рукаві мундира чи плаща. На комірі мали хоруговки з ознаками родів зброї. За головний убір правили російські й англійські кашкети („мацейовки” з м'яким верхом і „рогатівки” – у кінній артилерії та генералів). На кокарді був польський срібний орел.

Невдовзі німецька політика в Україні помітно змінилася. За підтримки німецького командування 29 квітня 1918 р. в Києві стався переворот: Центральну Раду позбавлено влади, державу очолив гетьман Павло Скоропадський. Після проголошення Гетьманату німецьке командування переглядає свою політику щодо України й польських військ на її території. 1 травня пред-

Табл. 1. Військові звання в російській армії, польських частинах в Україні та армії незалежної Польщі.

Російська армія*	Польське військо в Україні (1917–1918 рр.)**	Армія Другої Речі Посполитої
Генерал-фельдмаршал	–	Маршал Польщі
Генерал від родів військ	Генерал броні	Генерал броні
Генерал-лейтенант	Генерал-поручник	Генерал дивізії
Генерал-майор	Генерал-підпоручник	Генерал бригади
Полковник	Полковник	Полковник
Підполковник (Військовий старшина)	Підполковник	Підполковник
–	–	Майор
Капітан (осавул)	Капітан/Ротмістр	Капітан
Штабс-капітан (підосавул)	Підкапітан/Підротмістр	–
Поручик (сотник)	Поручник	Поручник
Підпоручик (хорунжий)	Підпоручник/Корнет	Підпоручник
Прапорщик (–)	Хорунжий	Хорунжий
Підпрапорщик (підхорунжий)	Підхорунжий	Ст. сержант
Фельдфебель (вахмістр)	Сержант/Вахмістр	Сержант
Старший унтер-офіцер (ст. урядник)	Старший підофіцер/Плютоновий	Плютоновий
Молодший унтер-офіцер (мол. урядник)	Молодший підофіцер/Застемповий	Капрал
Єфрейтор (приказний)	Капрал (старший рядовий)/Капрал	Старший рядовий
Рядовий (козак)	Рядовий	Рядовий

* У дужках наведено відповідні звання в козачих військах.

** Через скісну риску наведено звання в кінноті.

Вахмістр ескадрону карабінерів Легкої бригади 3-го Польського корпусу. Травень 1918 р.

Амуніція, спорядження й озброєння колишньої російської імператорської армії. Польова форма.

На голові шапка „мацейовка”, околиця малинова з блакитною смужкою, емблема – орел з білого металу. На лівому рукаві шинелі нашиті малинові кути. На комірі шинелі прямокутні блакитні петлиці. З лівого боку – офіцерська піхотна шабля. На поясну реміні – патронташ з набоями. Гвинтівка системи „Мосін” (драгунська).

Реконструкція автора. Малюнок Тараса ШТИКА

**Молодший підфіцер
стрілецького полку 2-го
Польського корпусу.
Район Канева,
квітень 1918 р.**

Амуніція, спорядження й озброєння колишньої російської імператорської армії. Польова форма.

На голові сталевий шолом зразка 1916 р. („шапка Адріана” – французький аналог) з намальованою емблемою – білим орлом у малиновому фігурному щиті, нижче – малинова смужка. На лівому рукаві гімнастерки нашиті малинові кути. Малинові лампаси на шароварах. Через плече перекинута скручена шинеля. На поясному реміні два патронташі з набоями. Гвинтівка системи „Мосін” з багнетом.

*Малюнок
Тараса ШТИКА*

військово-історичний альманах

ставник німецьких військ майор Ярош заявив командуванню польського війська в Україні, що українська сторона не погоджується, щоб польські війська, бодай тимчасово, перебували на території Української Держави. Від імені українського уряду німецьке командування зажадало цілковитої демобілізації їх. На нараді нового командувача польських військ в Україні генерала А. Осинського з начальником свого штабу полковником П. Бартелем де Вейденталем було постановлено, що, зважаючи на неможливість вдалого збройного виступу проти німецької армії й швидкого переміщення до 1-го корпусу в Білорусі, єдиний вихід з ситуації – роззброїтися самим, складаючи зброю в розпорядження Регентської ради. Тоді ж від Ради було отримано листа, у якому вона запевняла, що візьме на себе повну відповідальність за польські військові формування в Україні після визнання ними її верховної влади²². Однак Регентська рада не мала права давати таких запевнень, бо взагалі не була уповноважена австро-німецькою окупаційною владою вирішувати військові питання. 3 травня вона одержала листа від варшавського генерал-губернатора Г. фон Безелера, який звинувачував її в зриві переговорів у Києві²³. В іншому його листі, від 8 травня, прямо стверджувалося, що безпека німецьких військ вимагає, аби в їхньому запллі не було жодних чужорідних військових частин²⁴. Тому надалі політики з Варшави значною мірою дистанціювалися від справ польських військових формувань в Україні.

Польські військові частини на українських землях не були потрібні й керівництву Української Держави. Не маючи засобів до існування, вони вдавалися до реквізицій продовольства й фуражу в української людності, а подекуди утримувалися коштом місцевих польських поміщиків. До Києва надходило чимало відомостей про реквізиції і насильства польських військовиків²⁵. У березні 1918 р. реквізиції харчів спровокували збройний виступ населення подільських сіл Митинці, Войтовець, Качанівки та інших і криваву сутичку, жертвами якої стали кілька польських солдатів і до 50 селян. Село Качанівка з не менш як 400 хатами було спалене вщент²⁶. Таке діялося і в районі перебування частин 2-го Польського корпусу: Ольгополі, Чечельнику, Уманському й Канівському повітах тощо. Але до особливо кровопролитних боїв з українським населенням дійшло на Поділлі, де розташовувалися частини 3-го корпусу.

Підрозділи корпусу зайшли в конфлікт з місцевим селянством, яке чинило опір реквізиціям і при нагоді роззброювало окремих польських солдатів. Коли 14 квітня 1918 р. командування 7-го полку уланів постановило протидіяти цьому й вилучити в місцевого населення зброю, українські селяни вирішили розпочати збройну боротьбу проти польських загонів, що пе-

ребували на пості поблизу Немирова та в його околиці – Гнівани й Канаві. Під час боїв селяни, хоч були погано озброєні й не мали навичок бойових дій з регулярною армією, завдали тяжких втрат Польському корпусові. У результаті 18 квітня за посередництва вінницького повітового коменданта й командування австрійських військ у регіоні було підписано угоду про закінчення боїв між українськими селянами й „польськими легіонами”²⁷. Польські частини, що зазнали поразки, дістали дозвіл на переміщення до Вінниці. Але за кілька днів вони отримали наказ австро-угорських військ перейти до району Хмільник – Пиків – Янів. Новий командувач частин корпусу полковник Ю. Руммель погодився на ці умови без згоди командування в Києві, не вбачаючи іншого виходу.

Одночасно з цими подіями командувач польських військових частин Одеської округи капітан Станіслав Скішинський, одержавши суперечливі розпорядження від генералів Ю. Довбур-Мусницького й О. Осинського та австрійської військової влади, а також передбачаючи неминучість роззброєння підлеглих йому частин австрійцями, 20 квітня видав наказ про демобілізацію всіх польських військових формувань у районі Одеси²⁸.

Побоюючись їхньої долі, генерал Ю. Галлер і військовики 2-го корпусу, попри заборони й ультиматуми німецького командування, які вони неодноразово отримували, продовжували марш за Дніпро. У районі Канева корпус мусив спинитися, відчуваючи нестачу продовольства й амуніції. З'єднання тоді складалося з двох стрілецьких дивізій, двох уланських полків, бригади легкої артилерії, дивізіону важкої артилерії, а також технічних та допоміжних підрозділів. У складі корпусу на 1 травня 1918 р. налічувалося 8302 солдати й 979 офіцерів (проте лише 2035 солдатів і 328 офіцерів у бойовому стані), на озброєнні було 80 кулеметів, 38 польових і 6 важких гармат, а також 4 літаки²⁹. 11 травня ці частини оточило німецьке військо. Проти корпусу німецька армія виставила 14 батальйонів піхоти (12 тис. чол.), підтримуваних трьома батареями польової артилерії, по 4 гармати в кожній³⁰. Становище корпусу ускладнювалося тим, що розміщення його сил мало маршовий характер. До оборонних боїв він не готувався, бо польське командування в Києві все ще добивалося згоди української влади на перехід Дніпра. Крім того, не до кінця було організовано в ньому артилерійські й кавалерійські підрозділи.

11 травня 1918 р. о 3.30 ранку німецькі війська без попередження заатакували корпус, що перебував під Каневом, з північного й західного напрямку. В ході боїв у полон потрапила половина складу 5-ї стрілецької дивізії, решту сил 2-го корпусу було зосереджено в одному місці – на околиці Козина поблизу Канева, де боротьба тривала до 16.00. Врешті польським воякам за-

бракло боєприпасів. Генерал Ю. Галлер послав до командування 28-ї німецької бригади парламентарів, щоб вони обговорили умови капітуляції польських частин. Наступного дня, 12 травня, в с. Миронівці сторони підписали угоду, згідно з якою 2-й Польський корпус склав зброю, а його солдати були інтерновані. У бою під Каневом полягло близько 500 поляків і 1500 німців. Приблизно 6,5 тис. польських вояків німці ув'язнили, решті (серед них і генералові Ю. Галлеру) вдалося втекти³¹.

Бій під Каневом продемонстрував рішучість німецької армії не допустити перебування у своєму запіллі вороже налаштованих до них збройних сил. Стало також очевидним, що Регентська рада Польського Королівства не може захистити польські формування в Україні від ліквідації.

Недовго після цих подій проіснувала Легка бригада, у яку було об'єднано всі частини, що належали до 3-го Польського корпусу. Відтепер польські військові формування в Україні склалися з окремого стрілецького батальйону, полку шволежерів, окремого дивізіону кінної артилерії, загону автотанкерів та ескадрону карабінерів³². Головне командування польських військ у Києві через те, що полковник Ю. Руммель підписав угоду з австрійськими військами без погодження зі своїм командуванням, відмовило його частинам у зверхності. Легка бригада 3-го корпусу, згідно з умовою, перейшла до визначеного їй австрійським командуванням району. У реорганізованому корпусі налічувалося на той час 2147 офіцерів і солдатів, вони мали на озброєнні 41 кулемет і 12 гармат³³. Уночі проти 10 червня 1918 р. Легку бригаду 3-го корпусу оточили частини XXV австрійського корпусу і полковник Ю. Руммель був змушений підписати угоду про демобілізацію. Солдати бригади повинні були залишатися на Вінниччині до часу, коли можливим стане повернення їх у Польщу. Таким чином австро-німецьке командування ліквідувало останні польські частини в Україні.

Польські військові формування, створені в російській армії, боролися за незалежність Польщі спочатку на фронтах Першої світової війни на боці Росії, а невдовзі – проти більшовиків і Центральних держав як самостійна збройна сила. Серед них окреме місце посідають частини 2-го й 3-го Польських корпусів, що офіційно називалися Польським військом в Україні. Вони так і не стали зав'язком збройних сил незалежної Польщі, оскільки перестали існувати за кілька місяців до визволення країни з-під окупації, що сталося в листопаді 1918 р. Існуванню цих формувань на території України завдала ціла низка причин, серед них основними були: перешкоди у створенні національних частин, зумовлені негативним ставленням більшовиків і української влади, неприязнь місцевого населення, що подеколи збройно висту-

пало проти їх перебування в Україні, а також небажання австро-німецького командування мати на окупованій території чужі війська.

Вояків польських військ в Україні спіткала різна доля. Деякі офіцери (як, наприклад, генерал С. Станкевич і В. Глясс), не надто віддані польській справі, перейшли в Добровольчу армію. Дехто з військовиків після описаних подій, так само як і солдати роззброєного в травні 1918 р. 1-го Польського корпусу, повернувся додому, частина потрапила під Каневом до німецького полону. Невдовзі, після визволення Польщі з-під окупації, вони вступили до Війська Польського, що одразу почало військові дії у Східній Галичині, Силезії, Білорусі й Литві. Загалом 1919 р. у Війську Польському служило 32 генерали, які розпочинали кар'єру в польських формуваннях російської армії, зокрема в Україні³⁴. Частина вояків продовжила службу в інших польських частинах. Одразу після ліквідації Польських військ в Україні у Москві було створено Польську військову комісію, з серпня 1918 р. діяла вербувально-агітаційна організація з центром у Києві, що набирала польських військовиків – колишніх солдатів російської армії та військово-полонених – до нових національних формувань. Незабаром після описаних подій, наприкінці 1918 – в 1919 рр. у Мурманську, Сибіру й на Кубані постали польські військові частини, які разом зі збройними силами Антанти вели боротьбу проти більшовицьких військ. Вояки цих формувань дістали змогу повернутися на батьківщину лише в 1919–1920 рр.

ПРИМІТКИ

¹ Див.: Папакін А. Г. Створення польських військових формувань у складі російської армії під час Першої світової війни // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – № 4. – С. 32 – 43; Bagiński H. Wojsko Polskie na Wschodzie. 1914 – 1920. – Warszawa, 1921; Bednarski W. Legion Puławski // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1988. – № 3. – S. 100 – 124.

² Савченко Г. Польські військові формування як чинник розгортання українського військового руху в російській армії (березень – травень 1917 р.) // Етнічна історія народів Європи. – К., 2001. – Вип. 8. – С. 85–89.

³ Bagiński H. Op. cit. – S. 174; Dowbór-Muśnicki J. Wspomnienia. – Warszawa, 2003. – S. 161.

⁴ Цит. за вид.: Истрати Е. Н. Демократическое движение за мир на Румынском фронте в 1917 году. – Кишинев, 1973. – С. 109.

⁵ Centralne Archiwum Wojskowe (далі – CAW). – Dział „Formacje Wschodnie”. – Zespół „Naczpól”. – Sygn. I. 122. 99. 52. – S. 5.

⁶ Руккас А. О. Створення польських національних частин на Румунському фронті (листопад 1917 р. – березень 1918 р.) // Над Дніпром і Віслою: Матеріали міжнародної наукової конференції „Україна і Польща у визвольних змаганнях XIX – початку XX ст.” – К., 2004. – С. 23, 24.

⁷ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 1787. – Оп. 5. – Спр. 20. – Арк. 85; Руккас А. О. Знач. праця. – С. 28, 35; Bergel R. Dzieje II Korpusu polskiego. – Warszawa, 1921. – S. 19.

⁸ ДАКО. – Ф. 1787. – Оп. 5. – Спр. 33. – Арк. 17.

⁹ CAW. – Zespół „II Korpus Polski”. – Sygn. I. 122. 71. 1. Надмірна кількість офіцерів у новостворених польських з'єднаннях унеможливила приділення їх на командні посади в частини й підрозділи, тому з них утворювали своєрідний резерв для нових частин: офіцери, яким не вистачало посад у війську, утворювали „рицарські” або „офіцерські легіони” („Legia Rycerskie”, „Legiony Oficerskie”, „Legiony Rycerskie”), де офіцери служили як рядові. Такі „легіони” були в усіх трьох польських корпусах.

¹⁰ CAW. – Dział „Wojskowe Biuro Historyczne”. – Wydział formacji polskich. – Sygn. I. 341. 1. 434; Wrzosek M. Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917–1918. – Warszawa, 1969. – S. 138, 139.

¹¹ ДАКО. – Ф. 1787. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 2, 60, 61.

¹² Wrzosek M. Polskie korpusy wojskowe... – S. 162.

¹³ CAW. – Dział „Wojskowe Biuro Historyczne”. – Sygn. I. 341. 1. 443. – S. 4.

¹⁴ Wrzosek M. Polskie korpusy wojskowe... – S. 163.

¹⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – К., 2002. – Т. 1. – С. 212, 213; Henning-Michaelis E. de. Burza dziejowa. – Warszawa, 1929. – Cz. 3. – S. 44.

¹⁶ ДАКО. – Ф. 1787. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 192, 193.

¹⁷ CAW. – Dział „Formacje Wschodnie”. – Zespół „Naczpól”. – Sygn. I. 122. 99. 88. – S. 18; Sygn. I. 122. 99. 27. – S. 55.

¹⁸ Докладніше див.: Czerep S. Bój II Brygady Legionów pod Rarańczą z 15 na 16 lutego 1918 r. // Zeszyty Naukowe Filii UW w Białymstoku. – 1988. – Zesz. 60: Humanistyka. – Т. XI. – Dział H: Prace Historyczne. – S. 135 – 153; Wrzosek M. Zbrojny czyn żołnierza legionowego pod Rarańczą 15 lutego 1918 roku // Między morze: Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej. XIX – XX wiek: Studia ofiarowane Piotrowi Łossowskiemu w siedemdziesiąt rocznicę urodzin. – Warszawa, 1995. – S. 143–152.

¹⁹ CAW. – Dział „Formacje Wschodnie”. – Zespół „Naczpól”. – Sygn. I. 122. 99. 30. – S. 4–7; ДАКО. – Ф. 1787. – Оп. 9. – Спр. 1. – Арк. 24–25 зв. Український текст умови опубліковано у вид.: Ів. За-вич. Чужоземні військові формування в українській державі // Історичний календар-альманах „Червоної Калини” на 1939 рік. – Львів, 1938. – С. 94–98.

²⁰ CAW. – Dział „Formacje Wschodnie”. – Zespół „Naczpól”. – Sygn. I. 122. 99. 30. – S. 1.

²¹ Wrzosek M. Polskie korpusy... – S. 301–302.

²² CAW. – Dział „Formacje Wschodnie”. – Zespół „Naczpól”. – Sygn. I. 122. 99. 29. – S. 27–28.

²³ Wrzosek M. Polskie korpusy wojskowe... – S. 328.

²⁴ Przegląd Polski. – 1918. – № 63. – 25 трав.

²⁵ ДАКО. – Ф. 1787. – Оп. 9. – Спр. 1. – Арк. 2–4, 10 – 11 зв., 17, 21, 27, 29, 30.

²⁶ Захарченко П. Селянська війна в Україні: Рік 1918. – К., 1997. – С. 49, 50; CAW. – Dział „Formacje Wschodnie”. – Zespół „Lekka Brygada III Korpusu”. – Sygn. I. 122. 72. 1. – S. 220–224.

²⁷ Ibid. – S. 188.

²⁸ Ibid. – Sygn. I. 122. 72. 3. – S. 97–99; Bagiński H. Op. cit. – S. 409.

²⁹ CAW. – Dział „Formacje Wschodnie”. – Zespół „II Korpus”. – Sygn. I. 122. 71. 3.

³⁰ Bagiński H. Op. cit. – S. 372; Bergel R. Op. cit. – S. 57.

³¹ Bergel R. Op. cit. – S. 63; Wrzosek M. Polskie formacje wojskowe na Ukrainie w 1918 r. Cz. IV // Zeszyty Naukowe Filii UW w Białymstoku. – 1991. – Zesz. 44: Humanistyka. – Т. VIII. – Dział H: Prace Historyczne. – S. 168.

³² Bagiński H. Op. cit. – S. 398.

³³ CAW. – Dział „Formacje Wschodnie”. – Zespół „Lekka Brygada III Korpusu”. – Sygn. I. 122. 72. 1. – S. 103.

³⁴ Wiczorkiewicz P. Wojsko Polskie w Rosji w okresie I Wojny Światowej // Над Дніпром і Віслою. – S. 17.

ПЛАНИ ЕМІГРАЦІЙНОГО УРЯДУ УНР ЩОДО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АВІАЦІЇ (1926–1939 рр.)

У листопаді 1920 р. більшовики захопили останній клаттик землі, контрольований військами Української Народної Республіки. Однак, незважаючи на втрату власної території, центральні органи влади, передусім її уряд, не припинили свого існування й продовжували роботу на вигнанні, об'єднуючи довкола себе тисячі й тисячі відданих прихильників. Головною метою діяльності еміграційного уряду була боротьба за незалежну Україну. При цьому важливе значення надавалося відродженню власних збройних сил. Заради цього в міжвоєнний період провадилась різнобічна підготовча робота, зокрема пов'язана й з відновленням військової авіації.

Яке місце в структурі майбутньої Армії УНР відводилося Військово-повітряним силам? Якою мала бути їхня організаційна будова й хто персонально повинен був займатися створенням їх? Відповіді на ці питання годі шукати як в українській, так і в зарубіжній історичній літературі. Тож, зважаючи на цілковиту нерозробленість проблеми в історіографії, автор поставив собі за мету на підставі раніше не відомих матеріалів висвітлити плани еміграційного уряду УНР у ділянці військової авіації.

При цьому використано неопубліковані документи, що зберігаються нині в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Київ), Центральному військовому архіві Польської Республіки (Варшава) та Архіві Інституту Юзефа Пілсудського в Америці (Нью-Йорк).

Знайшовши притулок на польській території, керівники УНР активно готувалися до відновлення збройної боротьби за визволення України. Початок її вони пов'язували з неминучою новою війною між СРСР і Річчю Посполитою або ж вибухом масового повстання в радянській Україні. За цих умов на Наддніпрянщині мала б повернутися українська

армія, відроджена за кордоном з польською допомогою. Опрацьовання повного пакета документів, потрібних для швидкого розгортання у визначений момент українського війська, покладалося на спеціально створений Штаб міністра військових справ УНР в екзилі, що за підтримки польських спецслужб активно діяв у Варшаві впродовж 1927–1939 рр. За

порівняно короткий час його працівники підготували докладний план мобілізації української еміграції і створення на першому етапі 20-тисячної української армії, яка мала б спільно з поляками боротися проти „червоних”. Надалі передбачалося поступово довести чисельність її до майже 100 тис. вояків.

Відповідно до „Положення про організацію і склад Війська УНР” авіація („літництво”) – за польським зразком – не становила окремого виду збройних сил, а вважалася одним із родів сухопутних військ. Залежно від бойового призначення вона поділялася на:

- обсерваційну, що застосовувалася для „провадження як дальньої (стратегічної), так і близької (тактичної) розвідки”;
- мисливську, загальним завданням якої була „боротьба з ворожим літництвом в цілі опанування повітря”;
- нищительську, що використовувалася для „бомбардування з метою знищення важливих ворожих об'єктів”.

Окремою частиною в авіації вважався курінь. Згідно з бойовим призначенням, він мав складатися з 2–3 ескадр, які своєю чергою поділялися на 3–4 чоти по три літаки в кожній¹ (докладнішу інформацію про організацію їх див. на схемах 1, 2, 3).

Крім того, передбачалося створити й кілька повітроплавних сотень (у кожній – 3 чоти по 2 аеростати), які мали б забезпечувати „нагляд за полем бою великого тактичного з'єд-

нання – дивізії чи окремого загону”, а також співпрацю з артилерією, переважно важкою² (див. схему 4).

Питання технічного забезпечення й професійного вишколу особового складу військової авіації покладалося на спеціальну „літничу” службу. Вона повинна була „установити потреби різних літничих частин”, „нагромаджувати різне технічне [...] майно, шляхом закупів чи організації в краю продукуючих закладів”, „адмініструвати” особовим складом, коштами й майном³.

На початковому етапі розгортання Армії УНР не передбачалося мати жодної авіаційної частини, поява їх планувалася лише після істотного зростання чисельності українського війська. Першим, згідно з планом, повинен був постати мішаний „повітроплавний курінь” у складі однієї „бойової” і двох „нищительських” ескадр та технічного парку. Відповідно до затверджених штатів у курені мало налічуватись 934 вояки (92 старшини й 842 козаки), 32 таборові коні, 16 возів, 90 автомобілів⁴, а також 45 літаків, зокрема 15 „лінійових” (штурмовиків) і 30 „нищителів” (бомбардувальників)⁵. Усе військово-майно, в тому числі й бойову техніку, автори цього плану вочевидь сподівалися отримати від поляків.

В оперативному відношенні перший „повітроплавний курінь”, як і всі майбутні військово-повітряні частини, мав підпорядковуватися командуванню Дієвої армії й лише в разі крайньої потреби тимчасово приділятися окремим групам і дивізіям. Водночас

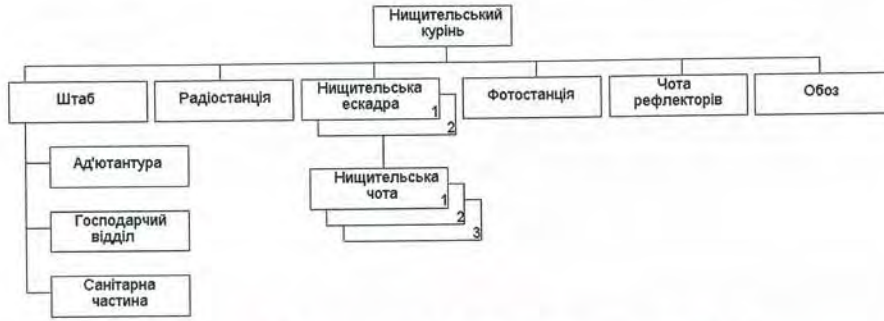

Схема 1. Проект організації нищительського куреня військової авіації Армії УНР

Схема 2. Проект організації обсерваційного куреня військової авіації Армії УНР

Схема 3. Проект організації мисливського куреня військової авіації Армії УНР

Схема 4. Проект організації повітроплавної сотні військової авіації Армії УНР

у питаннях технічного, господарчого й персонального характеру він підлягав начальнику Літництва армії, який керував ним через своє управління⁶.

Згідно з „Положенням про управління Військом та Флотою УНР”, матеріально-технічне забезпечення авіації належало до компетенції Технічної управи Міністерства військових справ. Її керівник мав доповідати міністрові „про потреби у військовим технічним майні та про способи набуття його”. У документі спеціально наголошувалося, що від „енергії начальника управи та розуміння ним важливості цієї галузі військового забезпечення, зокрема забезпечення потреб літництва, залежить наша перевага в технічній відношенні над ворогом”⁷.

Готуючись до війни проти СРСР, працівники Штабу міністра військових справ УНР в екзилі не обмежувалися складанням схем майбутньої організації війська чи розробленням різноманітних положень. Рівнобіжно з цією роботою вони шукали в середовищі української військової еміграції надійних людей, які за своїми професійними та морально-психологічними якостями були б спроможними

в потрібний момент узяти на себе певну ділянку праці щодо відновлення Армії УНР, „переведення її у стан чинний”. Так, начальником Технічної управи намічалось призначити підполковника Юрія Тимошенка (за фахом військового залізничника)⁸, а „провадження справ літничих” – довірити в міністерстві таким старшинам: підполковникові Володимирі Байвенку, сотникові Павлу Золотову, сотникові Павлу Яцинському, полковникові Василю Мурашку й поручникові Сергію Нагнибіді⁹. На першому етапі розгортання українського війська запровадження посади начальника Літництва Дієвої армії не передбачалося¹⁰ (за відсутності бойових частин авіації), через що їй не добирали кандидатів до апарату його управління. Вирішення цих кадрових питань відкладалося на далеку перспективу.

Серед згаданих вище старшин принаймні четверо мали достатній організаційний, адміністративно-господарчий і бойовий досвід, потрібний для майбутнього відновлення українських військово-повітряних сил. Приміром, під час кампанії 1920 р. військовий пілот Василь Мурашко

(тоді сотник) тимчасово виконував обов'язки начальника Управи повітряної флоти¹¹, військовий пілот Володимир Байвенко (тоді теж сотник) був спочатку прикомандирований до Управи повітряної флоти, а потім служив на посаді булавного старшини II відділу Організаційної управи Головної управи Генерального штабу¹². У той же період військовий пілот Павло Золотов (тоді хорунжий) служив у 1-му бойовому відділі Запорізької авіаційної ескадрильї¹³. Поручник Сергій Нагнибіда з 1928 р. вступив на контрактну службу до польської військової авіації. На жаль, поки що не маємо певних відомостей про сотника Павла Ящинського.

Відтворене на випадок радянсько-польського конфлікту українське військо неодмінно зіткнулося з відчутним браком власних кваліфікованих командних кадрів, передусім середньої і молодшої ланки. Причому з плином часу ця проблема ставала дедалі гострішою. По-перше, чисельність організованої унерівської військової еміграції з різних об'єктивних (демографічні) і суб'єктивних (матеріальні, моральні, політичні) причин увесь час зменшувалася; по-друге, на тлі бурхливого розвитку військової техніки загальний рівень фахової підготовки емігрантів неухильно знижувався, незважаючи на всі їхні зусилля самоосвітою надолужити відставання.

Керівники Державного центру УНР в екзилі добре уявляли собі всю складність кадрової проблеми. Одним із шляхів її розв'язання, на

їхню думку, могло б стати навчання української молоді в польських офіцерських школах і служба українських старшин у Війську Польському. З цією метою 4 серпня 1926 р. вони передали відповідний меморандум польському міністрові військових справ маршалу Юзефові Пілсудському, який схвально відреагував на пропозицію лідерів УНР¹⁴.

Було вирішено, що українців прийматимуть до війська Речі Посполитої на підставі індивідуальних безстрокових контрактів, які укладатимуться з польським військовим міністерством і регламентуватимуть усі основні умови проходження служби. За своїм правовим статусом контрактники загалом мало чим відрізнялися від кадрових офіцерів. Втім вони не мали доступу до розвідувальних і мобілізаційних документів, були позбавлені пенсійного забезпечення за вислугою років, а підвищувалися у званні тільки в разі укладення нового контракту¹⁵. Кандидатів для служби в польській армії набирала спеціальна комісія в складі президента УНР в екзилі Андрія Лівницького, військового міністра генерала Володимира Сальського, генералів Павла Шандрука, Віктора Куца, Марка Безручка та Всеволода Змієнка¹⁶.

Починаючи з лютого 1928 р. й до вибуху Другої світової війни у вересні 1939 р. на контрактну службу до Війська Польського вдалося приділити близько 50 українських старшин, серед них тільки один – поручник Сергій Нагнибіда потрапив до військової авіації. У 1936 р. ціною

значних зусиль військовий міністр уряду УНР в екзилі генерал В.Сальський спромігся влаштувати на навчання до польської Школи підхорунжих авіації двох українських курсантів – власного сина Юрія і Михайла Опаренка, сина свого колишнього секретаря Петра Опаренка. У жовтні 1939 р. по закінченні Школи обидва юнаки мали б одержати перші офіцерські звання й залишитися на контрактній службі в польській військовій авіації. У перспективі їх планували використати як інструкторів для вишколу майбутніх пілотів і пілотів-спостерігачів відновлених українських військово-повітряних сил.

Певна річ, створення фактично з нуля навіть чисельно невеликих військово-повітряних сил потребувало б більшої кількості досвідчених кадрів, аніж еміграційний український уряд реально мав у своєму розпорядженні. Кількох ветеранів національно-визвольних змагань і трьох (у найближчій перспективі) контрактних офіцерів було для цього явно замало. Розуміючи всю складність ситуації, військове міністерство УНР намагалося скерувати до польської авіації більше українських старшин. Так, у складеному в березні 1930 р. „Списку кандидатів на контрактну службу в Війську Речі Посполитої Польської” в графі „літництво” зазначено двох претендентів: сотника Василя Новаківського (під час національно-визвольних змагань він служив у кавалерійських частинах, зокрема в кінному полку Чорних запорожців) і поручника Миколу Малика (у 1919 р. був

„льотником-дозорцем” у 1-му Запорізькому авіаційному дивізіоні)¹⁷. Однак здійснити цей задум так і не вдалося, адже після підписання в липні 1932 р. польсько-радянського договору про ненапад прийом нових контрактних офіцерів-українців до Війська Польського було різко зменшено, а з літа 1936 р. фактично припинено.

Вранці 1 вересня 1939 р. нацистська Німеччина напала на Польщу. Почалася Друга світова війна, що кардинально змінила геополітичну ситуацію на європейському континенті й фактично поховала всі сподівання уряду УНР в екзилі на еventуальне відтворення української армії та її переможне повернення до рідної країни.

Розглянуті вище військові плани керівників унерівської еміграції вражають своєю масштабністю й амбітністю, проте створення власних військово-повітряних сил для українського керівництва в тогочасних обставинах мало радше другорядний характер, це завдання не належало до невідкладних. Тож практично зроблено було не так уже й багато – в загальних рисах опрацьовано основні організаційні засади будівництва військової авіації (літництва), дібрано групу старшин, відповідальних за „проведення справ літничих”, а для набуття практичного досвіду до польських військово-повітряних сил було влаштовано трьох осіб. За таких умов поява першої української авіаційної частини, у разі можливої війни проти СРСР, була справою далекої перспективи.

Додаток

УКРАЇНЦІ В ПОЛЬСЬКІЙ АВІАЦІЇ (біографічні довідки)

Сергій Лукіч Нагнибіда

Народився 1 вересня 1898 р. в маєтку Нагнибіда Кременчуцького повіту Полтавської губернії. Його батьками були заможний селянин Лука Нагнибіда і Євдокія Животанська. У 17-річному віці закінчив 6-класну реальну гімназію в Кременчуці. Із початком Першої світової війни добровільно зголосився на службу до російської імператорської армії. У липні 1915 р., маючи потрібний освітній ценз, як „вольноопределяющийся” 1-го розряду був скерований до 14-го запасного піхотного полку. Через чотири місяці разом з маршовою ротою виїхав на фронт для поповнення 17-го Архангелогородського піхотного полку, після прибуття до якого був приділений до унтер-офіцерської школи. Протягом травня–грудня 1916 р. вчився в 1-й школі прапорщиків Південно-Західного фронту, по закінченні її, одержавши перший офіцерський чин, повернувся до свого 14-го піхотного запасного полку¹⁸.

*Сергій Нагнибіда
(в однострої
поручика Армії
УНР)*

У 1917 р., коли після революційних змін почали створюватися перші українські національні частини, Сергій Нагнибіда, маючи вже звання підпоручника, зголосився до 1-го Українського козацького полку полковника Ластавченка. Впродовж квітня – грудня 1918 р. за доби гетьманування Павла Скоропадського обіймав різні посади у війську Української Держави. Спочатку був прикомандирований до комендатури Кременчука, потім короткий час навчався в Інструкторській школі старшин у Києві, а згодом командував комендантськими ротами в Сімферополі та Генічеську, врешті був направлений до 35-го Кременчуцького піхотного полку, де прийняв під своє командування одну з рот цієї частини. Після антигетьманського повстання в ранзі поручника продовжував свою службу у війську УНР, будиши приділений до партизанських загонів, що боролися як проти більшовиків, так і проти денікінців. У листопаді 1919 р. опинився на території, контрольованій польськими військами. У квітні 1920 р., коли формувалися нові українські з'єднання, його спочатку відрядили в розпорядження Штабу Дієвої армії УНР, а через деякий час перевели до щойно створеної 5-ї Херсонської стрілецької дивізії, де в серпні місяці він був призначений на посаду коменданта штабу 13-ї стрілецької бригади¹⁹.

У листопаді 1920 р. після поразки українських військ інтернований поляками. Протягом наступних кількох років перебував у таборах Ланцут, Стшалкув (де займав посаду ад'ютанта командувача української групи) та Щишюр-

но²⁰. Періодично виїздив разом з іншими українськими вояками на сезонні роботи. У той час стався один неординарний випадок, що яскраво засвідчив його високий патріотизм. Якось до табору для інтернованих українських вояків з концертом приїхав відомий співак Олександр Вертинський. Виконуючи свої пісні, він у кількох куплетах зронізував щодо Головного отамана Симона Петлюри. Тоді поручник С.Нагнибіда спокійно вийшов на сцену й зі словами „Оце тобі за образу Петлюри!” дав О.Вертинському ляпаса. Через кілька хвилин його заарештувала польська поліція й він два дні провів у в'язниці²¹.

У 1923 р. С.Нагнибіда одержав так звану „карту азилу”, що надавала йому офіційні права політичного біженця в Польщі. Після цього він зміг нарешті покинути табір для інтернованих і виїхати на Волинь, де впродовж двох наступних років займав посаду старшого об'їзного державних лісів. У 1925 р. перебрався до Варшави й працював там шофером²².

У вересні 1927 р. вирішив здобути вищу освіту й подав заяву до Української господарської академії в Подєбрадах у Чехо-Словаччині. Його прохання про вступ вільним слухачем на лісовий відділ агрономічного факультету було задоволено²³. Проте водночас позитивно вирішилася справа з прийняттям його на контрактну службу до Війська Польського. За таких умов С.Нагнибіда обрав військову кар'єру.

1 лютого 1928 р. польське військово-міністерство підписало перші контракти з дев'ятьма старшинами Армії УНР, серед них і С.Нагнибідою. За рішенням кваліфікаційної комісії, йому було надано звання поручника в офіцерському корпусі авіонавтики. Місцем служби став дислокований у Кракові 2-й авіаційний полк²⁴. На жаль, поки що залишається загадкою, чим, власне, було продиктоване рішення скерувати до польських військово-повітряних сил саме С.Нагнибіду – піхотного старшину, котрий, як видно з його біографії, до того часу ніколи не стикався з авіацією. Проте вибір саме цієї кандидатури навряд, щоб був випадковий.

Упродовж майже семирічної служби в краківському 2-му авіаційному полку зверхники поручника С.Нагнибіди постійно оцінювали його як доброго, а то й дуже доброго офіцера. Він закінчив спеціальні курси пілотів-спостерігачів, однак мав недостатню практику полетів, хоча завжди „літав з охотою”. Тривалий час займав посади в різних наземних службах, зокрема був командиром технічної роти. На цю ситуацію звернув увагу військовий міністр уряду УНР в екзилі генерал В.Сальський, який 11 лютого 1933 р. в листі до начальника II відділу польського Головного штабу полковника Т.Фургальського писав, що „наміром приділення поручника Нагнибіди до контрактної служби в авіації було підготовка його як інструктора нашої майбутньої авіації [...] натомість тепер функції поручника Нагнибіди унеможливають йому ширшу авіаційну практику, чим зводять його фахові знан-

ня до мінімального значення в майбутньому”²⁵. Український міністр просив виправити ситуацію й одночасно підвищити звання українському старшині, уклавши з ним новий контракт. Втім це звернення залишилося без належної відповіді. Тоді 18 серпня 1933 р. генерал В.Сальський знову звернувся до полковника Т.Фургальського, нагадуючи йому, що приділення до лінійних підрозділів є „підставою перебування наших офіцерів у Війську Польськiм і становить наш спільний інтерес”. Одночасно він просив надати С.Нагнибіді чергове звання капітана й підтримати його прохання про переведення до іншої частини – варшавського 1-го авіаційного полку²⁶.

Настійні прохання української сторони були поступово задоволені. Спочатку в 1934 р. поручника С.Нагнибиду перевели до іншої частини, однак не до 1-го (як він прохав), а до 3-го авіаційного полку, що розташовувався в Познані. Нарешті 20 квітня 1938 р. він одержав довгоочікуване чергове військове звання капітана, і польське військове міністерство уклало з ним новий контракт²⁷.

Наприкінці серпня 1939 р. у ході мобілізації познанського 3-го авіаційного полку контрактний офіцер-українець був призначений відповідальним за матеріально-технічне забезпечення авіаційної бази №3²⁸. З початком війни її планово евакуювали до Любліна, але фатальний розвиток подій на фронті змушував відступати все далі на схід. 17 вересня, коли Червона армія розпочала свій наступ, різні підрозділи бази перебували в південних районах Тернопільського воєводства. Із приблизно 150 офіцерів (кадрових і резервістів) бази лише небагатьом судилося уникнути радянської неволі, серед них і капітанові Нагнибіді, який 18 вересня перейшов румунський кордон²⁹.

Перебування в Румунії виявилось недовгим. С.Нагнибіді, як і більшості польських авіаторів, удалося швидко перебратися до Франції, а після її поразки евакуюватися до Великої Британії. Далі він продовжував службу в польських військово-повітряних силах на Заході. У Лондоні 28 лютого 1945 р. С.Нагнибіда підписав контракт з військовим міністерством польського еміграційного уряду, згідно з яким був підвищений до звання майора³⁰.

Після завершення Другої світової війни й розформування польських збройних сил на Заході С.Нагнибіда залишився у Великій Британії. Тут він став на облік у військовому міністерстві уряду УНР в екзилі. Однак наказом Війську УНР № 14 від 24 квітня 1950 р. він був визнаний лише поручником. Тільки через одинадцять років український еміграційний уряд підвищив його спочатку до звання майора (22 січня 1961 р.), а потім підполковника (1 лютого 1961 р.). Відомо, що С.Нагнибіда був відзначений такими українськими нагородами: Хрестом Симона Петлори (1936 р., номер 341) і Воєнним Хрестом (1960 р., номер 35)³¹.

Помер 27 січня 1987 р. Похований у м. Дербі.

Був одружений (дівооче прізвище дружини Варакута), мав сина Романа, який народився 1 лютого 1918 р.³²

Михайло Петрович Опаренко

Народився 21 січня 1915 р. в Києві. Його батько, Петро Гнатович Опаренко, був банківським службовцем. З початком Першої світової війни як військовий урядовець мобілізований до російської імператорської армії. У 1918 р. перейшов на українську службу. Під час українсько-польської війни проти більшовиків у 1920 р. обіймав посаду особистого секретаря при військовому міністрі УНР В. Сальському.

*Михайло Опаренко
(в однострої флайт-лейтенанта Британських королівських військово-повітряних сил)*

Після листопадової катастрофи Армії УНР ранговий П.Опаренко разом з родиною покинув рідну землю, перейшовши на контрольовану поляками територію Східної Галичини. Сім'я опинилася в таборі для інтернованих у Каліші. 1923 р. батько виїхав до Чехо-Словаччини, а через рік викликав до себе свого восьмирічного сина. Спочатку Опаренки мешкали в Юзефові, там малий Михайло вступив до 4-го класу української початкової школи, яку закінчив через два роки й розпочав навчання в 2-му класі української реальної гімназії в Празі. Після закінчення 3-го класу він у 1928 р. повернувся до Польщі, де продовжив науку в гімназії ім. Тараса Шевченка при українській станиці в Каліші.

Влітку 1932 р. сімнадцятирічний М.Опаренко готувався скласти випускні іспити на атестат зрілості. Свій дальший життєвий шлях він вирішив пов'язати з військовою кар'єрою. Прагнучи допомогти синові, батько звернувся до тогочасного військового міністра еміграційного уряду УНР генерала В.Сальського, під керівництвом якого він служив ще в 1920 р. У травні 1932 р. П.Опаренко, підвищений на той час до рангу адміністративного підполковника, надіслав своєму колишньому начальникові листа, у якому просив допомогти влаштувати сина до однієї з польських офіцерських шкіл. „Високодостойний і дорогий Володимире Петровичу, – писав до міністра підполковник П.Опаренко, – син мій Михайло тримає матуральні іспити в станичній гімназії. Маю надію, що витримає, бо вчився добре, багато читав книжок і преси. Взагалі розвинений добре. Хотів би віддати його до підхорунжівки. Певний в тому, що прийняття його до цієї воєнної школи залежить лише від Вас як воєнного міністра, тому звертаюся до Вас, Високодостойний Володимире Петровичу, не відмовити в клопотанні про прийом його до підхорунжівки.

А крім того, поставити в труд повідомити мене, кому, які і до якого терміну треба представити документи. Маю велику надію, що в просьбі не відмовите і тому зарані складаю Вам свою щирю, сердечну подяку”³³.

Проте військовий міністр УНР категорично відмовив у цьому проханні. В.Сальський, відповідаючи П.Опаренку, писав: „На жаль, як довів дотеперішній досвід, навіть найздібніші та найуспішніші укінчені абсолювенти української гімназії при нашій станиці з останніх років не можуть інтелектуально подолати тих труднощів, що повстають перед ними в часі перебування в Школі. Я не раз в минулому, як і нині, мав і маю доволі клопоту і немилых положень перед чужинцями за кандидатів, з моєї руки до Школи прийнятих. Кількох з них зі Школи вже звільнили, а кількох оце звільнюється. Не можу про всіх них сказати, що вони ледачі і нездібні: ні, бракує їм якраз знання та інтелекту, що дозрілу інтелігентну молоду людину характеризувати повинні. Брак цей, очевидячки, походить з матеріальних, психічних умовин та умовин навчання, в яких вони в станиці росли та виховувалися, а яких змінити наразі годі.

Я маю відомості від пана директора про кількох ніби здібних учнів станичної гімназії, нині абсолювуючих, а в тім і про Вашого сина: всі вони в другому триместрі мали від 2 до 7 двійок (син Ваш – п’ять), а висліди матуральних іспитів взагалі, а тим більше в умовинах наших, як Вам відомо, не завжди і не всіма зважаються нині за критерій до оцінки знання людини та її інтелекту. Але опріч всього, при найліпших успіхах і вроджених здібностях абсолювентів станичної гімназії вони, яко матеріал до Школи підхорунжих, на моє глибоке переконання, не надаються і з дальшого висування їхніх кандидатур я зрезигнував.

Прикро мені Вам про все це писати і певно, що Вам ще прикрише це чути, але, на жаль, ця справа вже рішена і її змінити неможливо. Мені особливо прикро те, що не можу улаштувати якраз Вашого (підкреслення у документі. – А.Р.) сина”³⁴.

І все ж таки юнак був прийнятий, хоч і через три роки по тому до польської офіцерської школи. Зрозумівши складність ситуації, перед самими випускними іспитами П.Опаренко забрав свого сина з української гімназії й послав його до Варшави. У столиці він спочатку кілька місяців ходив на спеціальні підготовчі курси для дорослих, а з січня 1933 р. розпочав навчання в 6-му класі варшавської V міської державної гімназії, де в травні 1935 р. склав іспит на атестат зрілості. У цей час молодий Опаренко сполучав гімназійну науку з активною громадською діяльністю як член управи української студентської корпорації „Запоріжжя” у Варшаві³⁵.

Після того як М.Опаренко врешті одержав атестат зрілості державної польської гімназії, його батько, очевидно, знову звернувся до генерала

В.Сальського з приводу майбутньої військової кар’єри свого сина. Цього разу український міністр, не маючи формальних підстав відмовляти у проханні старому товаришеві, 14 червня 1935 р. надіслав начальникові II відділу польського Головного штабу полковникові Є. Енґліщу листа, у якому просив прийняти двадцятирічного М.Опаренка до Школи підхорунжих піхоти³⁶.

Невдовзі це клопотання було задоволене і 28 серпня 1935 р. юнак переступив поріг омріяного офіцерського училища. Однак виснажлива піхотна наука, вочевидь, не надто припала йому до вподоби, у зв’язку з чим він кілька разів просив перевести його до Школи підхорунжих авіації. Ці прохання польська військова влада залишала без належної відповіді³⁷. Тоді до вирішення справи знову був залучений військовий міністр УНР. Підтримуючи прагнення юнака, 6 листопада 1936 р. генерал В.Сальський у листі до начальника II відділу польського Головного штабу звертав його увагу на те, що серед українських контрактних офіцерів „ми не маємо інструкторів-пілотів, які б відповідали сучасним вимогам цього роду військ”, а крім того, якнайкраще характеризуючи свого протеже, підкреслював, що він є „дуже здібним і має велике захоплення авіацією”³⁸. Кінець кінцем справу було вирішено позитивно і 18 січня 1937 р. М.Опаренко розпочав навчання в „Школі орлят”, як часто називали Школу підхорунжих авіації в Дембліні над Віслою.

Впродовж наступних двох з половиною років Михайло Опаренко готувався за програмою пілота-спостерігача. У червні 1939 р. після закінчення повного циклу навчання всі курсанти були скеровані до військових частин на тримісячну практику³⁹, зокрема сержант-підхорунжий М.Опаренко – до варшавського 1-го авіаційного полку, де був придільений до нещодавно сформованої 216-ї бомбардувальної ескадрильї. Тут йому довелося освоювати нові двомоторні бомбардувальники PZL-37B „Łoś” („Лось”). Вони вважалися найкращими тогочасними літаками польської конструкції, що за своїми технічними характеристиками не поступалися іноземним зразкам відповідного класу.

Влітку 1939 р. у зв’язку з різким погіршенням польсько-німецьких стосунків загроза вибуху війни між двома країнами ставала дедалі реальнішою. Наприкінці серпня Польща почала таємну мобілізацію своїх збройних сил, при цьому першим заходом стало приведення в бойову готовість частин військової авіації й перебазування їх на польові аеродроми. Відтак 216-ту бомбардувальну ескадрилью, включену до складу щойно сформованої Бомбардувальної бригади резерву Головного командування, перемістили з Варшави на летовище Подльодув поблизу Дембліна.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. Того ж дня у зв’язку з початком війни президент Речі Посполитої достроково надав усім випускникам шкіл підхорунжих, у тому числі й М.Опаренку, перше офіцерське зван-

ня підпоручника⁴⁰. Водночас для продовження служби він, як український емігрант без польського громадянства, підписав контракт з військовим міністерством Польщі.

Упродовж сімнадцяти днів вересневої кампанії 216-та бомбардувальна ескадрилья, у якій служив М.Опаренко, виконала 48 бойових завдань (бомбардування й розвідка), скинувши при цьому близько 40 тонн бомб на танкові й моторизовані колони супротивника⁴¹.

Вранці 18 вересня ескадрилья перелетіла до Румунії. Після короткого інтерв'ювання М.Опаренку в січні 1940 р. вдалося через Югославію і Грецію перебраться до Франції, де на той час відроджувалося Військо Польське й зосереджувалися кваліфіковані авіаційні кадри. У зв'язку з поразкою Франції у війні в червні того ж року близько 4,5 тис. польських військових авіаторів евакуйовано до Великої Британії. Серед них був і М.Опаренко. У липні він вступив за вільним наймом до Королівських військово-повітряних сил, залишаючись одночасно польським контрактним офіцером.

Майже всю війну М.Опаренко прослужив у навчальних частинах. Так, у травні 1941 р. він був приділений до 12-го крила початкової підготовки (№ 12 Initial Training Wing), що розташовувалося неподалік шотландського містечка Сент-Андрюс у графстві Файф. Тут щойно призвані військовики протягом чотирьох-п'яти тижнів проходили своє перше теоретичне навчання. До складу 12-го крила належала й окрема польська навчальна ескадрилья.

У січні 1943 р. М.Опаренка перевели до 5-ї школи авіаційних спостерігачів (№ 5 Air Observer School), дислокованої на летовищі Джарбі на острові Мен. Курс навчання в школі, залежно від спеціальності, тривав від 6 до 22 тижнів, у ній готували майбутніх штурманів, радіотелеграфістів, бортових стрільців, бомбардувальників-націлювачів.

Потім М.Опаренко служив у польському 307-му дивізіоні нічних винищувачів, а з травня 1945 р. – у 51-му осередку бойової підготовки екіпажів (№ 51 Operational Training Unit), що розміщувався на авіабазі Твінвуд Фарм у графстві Бедфордшир, і навчав екіпажі нічних винищувачів⁴².

На початку січня 1947 р. М.Опаренко, у зв'язку з розформуванням польських збройних сил у Великій Британії, завершив свою контрактну службу в польській військовій авіації, а ще через два роки у званні флайт-лейтенант був демобілізований і з Королівських військово-повітряних сил. На той час мав такі нагороди: польський „Хрест хоробрих” („Krzyż Walecznych”) – відзначений двічі, британські „Зірку за війну 1939–1945” („1939/45 Star”), „Зірку за Атлантику” („Atlantic Star”), „Медаль оборони” („Defense Medal”), „Медаль за війну 1939–1945” („War Medal 1939–45”), французькі „Хрест комбатанта-добровольця” („Combattant Volontaire”), „Хрест комбатанта”

(„Croix du Combattant”) і „Пам'ятну медаль за війну 1939–1945” („Medaille Commemorative 1939–45”)⁴³.

Завершивши військову кар'єру, М.Опаренко вступив до Кембриджського університету, який закінчив з дипломом фахівця з англійського конституційного права. Добре знання кількох іноземних мов допомогло йому влаштуватися на працю до всевітньо відомої радіокорпорації ВВС. У 1955 р. він перейшов до британського міністерства закордонних справ, де працював до самого виходу на пенсію. Паралельно займався приватною перекладацькою діяльністю⁴⁴.

У другій половині 1940–1960-х рр. М.Опаренко активно включився до громадського життя української еміграції в Сполученому Королівстві. У 1946–1948 рр. був обраний генеральним секретарем Союзу українців у Великій Британії і головою контрольної комісії цієї організації⁴⁵. У липні 1949 р. призначений головою представництва Виконного органу Української Національної Ради (УНРада) у Великій Британії⁴⁶.

Одночасно М.Опаренко формально оформив свою належність до української військової служби. За традицією, що існувала в міжвоєнний період, українські юнаки, діти військових емігрантів, після закінчення польських шкіл підхорунжих разом з наданням їм першого польського офіцерського звання й підписанням контракту зараховувалися також на дійсну військову службу в Армії УНР і отримували перший старшинський ранг хорунжого. Це завжди оголошувалося в наказі Війську УНР, що його підписував Головний отаман і скріплював військовий міністр. Проте у випадку М.Опаренка українська влада ані у вересні 1939 р., ані пізніше такого документа не видала. Через це 16 березня 1950 р. він подав до військового міністерства еміграційного уряду УНР свою „анкету-освідчення”. Справу розглядала спеціальна Головна верифікаційна комісія. Діючи на підставі „Положення про надавання старшинських рангів у Війську УНР” (затверджене законом від 17 вересня 1947 р.), згідно з яким „служба українських вояків у чужоземних військах признається за дійсну українську військову службу, а старшинство в рангах, що їх набуто в чужоземних військах, обраховується за такими нормами, як для старшинських рангів, набутих на службі в Українському війську”, члени комісії визнали М.Опаренка сотником⁴⁷. Це рішення офіційно оголошено в наказі Війську УНР № 9 від 27 березня 1950 р. Згодом, 1 лютого 1961 р., уряд УНР в екзилі надав М.Опаренку чергове звання майора, а 1 березня 1963 р. нагородив його Воєнним Хрестом (номер 453)⁴⁸.

М.Опаренко помер 21 квітня 1995 р. в місті Челтенгем у графстві Глoucestershire. Похований на місцевому цвинтарі⁴⁹.

Був одружений із Сюзан Мак-Рей (Susan MacRae)⁵⁰. Їхня дочка Христина є авторкою кількох праць про Україну та український фольклор⁵¹.

Юрій Володимирович Сальський

*Юрій Сальський
(в однострої
підхорунжого
Війська Польського)*

Народився 21 квітня 1915 р. у Києві. Батько – Володимир Сальський, мати – Надія Ткалич⁵². Батько був професійним військовиком, офіцером російської імператорської армії. У 1906 р. В.Сальський закінчив Віленське юнкерське училище, у 1912 р. – Миколаївську академію Генерального штабу, служив у 126-му Рівненському й 132-му Бендерському піхотних полках, дислокованих в Острозі й Києві. Під час Першої світової війни – офіцер Генерального штабу при розвідувальному відділі Київського військового округу, генерал-квартирмейстер 12-ї армії. Восени 1917 р. брав активну участь в українізації частин російського Північного фронту. У січні 1918 р. перейшов на ук-

раїнську військову службу. Під час Гетьманату – начальник штабу 1-ї Сердюцької дивізії. За доби Директорії у квітні 1919 р. очолив Запорізький корпус. Упродовж листопада 1919 – липня 1920 р. був військовим міністром уряду УНР⁵³.

Після поразки українського війська в боротьбі з більшовиками родина Сальських у листопаді 1920 р. опинилася на території Польщі, де протягом кількох наступних років мешкала в таборі для інтернованих у Каліші, а після його ліквідації переїхала до Варшави. У 1922 р. генерал-хорунжий В.Сальський був удруге призначений військовим міністром уряду УНР. На цій посаді залишався до смерті в 1940 р. Великою мірою завдяки його наполегливим зусиллям у Польщі впродовж 1926–1939 рр. здійснювалася активна підготовча робота до майбутнього відновлення українського війська. Цій справі генерал віддавав усі свої сили. Зрозуміло, що й власного сина Юрія він також готував до військової служби заради здобуття української державності.

У вересні 1936 р. В.Сальському вдалося влаштувати сина до Школи підхорунжих авіації в Дембліні, де він проходив підготовку за спеціальністю пілота. Його однокурсником був інший український юнак – Михайло Опаренко. У середині червня 1939 р. капрал-підхорунжий Юрій Сальський після завершення повного циклу навчання був скерований на практичне стажування до 3-го авіаційного полку в Познані й зарахований до 131-ї винищувальної ескадрильї.

1 вересня у зв'язку з початком війни достроково отримав перше офіцерське звання підпоручника. Впродовж наступних восьми днів брав активну участь у повітряних боях у небі над західною частиною Польщі, але

збити ворожий літак йому не пощастило. 9 вересня 131-ша ескадрилья, що базувалася тоді в районі Кутна, була розформована. При цьому більшу частину її особового складу й усі пошкоджені літаки наказувалося відправити в тил, на авіаційну базу № 3, яка на той час повинна була дислокуватися в Любліні. Один із винищувачів мав переганяти Ю.Сальський. На шляху до місця призначення через технічні проблеми йому тричі довелося сідати, спочатку у Варшаві, а потім у Кієжу й Бересті. Однак ніде відремонтувати машину так і не змогли, тож Ю.Сальський, не маючи жодної можливості летіти далі, був змушений покинути її. 14 вересня він приєднався до наземного персоналу III/1-го винищувального дивізіону, разом з яким через три дні перетнув румунський кордон.

Після недовгого перебування в Румунії Ю.Сальському вдалося виїхати до Франції, де він продовжив свою службу в польських військово-повітряних силах, відновлюваних на території цієї країни. Влітку 1940 р., коли Франція капітулювала, польські вояки, серед них і Ю.Сальський, евакуювалися до Великої Британії.

Пройшовши перепідготовку в польській 16-й школі пілотажу (Nr. 16 Secondary Flying Training School, SFTS), що розташовувалася тоді в містечку Ньютон неподалік Ноттінгема, Ю.Сальський був у вересні 1941 р. скерований до 8-го загону співпраці з протиповітряною обороною (Nr. 8 Anti-Aircraft Cooperation Unit). У травні наступного року призначений до польського 309-го винищувально-розвідувального дивізіону, на озброєння якого тільки-но надійшли нові літаки американського виробництва North American Mustang Mk.I. Окремі ескадрильї дивізіону в той час розміщувалися на різних авіабазах у південно-східній частині Англії, звідки вони здійснювали розвідувальні польети через Ла-Манш, вивчаючи німецькі берегові укріплення на ділянці від Гавра до Булоні.

У квітні 1943 р. Ю.Сальський був знову переведений до 8-го загону співпраці з протиповітряною обороною, а у вересні того ж року його направили до 42-го осередку бойової підготовки екіпажів (Nr. 42 Operation Training Unit), що базувався на аеродромах Ешбурн і Дарлі Мур у графстві Дербішир у центральній Англії. Осередок готував пілотів для літаків – планерних буксирів. У цій частині Ю.Сальський прослужив до червня 1944 р., коли був переведений до 16-ї школи пілотажу, де залишався до вересня 1945 р., займаючи посади пілота-інструктора й командира ескадрильї⁵⁴.

Другу світову війну Ю.Сальський закінчив, маючи польське звання капітана й відповідне британське – флайт-лейтенант (flight-lieutenant). Після розформування польських збройних сил залишився в Сполученому

Королівстві й став активним учасником суспільного життя місцевої української громади. У 1947–1949 рр. його обирали головою мирового суду, а потім діловим директором головної управи Союзу українців у Великій Британії⁵⁵. Переїхавши до США, з 1980 р. очолював Архівний комітет Державного центру УНР в екзилі⁵⁶.

Після війни Юрій Сальський став на облік у військовому міністерстві уряду УНР в екзилі, який спочатку (22 січня 1961 р.) визнав за ним звання сотника, а невдовзі (1 лютого 1961 р.) – майора Українського війська. У лютому 1964 р. нагороджений Воєнним Хрестом (номер 609)⁵⁷.

Був одружений з Марією-Луїзою Демуре (Marie-Louise Demure)⁵⁸.

ПРИМІТКИ

- 1 Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce (далі – АІПР). – Zespół „Українська Місія Wojskowa w Polsce” (далі – УМWP). – Т. 4/1. – К. 47.
- 2 Ibid. – К. 48.
- 3 Ibid. – К. 61.
- 4 Ibid. – К. 69.
- 5 Ibid. – К. 72.
- 6 Ibid. – К. 48.
- 7 Ibid. – Т. 4/2. – К. 237.
- 8 Centralne Archiwum Wojskowe (далі – САВ). – Zespół „Sprzymierzona Armia Ukraińska” (далі – САУ). – Sygn. arch. I.380.2.86.
- 9 Ibid.
- 10 АІПР. – УМWP. – Т. 4/1. – К. 65.
- 11 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 161.
- 12 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 155. – Арк. 212.
- 13 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 80.
- 14 Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1971. – S. 106.
- 15 Ibid.
- 16 Shandruk P. Arms of Valor. – New York, 1959. – P. 146.
- 17 САВ. – САУ. – Sygn. arch. I.380.2.239.
- 18 Ibid. – Sygn. arch. I.380.2.191.
- 19 Ibid.
- 20 Ibid.
- 21 Ревуцький В. Киянин, але який? // Вісті комбатанта. – 1997. – № 5–6. – С. 45.
- 22 ЦДАВО України. – Ф. 3795. – Оп. 1. – Спр. 1601. – Арк. 4.
- 23 Там само. – Арк. 3.
- 24 САВ. – Zespół „II Oddział Sztabu Głównego”. – Sygn. arch. I.303.1.216.
- 25 САВ. – САУ. – Sygn. arch. I.308.2.191.
- 26 Ibid.
- 27 САВ. – Zespół „Biuro Personalne MSWojsk”. – Sygn. arch. I.300.18.548.
- 28 Pawlak J. Płonące bazy – wrzesień 1939 r. – Warszawa, 2004. – S. 43.

- 29 Pawlak J. Dzieje Bazy lotniczej Nr 3 we wrześniu 1939 r. // Przegląd Wojsk Lotniczych i Wojsk OPK. – 1991. – № 12. – S. 71, 80–82.
- 30 ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1596. – Арк. 2.
- 31 Там само. – Спр. 1584. – Арк. 2.
- 32 САВ. – САУ. – Sygn. arch. I.380.2.191.
- 33 САВ. – САУ. – Sygn. arch. I.380.2.239.
- 34 Ibid.
- 35 Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce, 1920–1939. – Toruń, 2004. – S. 218.
- 36 САВ. – САУ. – Sygn. arch. I.380.2.56.
- 37 Ibid.
- 38 Ibid.
- 39 Pawlak J. Polskie eskadry w latach 1918–1939. – Warszawa, 1989. – S. 108.
- 40 ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1596. – Арк. 128.
- 41 Pawlak J. Polskie eskadry w wojnie obronnej, wrzesień 1939. – Warszawa, 1991. – S. 198.
- 42 Службу М. Опаренка в 1941–1945 рр. описано за вид.: Pawlak J. Polskie eskadry w wojnie obronnej, wrzesień 1939. – S. 557.
- 43 ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1596. – Арк. 128. Лист Христини Кернен (ур. Опаренко) до автора, 7 грудня 2005 р.
- 44 Лист Христини Кернен (ур. Опаренко) до автора, 28 жовтня 2005 р.
- 45 Офіційний інтернет-сайт Союзу українців у Великій Британії. Див.: <http://www.augb.co.uk/Hen.sekretar.htm>, а також <http://www.augb.co.uk/kk.htm>.
- 46 ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1596. – Арк. 129.
- 47 Там само. – Арк. 131.
- 48 Там само. – Спр. 1584. – Арк. 25.
- 49 Лист Христини Кернен (ур. Опаренко) до автора, 28 жовтня 2005 р.
- 50 ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1596. – Арк. 130.
- 51 Oparenko Christina. The Ukraine. – Chelsea House Publishers, 1988; Idem. Ukrainian Folk Tales: Oxford Myths and Legends. – Oxford University Press, 1996.
- 52 ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1598. – Арк. 13.
- 53 Коляничук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань: Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів, 1995. – С. 232.
- 54 Відомості про службу Ю. Сальського в 1941–1945 рр. подано за вид.: Pawlak J. Polskie eskadry w wojnie obronnej, wrzesień 1939. – S. 568.
- 55 Офіційний Інтернет-сайт Союзу українців у Великій Британії. Див.: <http://www.augb.co.uk/ms.htm>, а також: <http://www.augb.co.uk/Hen.sekretar.htm>.
- 56 Див.: <http://ukrslovo.com.ua/nomera/3245/istoria/i32441.html>.
- 57 ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1584. – Арк. 126.
- 58 Там само. – Спр. 1598. – Арк. 13.

Дмитро МАЛАКОВ

„22 ІЮНЯ, РОВНО В ЧЕТЫРЕ ЧАСА...” (Децо з історії Києва того дня)

Про події, що передували початку війни, і про перший день її написано багато – і полководцями, і солдатами, і цивільними. У цій статті, присвяченій 65-м роковинам початку Великої Вітчизняної війни, ми торкнемося лише маловідомих фактів, використовуючи призабуті й новітні публікації, розпоршені в різних виданнях, які побачили світ малими накладками й фактично залишилися невідомими дослідникам, не кажучи вже про широкий загал. Йтиметься тільки про Київ і переважно про перший день війни – 22 червня 1941 р.

Передчуття, що війна ось-ось може спалахнути, висіло тоді в повітрі. Незадовго до її початку Микита Хрущов, перший секретар ЦК КП(б)У, зателефонував з Києва Сталіну, можливо, сподіваючись дослухатися настроїв „на горі”. Присутній при цій розмові в Кремлі начальник Генерального штабу РСЧА маршал Г. Жуков пізніше у своїх спогадах припускав: „Очевидно, М.С. Хрущов у райдужних барвах доповідав про гарні перспективи на врожай”¹. Як згадував Г. Жуков, „увечері 21 червня мені подзвонив начальник штабу Київського [особливого] військового округу [КОВО] генерал-лейтенант М.О. Пуркаєв і доповів, що до прикордонників з’явився перебіжчик – німецький фельдфебель, який повідомив про висунення німецьких військ у вихідні райони для наступу,

що розпочнеться вранці 22 червня”². Того ж вечора за підписами наркома оборони маршала С. Тимошенка й маршала Г. Жукова видано історичну директиву №1. Відтак „о 3 год. 10 хв. оголошено бойову тривогу для нічних винищувачів у Києві”, – зазначає учасник війни Г. Литвин³. „У системі ППО Києва своєчасно отримали „попереджувальну” директиву Тимошенка і Жукова, – пишуть дослідники повітряних боїв над Києвом москвич Дмитро Хазанов і киянин Олександр Котлобовський. – Відправлена о пів на першу годину ночі 22 червня, вона, крім попередження про повітряний напад німців, містила низку вимог, вклучно з приведенням до бойової готовості протиповітряної оборони, затемнення міст тощо. О 3.00 свої місця зайняла обслуга гармат і кулеметів частин 3-ї дивізії

Г. Малаков. Ранок 22 червня 1941 р. Із серії „Київ. 1941 – 1945”.
Кольорова ліногравюра. 1961 р.

ППО... На світанку командири 2-го і 43-го ВАП підняли в повітря по одній ескадрильї для бойового чергування. На відміну од прикордонних округів, де чимало командирів Червоної армії, деморалізовані суперечливими передвоєнними наказами, боялися суворих репресій і не одразу вдалися до активних дій проти агресора, у Києві всі гармати негайно почали стріляти на ураження. Одночасно для підсилення винищувачів, що перебували в повітрі, з лєтoviщa в Бородянці злетіли шість И-16 з 255-го ВАП, ведені ст. лейтенантом І.С. Денисовим, та п'ять И-153 з 2-го ВАП, ведені лейтенантом В.Н. Семеновим. Як доповіли пілоти, «атаками винищувачів та зенітним вогнем великі групи ворожих літаків були розсіяні, до об'єкта прорвалися лише окремі літаки». Саме пілоти ППО відкрили рахунок у київському небі – були зараховані перемоги ст. лейтенантам Денисову й Н.Н. Вороніну. Німці визнали втрату одного Ju 88 з ескадри KG 51, екіпаж якого потрапив у полон⁴.

Отак на світанку найдовшого світлового дня, 22 червня, літаки 4-го повітряного флоту люфтваффе завдали бомбового удару по „об'єкту №12” – Києву. Бомби впали і на мирні квартали, і на промислові об'єкти, і на військові: „казарми НКВД, машинобудівний завод „Більшовик”, армійську школу „Камєнєв”⁵, електростанції на Сталінці

та Лук'янівці⁶, авіазавод №43 (нині „Авіант”), залізничні вокзали, лєтoviщa Бориспіль, Гоголів, Гостомель, Бровари, Жуляни та ін. Їх і атакували окремі німецькі екіпажі в ході далеких рейдів 22 червня. Одним з найпомітніших успіхів того дня стало знищення на стоянці в Борисполі ТБ-7 №4220”⁷.

За оприлюдненими даними, 22 червня в Києві загинуло 25 осіб, 76 було поранено⁸. Серед загиблих – робітники заводу „Більшовик”: одна з бомб влучила в чавуноливарний цех. Наступного дня на заводі відбувся жалобно-патріотичний мітинг. На Лук'янівське православне кладовище робітники на руках принесли 17 домовин. У хвилини прощання раптом віко одної з них зсунулося – виявилось, що ливарник Іван Махиня, тяжко контужений і поранений, ожив!⁹

Того ранку бомби впали також на Подолі, на Козловській вулиці. Переказували, що над Аскольдовою могилою було збито німецького літака, а пілота, який урятувався легкоспадом (парашутом), впіймали і привели в штаб КОВО – на вулицю Банкову, 11¹⁰.

Кияни називають й інші місця падіння перших бомб: поблизу підземного штабу Київського укріпленого району в Святошині, на Повітрофлотському шосе, де начебто містився запасний штаб КОВО – у підвалі не-

добудованого навчального корпусу Інженерно-будівельного інституту.

Офіційне повідомлення про те, що почалася війна, пролунало по радіо лише о 12 годині дня, тобто через 8 годин від початку бойових дій – у виступі наркома закордонних справ В. Молотова. Він зазначив, що німці „бомбардували зі своїх літаків наші міста – Житомир, Київ, Севастополь, Каунас та деякі інші, причому вбито й поранено понад двісті людей”¹¹. Понад – це скільки?

„Те, про що радянські люди боялися навіть подумати – велику війну й велику біду, – приніс їм світанок 22 червня 1941 року, – завважає історик М. Коваль. – Приголомшлива звістка ... розколола вітчизняну історію на три епохи: довоєнну, воєнну й повоєнну”¹².

Перші чутки і припущення, начебто це військові навчання, швидко розвіялись ще задовго до офіційного повідомлення. Киянин Федір Худяков переказує слова однієї селянки, почуті того ранку на базарі: „Ніяка це не учебна [тривога], це – війна! Ось ми їхали поїздом через Пост-Волинський¹³, так там з самольотів бомби кидали. Я сама бачила, як вони вибухали, а потім на ношах поранених і вбитих носили”¹⁴.

А ось рядки зі щоденника Олени Скрябіної: „Промова Молотова лунала із запинками, квапливо, наче йому не вистачало повітря. Його

підбадьорливий заклик сприймався як зовсім недоречний. Одразу ж виникло відчуття, ніби загрозово, повільно наближалось яєсь страховище і наганяло на всіх жах. Після вістей я побігла на вулицю. Місто було в паніці. Люди поспіхом, перекинувшись кількома словами, кидалися в магазини й скуповували все, що потрапляло під руку. Як несамовиті, гасали вони вулицями. Багато хто подався в оцадкаси, щоб забрати свої заощадження... Але виплату було припинено. Тільки під вечір стало напрочуд тихо. Здавалося, що всі кудись позабивалися з жаху”¹⁵.

Наприкінці того дня Г. Жуков був у Києві – у М. Хрущова на Михайлівській площі, де тоді містився ЦК КП(б)У. КОВО став Південно-Західним фронтом під командуванням генерал-полковника М. Кирпюноса. Штаб фронту розташувався в Тернополі.

Наступного дня, 23 червня, в понеділок, у газеті „Правда” з'явилась програмна стаття Омєляна Ярославського під заголовком „Великая Отечественная война”. Відтоді це означення прижилося як офіційна радянська назва війни. Статтю передрукували й інші газети, які вийшли у вівторок, 24 червня (у понеділок виходила тільки „Правда”). Усі газети вмістили на першій шпальті указ Президії Верховної Ради СРСР про мобілізацію „військовозобов'язаних,

які народилися від 1905 по 1918 рік включно”. Першим днем мобілізації стало 23 червня 1941 р.

Хоч в указі чітко зазначався призовний вік, але, скажімо, батько автора цих рядків, що народився 1902 р., так само тоді був призваний до РСЧА, як і кілька його знайомих і родичів 1901 та 1898 років народження. 23 червня 1941 р. батькові на роботі виписали довідку, яка засвідчувала, що він (мовою оригіналу) „освобожден от работы в связи с уходом на сборы в РККА” і з ним „произведён полный расчет, выданы облигации госзаймов и трудовая книжка”. З цією довідкою він того ж дня і прийшов на призовний пункт, що містився в середній школі на вулиці Дарвіна, 1.

Збереглася ще одна довідка, видана Ленінським райвійськкоматом м. Києва 10 липня 1941 р. моїй мамі, згідно з якою „командир запаса Ленинского РВК т. Малаков В.Ф. мобилизован в ряды РККА по указу Верховного Совета СССР от 23 июня 1941 г.” А на звороті цієї довідки начфін РВК 1 серпня зазначив: „выдано в порядке приказа НКО №242 за июль м-ц на 3-х иждивенцев 250 руб.” Таку ж суму видано 15 серпня – за серпень.

Отак, мовою звичайних довідок, „сборы” старших віком перетворилися на „мобілізацію”. (На щастя, батько повернувся додому 1945 р.)

24 червня газета „Известия” надрукувала вірш Василя Лебедева-Кумача „Священная война”. Музику до нього написав композитор Александров, пісня одразу прозвучала по радіо й відтоді стала своєрідним гімном або, як тепер кажуть, знаковою піснею тієї війни.

А ще у пам’яті кількох поколінь назавжди залишилися інші, простіші слова, покладені на музику популярного шлягеру „Синий платочек”. Ця пісенька прийшла з естради у виконанні відомих співаків та співачок, а автором музики був композитор і керівник польського джаз-оркестру Ежи Петерзбурзький. Його ансамбль „визволили” у вересні 1939 року в Білостоці (тоді це місто відійшло до СРСР). Отож з першого дня війни заспівали:

Двадцать второго июня
Ровно в четыре часа
Киев бомбили, нам объявили,
Что началась война.

Кончилось мирное время,
Нам расставаться пора.
Я уезжаю, быть обещаю
Верным тебе навсегда.

Минули роки, десятиріччя і в нових публікаціях інший вигляд мають офіційні героїчні легенди часів війни. Одна з них пов’язана з першим повітряним тараном у небі над Києвом.

Дмитро Панов (1910–1994) – у минулому пілот-винищувач, учасник боїв 1939 р. в Китаї, а 1941 р. – під час

Зенітники пильнують повітряний простір над мостом ім. Є. Бош у Києві. 1941 р. Світлина з фондів ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного

оборони Києва – так описує реальні обставини тієї події: „У перший же день війни Дмитро Зайцев, колишній льотчик моєї ланки, під час служби в 2-му авіаційному полку, ескадрилья якого замінила нас 22 червня над Києвом, у другій половині дня, зустрівшись з ворожими бомбардувальниками, здійснив повітряний таран – перший на Південно-Західному фронті. За офіційною версією, Діма Зайцев – кирпатий російський парубійко – холоднокрівно обрубав лопатями свого літака [„Полікарпов” И-16] хвостове оперення „Юнкерса”, після чого зробив вимушену посадку. „Юнкерс” упав за маршрутом руху німецьких

бомбардувальників біля Радомишля й до нас на летовище привезли закритавлені комбінезони німецьких пілотів, що загинули під час катастрофи, і кулемети з німецького бомбардувальника – вочевидь для піднесення бойового духу. А насправді, за розповідями самого Діми Зайцева, ще не готового стати Героєм Радянського Союзу і потрапити в офіційні святці, діло було так: Зайцев доволі вдало в ковзанні зі зниженням згори вниз, що збільшувало швидкість літака, надогнав бомбардувальника, який відстав від строю, коли „дев’ятка” розверталася ліворуч, і захопився по-лівати його з усіх наших чотирьох

кулеметів „ШКАС” – конструктора Шпитального. Скорострільність цих кулеметів була чудова – 1800 пострілів за хвилину, але після довгих черг кулемет мав звичку захлинатися і його треба було перезаряджати, смикаючи кільця в кабіні пілота, приєднані до тросиків, розміщених біля самих його ніг. Атака вийшла вдалою, стрілець бомбардувальника під заднім ковпаком біля хвоста, очевидно, був убитий і його кулемет устав свічкою і замовк. Припинив вогонь і стрілець, що стріляв зі спарки з переднього ковпака. Але „юнкерс” був прикритий досить надійно. Хоч як стріляв Зайцев по „юнкерсу”, але наші дрібнокаліберні кулемети не могли завдати йому істотної шкоди і врешті заїли. Діма нахилився й став смикати за кільця перезаряджання кулеметів, переставши стежити за курсом. Винищувач за кілька секунд наздогнав бомбардувальника і вткнувся своїм гвинтом у його хвіст. Як це часом буває в житті – спеціально таку операцію повторити напевно б не вдалося. А випадково вийшло: гвинт винищувача зрубав стерно повороту й стерно глибини лету бомбардувальника, який одразу клонув носом униз і полетів до землі.

Після вдалого приземлення Діми, який дуже добре попав у течію, десь днів за два вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР про надання йому звання Героя Радянсь-

кого Союзу з врученням медалі „Золота Зірка” й ордена Леніна – за героїчний подвиг у повітряному бою. Навколо подвигу одразу ж здійнявся неймовірний галас і стало ясно, що літати й воювати, ризикуючи загинути, такому героєві, як Зайцев, не личить. Він мусив бути не по зубах фашистським асам. Для цього Діму терміново призначили командиром полку винищувачів ППО в місто Горький¹⁶, куди німці навідувались лише у свята і де Діма до самого кінця війни благополучно попивав горілочку й парився в лазні.

Але наші справи мали не такий блискучий вигляд. Першого ж дня війни нам довелося тричі вилітати для прикриття Києва. Баражували на висоті 3–4 тисячі метрів. Робота нервова й стомлива. У нескінченному чеканні зустрічі з супротивником, у гулі власних моторів. Та ще й землю не можна було втрачати з поля зору. Біля Ланцюгового мосту¹⁷, наприклад, було викладено величезний знак літерою „Т” з безліччю невеличких відростків і великою стрілою з білого полотна, викладеною поряд. Залежно від сполучення цих полотен ми й визначали підхід супротивника до міста. На надійний радіозв’язок наша могутня індустрія до самої війни так і не спромоглася¹⁸.

Хоча тема нашої статті – один, перший день війни, але не можна не процитувати спогадів Д. Панова далі:

*Палає завод № 43. Київ, 22 червня 1941 р.
Світлина з фондів ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного*

„Було зрозуміло, що нашим машинам¹⁹ не вдається тягатися із закутками в алюмінієву шкаралупу потужними швидкісними „юнкерсами”, які на висоті до трьох тисяч метрів цілковито безкарно заходили на Київ, а ми на своїх дерев’яних „Чайках” щоразу теліпалися у них у хвості, намагаючись наздогнати, але завжди відстаючи. Німці поводитися так, наче нас узагалі не існувало в природі.

Початок війни залишився в моїй пам’яті як дикий кривавий театр абсурду, де на сцену вискакують один за одним, несамовито волаючи, п’яні керівні ідіоти, де все працює навпаки і наші люди ніби прагнуть випередити один одного в дурості й нечисло 1, 2006 р.

хлюйстві. Мушу визнати, що німці били нас лише наполовину, а другу половину ми лупцювали самі себе. Невеличкий приклад: у мирний час при нічних польотах на летовищі працювало кілька прожекторів, а як почалася війна – зникли геть усі – їх забрали й кудись повивозили, казали, що для оборони Москви. А що ж Київ? На всю величезну протиповітряну оборону міста блимало лише кілька їх, наприклад, на станції Дарниця. Але й у них не було сенсу. Навіть коли прожектор ловив своїм променем ворожий літак, ми не могли злетіти для його переслідування, бо не могли сісти на летовищі без прожекторів, усліпу. Як звичайно,

*Г. Малаков. Не підпустимо! Із серії „Київ. 1941–1945”
Кольорова ліногравюра*

Москва була Москвою, де, на думку москвичів, тільки й відбувається щось серйозне, а всі інші – викручуйтесь, як можете”²⁰.

Перший наліт на Київ відбивали також і моряки Дніпровської військової флотилії, і зенітники. Щодо зенітників, то вочевидь не ті, про яких згадує колишній учасник оборони Києва П. Каліченко – один з чотирнадцяти вісімнадцятирічних харків’ян, призваних до РСЧА зі студентської лави – з першого й другого курсів незадовго до початку війни. Вони проходили службу спочатку в Коростені, а 11 червня 1941 р. прибули до Києва. Розмістили їх у колишньому тубсанаторії в Пуца-Водиці, який містився на 7-й лінії²¹. Там було сформовано артдивізіон дрібнокаліберної зенітної

артилерії. Командував ним ст. лейтенант Монзенко. Чотирнадцять харків’ян вважалися „старослужилими”. Решта – рота травневого призову: „гімнастерки майже в усіх були зі зборками на животі, пілотки надіті абияк, у декого – впоперек голови... Усі вони були з Куйбишева²² та області”, – пише П. Каліченко. Харків’янам наказали ретельно вивчити зміст тоненької книжечки, яка називалася „Наставление по стрельбе из пушки 37 мм МЗА”, а потім передати набуті знання іншим. Для тренування мали одну гармату з п’ятьма дерев’яними набоями.

П. Каліченко згадує: „Вранці 22 червня нас підняли по тривозі о 4-й годині. Незрозуміла метушня... Війна. Наприкінці дня привезли ще три гар-

військово-історичний альманах

Г. Малаков. Повітряні бої над Києвом. Туш. 1961 р.

мати і боекомплект набоїв – 3600 штук. На третій день війни поставили на „точку”, на Володимирській гірці, на якесь маленьке кладовище і почали ми стріляти.

Командиром батареї був лейтенант Гоцирідзе, чудова людина, грамотний і суворий командир, але й він опинявся в безвиході. Стріляти – по кому? Літаків літало багато, але чії вони? А якщо це наші? Часто траплялася така веремія: усе небо в кольорових ліхтариках (наші набої всі були трасуючі), літаки розвертаються, знижуються, а на крилах – червоні зірки! Хто дав команду? Таж усі ж стріляли! Нарешті на десятий день привезли й роздали альбоми з силуетами німецьких і румунських літаків, а нашу батарею поставили на Труханів острів, на східний бік Дніпра. Обладнали вогневі позиції біля залізничного мосту на Дарницю і почалися бойові будні. Німці часто бомбили мости, майже щодня. Лише одна людина не приховувала своєї радості, що німці бомблять. Це був старшина Жихарев. Мав він моторного човна²³, на якому підвозив нам тричі на день їжу з другого берега, де теж стояли гармати нашого дивізіону й де була кухня. Щойно починався наліт, він запускав мотор і плив униз за течією Дніпра збирати оглушену рибу. Тоді ми були забезпечені на обід і вечерю і юшкою, і смаженою рибою²⁴.

Вогневі позиції зенітників були також у Піонерському й Пролетарському садах²⁵, на Старокіївській горі, на колишньому Спаському бастионі Києво-Печерської фортеці, де сліди бойової позиції збереглися дотепер.

Та, як побачимо далі – у спогадах Д. Панова, ще й через місяць від початку війни не всі київські зенітники навчилися розпізнавати свої і чужі літаки. Вочевидь не мали вони альбому „Военные самолеты СССР”, виданого 1940 р. в Москві²⁶, де вміщено зображення літаків у трьох проекціях і восьми ракурсах – у повітрі й на землі. У передмові зазначено (мовою оригіналу): „Настоящий альбом является пособием для изучения внешнего вида военных самолетов СССР с целью их безошибочного распознавания личным составом наземных войск, а также постами ВНОС и летным составом ВВС Красной Армии в полете”. Альбом підписано до друку 4 жовтня 1940 р., тож цілком імовірно, що на початок війни його не встигли одержати всі, кому він призначався...

Не потрапив на позиції київських зенітників у перші дні й російсько-німецький військовий розмовник, підписаний до друку в Москві лише 29 травня 1941 року – із зображеннями у трьох проекціях силуетів німецьких військових літаків Me-109, Хе-111 та Ю-88²⁷.

Тільки 30 червня 1941 р. там само, у Москві, було підписано до друку альбом „Самолеты Германии” із зображеннями 70 типів німецьких літаків з їхніми характеристиками²⁸. У передмові сказано ще конкретніше: „Альбом предназначается для частей ВВС и ПВО Красной армии, для Осоавиахима и ГВФ. Главное назначение альбома – облегчить нашим доблестным сталинским соколам и героическим бойцам ПВО Красной Армии распознавание и уничтожение фашистских стервятников”.

Та повернімось у київське небо 1941 р., щоб проілюструвати, за спогадами Д. Панова, взаємодію різних сил протиповітряної оборони. Так, 22 липня три дев’ятки німецьких літаків Ю-88 зайшли з півдня, маючи намір завдати бомбового удару по київських мостах. Їх перестріла ланка „чайок”, яку вів Д. Панов, і змусила скинути бомби не на мости, а на урочище Теличка. Німці одразу пішли на захід, а „чайки” вскочили в зону загородного, вже зайвого, вогню своїх зеніток. Артилеристи мали б добре бачити, що це свої, абсолютно не схожі на німецькі літаки – біплани, які з першого дня війни баражували над Києвом. А тут „чайки” ще й погойдували крилами на знак „я – свій”. А проте зенітники встигли дати по них аж чотири випали.

Д. Панов пише: „Вогонь по своїх, на відміну від противника, вийшов число 1, 2006 р.

надзвичайно ефективним”. Скалком набою йому пробило мастильний бак, гаряче мастило залляло кабінку, забризкало окуляри, двигун почав швидко перегріватись, тож довелось піти на вимушену посадку. Він сів, не випускаючи шасі, на лісосіку неподалік, на Лівобережжі й зачепився крилом за пенюк. Дивом урятувавшись, Д. Панов наступного дня поїхав до зенітників „подякувати” і попередив, що в разі ще одного такого обстрілу „чайок” його пілоти теж „переплутають” і покладуть на позиції зенітників серію реактивних гарматнів. На щастя, таких випадків більше не було²⁹.

Серед численних масових заходів і видовищ, заздалегідь призначених у Києві на той вихідний, 22 червня, відмінили лише велике спортивне свято з урочистим відкриттям Республіканського стадіону ім. Хрущова, окрасою якого мав бути футбольний матч між командами київського „Динамо” і московського ЦДКА. Але всі театри і кінотеатри працювали й 22, і 23 червня!³⁰ Попри указ Президії Верховної Ради СРСР про запровадження 22 червня майже на всій території Європейської частини СРСР, включно з Україною, військового стану. Певно, суспільство ще не вповні усвідомило масштаби загрози.

З 23 червня до лав Діючої армії пішло понад 200 тисяч киян. 29 червня почалася евакуація київських заво-

дів, фабрик, наукових інститутів, вищих навчальних закладів, державних установ – разом з працівниками й членами їхніх родин. Відтак 325 тисяч киян вирушило на схід – у глибокий тил. 11 липня передові частини 6-ї армії вермахту вийшли на підступи до Києва. Почалася героїко-трагічна оборона столиці України. Але це вже інша тема...

ПРИМІТКИ

- 1 Жуков Г.К. Спогади і роздуми. – К., 1985. – С. 250.
- 2 Там само. – С. 251.
- 3 Литвин Г.А. Я был воздушным стрелком. – Ставрополь, 1990. – С. 55.
- 4 Хазанов Д., Котлобовский А. Битва над Киевом // Авиация и время. – 2001. – № 6. – С. 19.
- 5 Нині – Військовий лицей ім. І. Богуня.
- 6 Очевидно помилка: напевно, йдеться про ТЕЦ-3 біля залізничного вокзалу Київ-1 – пасажирський та КРЕС на Рибальському півострові – основні тодішні електростанції Києва.
- 7 Хазанов Д., Котлобовский А. Зазнач. праця. – С. 18. (ТБ-7 – чотири моторні важкі бомбардувальники „Петляков” Пе-8.)
- 8 Дубина К. В годы тяжелых испытаний. – К., 1962. – С. 6.
- 9 Дробина С. Чорна неділя сорок першого // Прапор комунізму. – 1985. – 6 лип. – С. 2.
- 10 Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. – К., 2002. – С. 36, 38.
- 11 Известия. – 1941. – 24 черв. – С.1.
- 12 Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К., 1999. – С. 56.

- 13 Нині – залізнична станція Київ-Волинський.
- 14 Худяков Ф.Ф. Прожитое и пережитое. – К., 2005. – С. 198.
- 15 Война Германии против Советского Союза. 1941–1945. – Берлин, 1992. – С. 59. (Публікація М.В. Ковалю.)
- 16 Тепер – м. Нижній Новгород.
- 17 Нині поруч того місця – міст Метро.
- 18 Панов Д.П. Русские на снегу: Судьба человека на фоне исторической метели. – Львів, 2003. – С. 459, 460.
- 19 Маються на увазі винищувачі „Полікарпов” И-153 „Чайка”.
- 20 Панов Д.П. Русские на снегу. – С. 466.
- 21 Справочник для приезжающих в Киев и расписание движения пассажирских поездов. – К., 1937. – С.142.
- 22 Тепер – м. Самара.
- 23 Ймовірно, позичений, за умовами військового часу, тут-таки, на Трухановому острові, де до 1943 р. було велике робітничє селище.
- 24 Каличенко П.С. Воспоминания о первых месяцах войны (1941 г.) // Велика Вітчизняна війна: Маловідомі сторінки історії, імена, події. – Київ; Хмельницький, 2004. – С. 260, 261.
- 25 Тепер – Хрещатий парк і Міський сад.
- 26 Военные самолеты СССР. – Москва, 1940.
- 27 Краткий русско-немецкий военный разговорник для бойца и младшего командира. – Москва, 1941. – С. 103 – 105.
- 28 Самолеты Германии. – Москва, 1941.
- 29 Панов Д.П. Русские на снегу. – С. 507 – 510.
- 30 Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. – Київ; Львів, 2003. – С. 13, 14.

Віктор КАРПОВ

РЕПАТРИАЦІЯ ЯПОНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ РАДЯНСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ З ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ КОРЕЇ

План дій японської армії в разі війни з СРСР полягав у тому, щоб вести стримувальні бої на задалегідь підготовлених оборонних рубежах. Ще в 1944 р. силами армії й цивільного населення почалося посилене створення глибоко ешелонованої оборони. Особлива увага приділялася першій позиції, що розташовувалася одразу за прикордонними укріпленнями. Під час наступу радянських військ звідси планувалося завдати по них потужних флангових ударів. Проти військ 1-го Далекосхідного фронту такий удар передбачався з району Бамятунь на Муданьцзянському напрямку. Готувався також контрудар 5–6 дивізіями з рубежу Мукден – Ляоян по угрупованню Забайкальського фронту. Ці контрудари мали знести супротивника, а при потребі забезпечити виведення головних сил Квантунської армії. Останнім рубежем, на який могли відходити японські війська, повинен був стати північний кордон Кореї. При цьому ставилося завдання будь-що втримати цю країну.

„Ми знали, що наших сил замало, аби протистояти Радянському

Союзові в Маньчжурії. Проте ми мали сили, щоб утримати район Кореї принаймні протягом двох-трьох років. Японське командування змушене було зібрати великі сили на території метрополії для відбиття гаданого вторгнення англо-американських військ. Після перемоги над Англією й Америкою, у яку ми вірили, ми думали, що можна буде, використавши Корейський плацдарм, розпочати наступ проти Червоної армії й повернути всю Маньчжурію”, – розкривав план дій японської армії генерал Мацумура Томокацу вже після війни, перебуваючи в радянському полоні¹.

Усього війська 1-го Далекосхідного фронту, станом на 29 листопада 1945 р., взяли в полон 296 750 осіб. Приймати полонених на всіх фронтах в основному закінчили до 10 вересня, хоча останніх японських військовиків, чий прізвища відомі, узяли в полон війська 25-ї армії 1-го Далекосхідного фронту між 15 і 20 вересня. Це були два контр-адмірالی – Огаса Токуїті й Тхорі Югоро. Надалі кількість полонених збільшувалося, але їхні прізвища в до-

несеннях не зазначали. На грудень 1945 р. налічувалося 641 253 військовополонених².

Майор Самохін, офіцер з обліку окремих робочих батальйонів (ОРБ), у своєму робочому зошиті наводить відомості, що на 25 грудня 1945 р. на території Маньчжурії і Кореї перебувало 90 050 полонених. 46 275 з них не підлягали вивезенню на територію СРСР через хвороби й непридатність до фізичної праці, 3545 були неяпонської національності. За його відомостями, фізично працювати могли 43 775 осіб. У таборах 25-ї армії (Комусін, Канко, Хадзіго), що дислокувалася в Північній Кореї, на 1 травня 1946 р. налічувалося 26 947 військовополонених³.

Характер відносин у перші дні капітуляції дає підстави твердити, що в розроблених планах війни питання про військовополонених розв'язувалося звичайним порядком, масове вивезення й використання їх як робочої сили в СРСР не передбачалося. Табори військовополонених створювали в місцях роззброювання японських військ за розпорядженнями командувачів фронтів. Для їхньої охорони й конвоювання виділяли потрібну кількість військ. Харчували військовополонених відповідно до чинних у японській армії на території Маньчжурії норм, коштом місцевих ресурсів.

Узяті в полон японські частини й з'єднання мали, згідно з наказом, прямувати на збірні пункти військовополонених зі своїми обозами, кухнями й медичним персоналом, щоб на місцях можна було організувати їхній побут. Утримувати й обслуговувати полонених передбачалося під суворим контролем і охороною військового командування й військ НКВС СРСР.

Озброєння, яке здавали японські частини й окремі солдати та офіцери, збирали на спеціальних військових збірних пунктах зброї. Місце перебування збірних пунктів військовополонених визначали командувачі армій, але тільки на території Маньчжурії.

Проте в штабах не було ясного уявлення про те, що далі робити з військовополоненими. На питання Макартура, головнокомандувача союзних військ на Далекому Сході, якому не підпорядковувалася Червона армія, командувач 25-ї армії генерал Чистяков нічого не міг відповісти. Він знав, що за розпорядженням командувача 34-го американського корпусу, який стояв проти його армії в Кореї, усіх японських солдатів після роззброєння відправляли до Японії – щодня по 4 000 осіб, а частину полонених, якщо їхні родини жили тут, у Кореї, відпускали додому⁴. Він, командувач армії, знав і все це бачив, про що

й доповідав у Москву. Однак Макартурові він нічого не міг відповісти – Москва мовчала.

Втім рішення Радянський Союз урешті прийняв. Ухвалена Державним комітетом оборони СРСР постановою „Про прийняття, розміщення й трудове використання 500 000 військовополонених японської армії” від 28 серпня 1945 р. № 9898сс пропонувала армії в особі військових рад фронтів разом з представниками Головного управління в справах військовополонених та інтернованих (ГУПВІ) НКВС СРСР дібрати „до 500 000 військовополонених японської армії з-поміж фізично придатних для роботи в умовах Далекого Сходу й Сибіру”⁵.

Питання про японських військовополонених мали вирішувати на основі міжнародного права союзники, учасники коаліції, що розгромила Японію. Але Сталін волів вирішити його односторонньо. Традиції поводження з військовополоненими, завдання економічної відбудови СРСР і зміна взаємин між колишніми союзниками диктували таке розв'язання питання.

У цілому армія запланувала відправити на територію СРСР 531 000 людей. Військовополонені, які перебували в Північній Кореї, залишалися там і їх використовували на роботах. Загалом на 15 лютого 1946 р. війська 1-го й 2-го Далеко-

східних і Забайкальського фронтів вивезли в тилові табори НКВС СРСР 539 335 осіб. Ще 82 097 перебували в таборах для військовополонених на території Маньчжурії, Ляодунському півострові й у Північній Кореї⁶.

Перша зимівля полонених у таборах на території СРСР була дуже важкою. 20 відсотків їх – вийшли з лав. Рівень смертності становив приблизно 7 відсотків, а кількість ослаблених і хворих серед тих, що лишилися живі, досягла майже 14 відсотків. Найбільших втрат зазнали табори, розташовані в Читинській, Іркутській і Кемеровській областях, Приморському, Хабаровському й Красноярському краях, а також Бурят-Монгольській АРСР.

Такий стан не міг не стурбувати радянський уряд. Обговоривши ситуацію в таборах, Рада Міністрів СРСР 13 квітня 1946 р. ухвалила постанову № 828–338сс, у якій визначила низку заходів до виправлення її⁷. Зокрема йшлося про нормалізацію становища в таборах, ліквідацію тих розташованих у Сибіру й на Далекому Сході таборів і табірних відділень, де не забезпечувались належні умови розміщення, утримання, побутового влаштування й трудового використання японських військовополонених, і переміщення з них 50 000 осіб до Середньої Азії.

Постанова також передбачала вивезення в Північну Корею з таборів і спеціальних шпиталів МВС СРСР 20 000 хворих, інвалідів і тривало непрацездатних військовополонених японців. На виконання цієї постанови директивою Міністра внутрішніх справ СРСР і начальника тилу ЗС СРСР № шт – 1990 від 25 квітня 1946 р. командувачеві Приморського військового округу й начальникові управління МВС по Приморському краю було наказано організувати вивезення в Північну Корею 20 000 непрацездатних військовополонених японців і натомість завезення звідти в СРСР 22 000 фізично здорових.

Згідно з цією директивою, прибулих з СРСР непрацездатних військовополонених мали розміщувати у вивільнюваних приміщеннях колишніх таборів військовополонених у Північній Кореї й забезпечувати їх з місцевих ресурсів за нормою, встановленою для військовополонених.

За донесенням заступника командувача військ Приморського військового округу, в Північну Корею було завезено 28 277 непрацездатних військовополонених японців і одночасно вивезено в СРСР 22 000 фізично здорових військовополонених⁸.

Штатних таборів для утримання хворих військовополонених при 25-й армії не створили. Тому було

запропоновано всіх інвалідів і невилковних військовополонених японців відправити з Північної Кореї до Японії. Решту військовополонених японців, у міру відновлення їхньої працездатності, вивозити до СРСР для робіт у військових округах і таборах МВС.

Вимоги уряду, керівництва МВС СРСР справили свій вплив, посприявши, зокрема, поліпшенню утримання полонених, забезпеченню зваженішого ставлення до них під час трудового використання. Ужиті заходи дали змогу провести другу зимівлю полонених без таких трагічних наслідків, як першої зими.

Водночас тодішня ситуація спонукала СРСР ухвалити рішення щодо репатріації військовополонених. Цього наполегливо вимагали США. Таке рішення диктувалося й політичними мотивами. Крім проблеми відносин зі США, актуальною стала потреба зближення СРСР з Японією й укладення з нею мирного договору.

Виходячи з цього, радянський уряд 4 жовтня 1946 р. прийняв постанову № 2235–921 „Про репатріацію з СРСР японських військовополонених та інтернованих цивільних осіб”⁹. Проведення репатріації покладалося на Уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатріації, а не на органи МВС СРСР.

Свою передісторію мало й питання репатріації з районів Північної Кореї, а також Ляодунського півострова. Ще в березні 1946 р. до радянського посла в Китаї Петрова звернувся генерал Дж.-К. Маршалл з проханням допустити в порт Дальній американську репатріаційну місію в складі 20 осіб, щоб організувати репатріацію японців з району Мукден – Дальній. У травні того ж року вже послові США в Москві В.Смітові довелося звертатися безпосередньо до Міністра закордонних справ СРСР В. Молотова з тим самим проханням. З огляду на те, що американці можуть використати такі відвідини цього району з розвідувальною метою, заступник міністра А. Лозовський 27 червня 1946 р. відповів В. Смітові відмовою. Водночас радянська сторона заявила американцям, що радянська військова влада бази Порт-Артур бере на себе відповідальність за доставку репатріантів у порт Дальній, санітарну обробку й посадку їх на судна. Своєю чергою штабові генерала Д. Макарура А. Лозовський запропонував узяти відповідальність за доправлення репатріантів на суднах, які перебувають у його розпорядженні, з порту Дальній до Японії¹⁰.

Треба завважити, що, крім американців, свою зацікавленість у якнайшвидшій репатріації японців з цього району виявляло й радянське

військове командування. Так, маршал К. Мерецков не раз порушував перед центром питання про репатріацію, наголошуючи на потребі виселити звідти японців якомога швидше¹¹.

Однак історичне рішення радянського уряду від 4 жовтня 1946 р. про репатріацію військовополонених, інтернованих і японської цивільної людності з Радянського Союзу безпосередньо не стосувалося населення й полонених, що перебували поза територією СРСР. Непорозуміння було усунуто через два місяці – 13 грудня 1946 р. радянський уряд ухвалив постанову № 2690–1109с „Про репатріацію цивільних осіб і військовополонених японців з території Північної Кореї й Ляодунського півострова”, у якій зобов’язав Управління репатріації провести репатріацію японських військовополонених і цивільного населення із зазначених територій¹². Відповідно в цих районах було сформовано відділи в справах репатріації при штабах 25-ї і 39-ї армій Приморського військового округу.

З початком репатріації радянська сторона, на свій подив, відзначила, що має справу не з американцями, як це передбачалося, а з японцями. Капітани й команди перших і всіх наступних кораблів, які прибували по репатріантів, були виключно япон-

ськими. Американських представників на жодному судні не було. Таке становище радянська сторона вважала ненормальним і органи репатріації запропонували американцям надалі передавати японців-репатріантів представникам американського командування. Проте воно, хоч і було заінтересоване в якнайшвидшій репатріації японців на батьківщину, гадало, що ця справа більше стосується Радянського Союзу, ніж США.

Тривалі переговори стосовно угоди з американцями про репатріацію японських військовополонених і цивільних осіб змусили органи репатріації запропонувати Міністерству закордонних справ СРСР утриматися від проведення репатріації з радянської території до підписання такої угоди. Одночасно у зв'язку з важкою продовольчою ситуацією в районі військово-морської бази в Порт-Артурі репатріацію японців з усього Ляодунського півострова пропонувалося не припиняти, а прийняти план маршала К. Мерецкова й репатріювати по 50 тисяч осіб щомісяця¹³.

19 грудня 1946 р. в Токіо генерал К. Дерев'янку й представник головнокомандувача союзних держав у Японії генерал П.-Дж. Міллер підписали угоду щодо репатріації японських військовополонених і цивільних осіб з території СРСР і з тери-

торій, що перебувають під його контролем, до Японії. Відповідно до угоди, з території СРСР і контрольованих ним районів репатріації підлягали японські військовополонені та японські цивільні особи. При цьому обумовлювалося, що з території СРСР японські цивільні особи репатріюватимуться на добровільних засадах. Визначалися порти, через які мало провадитися вивезення репатріантів – Находка, Маока, Гензан, Канко й Дальній (Дайрен). Обсяги репатріації встановлювалися в 50 000 осіб на місяць з усіх портів без урахування категорій репатріантів. У разі появи несподіваних обставин репатріація могла бути тимчасово припинена, застерігалася й можливість зміни порту відправлення (тут малися на увазі кліматичні умови – льодова обстановка, труднощі підвезення взимку репатріантів до портів, тобто неполітичні мотиви). Угода окреслювала розподіл обов'язків щодо забезпечення й підготовки репатріантів до відправлення, порядок приймання їх на кораблі й транспортування до Японії. Передбачалося, що всі витрати, пов'язані з репатріацією японських військовополонених і цивільних осіб з території СРСР і контрольованих ним територій, повинен покривати японський уряд¹⁴.

Репатріаційні табори було організовано відповідно до постанови

уряду й директив Генерального штабу ЗС СРСР. У Далекосхідному військовому окрузі в порту Маока містився табір № 379. Приморський військовий округ розгорнув у бухті Находка табір № 380. На території Північної Кореї розташувалися табори № 51 (порт Гензан) і № 53 (порт Конан), а в порту Дальній на Ляодунському півострові – табір № 14. Усі ці табори були транзитні, репатріанти в них надовго не затримувалися. Збірні табори було відкрито в Забайкало-Амурському військовому окрузі (№ 381) і в Східно-сибірському військовому окрузі (№ 382)¹⁵.

51-й транзитний табір репатріації інтернованих японських громадян розміщувався за 15–20 км від місця відправлення – порту Гензан. Для зв'язку табірної адміністрації з портом використовувалася польова телефонна лінія, яка, проте, діяла незадовільно, її доводилося дублювати пішими посылними. На відміну від таборів на території СРСР цей та інші табори в Північній Кореї не мали огорожі, а охорону забезпечували лише пости та патрулі¹⁶.

53-й транзитний табір у районі порту Конан мав три відділення, японський шпиталь на 650 і радянський військовий шпиталь № 2540 на 1 000 осіб. Шпитали були забезпечені паровим ogrіванням,

електрикою і водою. Табірні відділення містилися за 5–7 км від управління табору. У першому з них було вісім цегляних казарм з паровим ogrіванням, без огорожі; у другому – дві літні глинобитні казарми із земляною долівкою, опалювали приміщення залізні грубки – „буржуйки”, як їх називали в Радянському Союзі. Навколо відділення був дерев'яний двометровий паркан. Третє відділення мало чотири цегляні казарми з паровим ogrіванням, як у першому відділенні, однак на відміну від нього його оточувала огорожа з колючого дроту в один ряд колів заввишки два метри¹⁷.

Усі згадані табори було сформовано до 15 листопада 1946 р., як цього вимагала директива Генерального штабу № 261114 від 15 жовтня 1946 р., тобто за один місяць. За такого терміну годі було збудувати новий табір, та в цьому ніхто й не вбачав жодної потреби. Тому репатріаційні табори для військовополонених організували на базі наявних японських таборів для військовополонених, а репатріаційні табори для японського цивільного населення створили виходячи з місцевих можливостей¹⁸.

Відправляли репатріантів з території Північної Кореї органи репатріації Приморського військового округу. Цю роботу вели етапами. Передусім вивозили безробітних і

біженців, потім родини полонених військовиків, відтак – кваліфікованих робітників і службовців, а наостанок – військовополонених. В останню чергу вивозили військовополонених японців, що потребували лікування й відновлення здоров'я, а також робітників підприємств, які обслуговували потреби Радянської армії¹⁹.

Першу партію репатріантів з таборів № 51 і № 53 було відправлено 14 – 17 грудня 1946 р. на чотирьох кораблях – „Тоцуки Мару”, „Ейроку Мару”, „Дайозун Мару”, „Ейхо Мару”. Разом 12 673 осіб, серед них – 9 774 військовополонених. Перед відправленням усіх військовополонених перевдягли в нове японське обмундирування, провели санітарний огляд і представили їх капітанам кораблів. У момент відправлення кожен репатріант хотів вийти з лави й потиснути руку радянським офіцерам, кажучи „спасибі”. Причину цих виявів подяки пояснюють слова одного старшого ефрейтора японської армії: „Я думав, що військовополонені повинні перебувати в становищі невільників, але радянська армія ставилася не так, як я думав, – представники Червоної армії поводитися з нами добре”²⁰.

У результаті репатріації 1946 р., а це був тільки один місяць – грудень, із СРСР і контрольованих ним районів вивезли 42 989 осіб, зокрема

27 173 військовополонених²¹. Треба також відзначити, що радянська сторона за такий короткий період змогла вибудувати систему й виробити політику репатріації, яку належало здійснювати і в майбутньому.

Репатріаційна кампанія з Північної Кореї й Ляодунського півострова не була такою тривалою, як з Радянського Союзу. Щобільше, радянський уряд прагнув репатріювати японців насамперед із цих районів і водночас надовше затримати на території СРСР військовополонених, що працювали на різних підприємствах.

Уже в лютому 1947 р. репатріацію з території Північної Кореї було в основному закінчено. На той час тут залишалися тільки 3 620 військовополонених, що потерпали від дистрофії. Їх передбачалося відправити на батьківщину в березні на кораблях, які мали повернути в Корею з Японії 10 000 корейців²².

У доповіді начальника Генерального штабу ЗС СРСР маршалові О. Василевському начальник Управління репатріації відзначав, що „репатріацію японських військовополонених і цивільного населення з Ляодунського півострова й з Північної Кореї на 1 квітня 1947 р. повністю закінчено”²³. У результаті було репатрійовано 245 480 осіб – 210 621 цивільного й 34 859 військовополонених²⁴.

Японські вояки в радянському полоні. Др. пол. 1940-х рр. Ілюстрації з видання: Карпов В. Бранці Сталіна: Сибірське інтернування японської армії / Пер. Рьодзі Нагасе. – Хоккайдо: Хоккайдо сімбун, 2001. – 373 с. (японською мовою)

У це число ввійшли й репатріанти з Північної Кореї – 5 472 громадян Японії й 22 403 військовополонених (400 офіцерів, 1618 унтер-офіцерів і 20 385 солдатів)²⁵.

„Уся репатріація японського населення з Ляодунського півострова й з Північної Кореї відбулася організовано, жодних претензій з боку американців не подано. Усіх японців здано за актами й списками, які підписали капітани японських кораблів”, – доповідав начальник Управління репатріації при РМ СРСР генерал Ф.М. Голиков²⁶. У зв'язку із закінченням репатріації він просив ліквідувати відділи в справах репатріації 39-ї і 25-ї армій, а також репатріаційні табори № 14 і № 51. Табір № 53 був передислокований у порт Находка²⁷.

Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР № 398–162с від 1 березня 1947 р., органам репатріації дозволялося залишити на добровільній основі для роботи в промисловості й обслуговування потреб радянських військ на території Північної Кореї 1 263 японських військовополонених²⁸.

Додержуючи принципу добровільності, радянське командування після 15 травня 1947 р. залишило в цих регіонах 2 286 японських фахівців, а разом з ними й 5 862 членів їхніх родин. Крім того, тут залишилися японці, переважно жінки, що працювали в китайських і корейсь-

ких приватних крамницях, ресторанах та інших закладах, а також жінки, які одружилися з корейцями і китайцями і через це не були обліковані радянською адміністрацією²⁹.

За репатріаційну кампанію 1948 р. з території Північної Кореї до Японії було відправлено 1 283 японських громадян³⁰.

Що ж до втрат японських військовополонених у Північній Кореї, то про величину їх можемо робити висновки з неповних і побічних відомостей. Так, на вересень 1946 р. тут налічувалося 31 584 військовополонені. До травня 1947 р. з них репатрійовано 22 403. Тож можна вважати, що 9 052 особи в цей період померли в таборах. Однак установити точну цифру загиблих важко, бо, скажімо, в міру відновлення працездатності хворих і знесилених японських бранців їх за рішенням військового командування Приморського військового округу знову вивозили до СРСР.

Загалом під час полону в радянських таборах загинули 92 153 японці, з них на території СРСР – 60 770 і 31 383 – на контрольованих ним територіях³¹.

На закінчення треба підкреслити, що процес репатріації японських військовополонених з території Північної Кореї залежав від загальної політики радянського уряду. Водночас він мав певні особливості. Тут

залишилися ті військовополонені, які не ввійшли в задані кількісні параметри для вивезення на територію СРСР. Їх розглядали, з одного боку, як резерв робочої сили, а з другого – як резерв виконання плану репатріації. Умови утримання японських військовополонених у Північній Кореї відрізнялося від умов у СРСР. Військовополонених залучали до робіт тільки в інтересах 25-ї армії, у промисловості вони не працювали, що передумовило першочерговість їхньої репатріації.

ПРИМІТКИ

1 Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ). – Ф. 234. – Оп. 3213. – Спр. 397. – Арк. 201.
2 Там само. – Ф. 67. – Оп. 12011. – Спр. 48. – Арк. 24.
3 Російський центр зберігання документів новітньої історії (далі – РЦЗДНІ). – Ф. 644. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 136 – 146.
4 ЦАМО РФ. – Ф. 67. – Оп. 12028. – Спр. 31. – Арк. 311.
5 РЦЗДНІ. – Ф. 644. – Оп. 1. – Спр. 458. – Арк. 58.
6 ЦАМО РФ. – Ф. 67. – Оп. 12011. – Спр. 38. – Арк. 22; Оп. 12028. – Спр. 31. – Арк. 15 а.
7 Там само. – Ф. 32. – Оп. 11542. – Спр. 310. – Арк. 3.
8 Там само.

9 Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 9526. – Оп. 3. – Спр. 75. – Арк. 12.
10 Там само. – Ф. 9401с. – Оп. 1 а. – Спр. 201. – Арк. 202.
11 Там само. – Ф. 9526. – Оп. 3. – Спр. 75. – Арк. 33.
12 ЦАМО РФ. – Ф. 142. – Оп. 106775сс. – Спр. 5. – Арк. 28.
13 ДАРФ. – Ф. 9526. – Оп. 4. – Спр. 51. – Арк. 125.
14 Там само. – Арк. 434.
15 Там само. – Оп. 6. – Спр. 61. – Арк. 96.
16 ЦАМО РФ. – Ф. 142. – Оп. 106775сс. – Спр. 5. – Арк. 109.
17 ДАРФ. – Ф. 9526. – Оп. 5. – Спр. 54. – Арк. 7.
18 Там само. – Оп. 3. – Спр. 75. – Арк. 262.
19 Там само. – Оп. 4. – Спр. 6. – Арк. 99.
20 Там само.
21 Там само. – Арк. 99, 100.
22 Там само. – Спр. 51. – Арк. 125.
23 Там само. – Арк. 434.
24 Там само. – Спр. 52. – Арк. 388, 394.
25 Там само. – Оп. 6. – Спр. 61. – Арк. 96.
26 Там само.
27 Там само.
28 Там само.
29 Там само.
30 Там само. – Оп. 4. – Спр. 53. – Арк. 136.
31 Там само. – Спр. 52. – Арк. 309.

З НЕОПУБЛІКОВАНОЇ СПАДЩИНИ ГЕНЕРАЛА М. КАПУСТЯНСЬКОГО

У березні 2006 року Україна відзначила 125-ту річницю від дня народження Миколи Капустянського (30.III.1881 – 19.II.1969) – генерал-хорунжого Армії Української Народної Республіки, чільного діяча ОУН, військового міністра уряду УНР в екзилі¹. У Центральному музеї Збройних Сил України було влаштовано виставку, присвячену цій визначній постаті нашої історії, самовідданому борцеві за Українську державу.

Друкована тут добірка містить три документи зі спадщини генерала М. Капустянського. Це два уривки спогадів – з часів його навчання в Миколаївській академії Генерального штабу в Петербурзі перед Першою світовою війною і національно-маніфестаційної подорожі по США й Канаді в 1932 р.; третій документ – звіт військової референтури ОУН за період після III збору. Документи зберігаються в Архіві ОУН у Києві. Тексти публікуються за сучасним правописом, беззастережно виправлено описки, уодноманітнено орфографію окремих слів і назв.

Генерал М. Капустянський.
Світлина 1920-х рр.

№ 1

ПРИГАДАЛОСЬ...

Мої дві небуденні пригоди

Вони трапились мені в Петербурзі, де я від 1909–1912 р. студював воєнну штуку в Академії Генерального штабу (Імператорська). Ці пригоди в деякій мірі (як далі побачимо) стали мені в допомозі успішно закінчити цю Академію.

Перша пригода. Підкова

Весною 1910 р. на візникові (звалились вони „ванька”) проводжаю свою наречену Надю² з театру до її хати. Переїжджаємо якийсь місточок, моросить густий дощ. Раптом Надюша (так я її називав) зупиняє візника, швидко вискакує на улицу, кинувши мені: „Подивись, ось лежить на дорозі підкова!” Піднімає її і, сідаючи рядом, схвильовано каже: „Ось передаю тобі цю підкову на щастя, вірю і відчуваю, що вона стане тобі в пригоді...”

І ця, так би мовити, символічна підкова, завжди чистенька, покоїлася на моєму бюрі.

Наука в Академії тривала повних три роки. Перші два – це різного роду студії і наприкінці їх відбувалися іспити по всіх дисциплінах по 12-бальній системі. Середньо беручи, для переходу на третій, так зв[аний] „дополнительний курс” офіцер-студент повинен мати оцінку не менш 10-ти.

А цей третій, вирішальний рік складався з 3 дисертацій, на них кожний повинен був опрацювати приділену йому тему й оборонити її перед журі наших професорів. Вкінці лише середня оцінка з цих трьох дисертацій не менше 10 уможливила успішно закінчити цю вищу установу, крім цього ще інтелект, репрезентативність, поведінка, постава, характер і інше. Лише переборовши ці перепони, офіцер-студент може наприкінці з полегшенням відітхнути: тепер я на коні, шляхи до військово-наукової кар'єри відкриті.

Перша історичного характеру тема випала мені „Війна 1807 р. Росії з Францією – Пултуськ”.

Шукаючи за джерелами, я випадково натрапив в академічній бібліотеці на новісенке число французького журналу „Ревю Мілітер”, 1911 р., зі статтею якраз на мою тему – причини цієї війни і дуже короткий перебіг битви в Пултуську.

Студіюючи різні джерела, я на неї звернув особливу увагу – замовив схему боїв і розташувань військ ворогуючих сторін.

Але з головою журі, з старим професором ген[ералом] Кульбицьким, я не радився, був певний, що зможу сам добре опрацювати цю війну без консультації.

Ранньою зимою 1911/12 рр. я подав написану мною дуже стисло тему з головними тезами і оцінками.

А ось і день іспиту. Голова журі ген[ерал]-лейтенант, найстарший віком, проф[есор] Кульбицький, член-секретар Академії полк[овник] Ген[ерального] штабу Байов – звичайно, аудиторія повна по береги студентами, зокрема молодших курсів. Чекаю спокійно, розвісивши на таблицях схеми битви і мапи.

Виходять [члени] журі і голова її, глянувши накоротко, кидає: „неправильно”, хоч до закінчення доповіді не вказано журі ні перебивати, ні зупинити, ні подавати зауваг, а для виголошення приділено 40–50 хвилин (ні більше ні менше).

Мимо цієї несподіванки, без хвилювання викладаю і аргументую свої постулати, кінчаю за 45 хв. Мій реферат мені вдається, журі і студенти уважно слухають.

Проф[есор] полк[овник] Байов дуже прихильно оцінює мою працю, зокрема мої оцінки під кутом політично-стратегічним та історичним. Також відмічує стислу і добру форму викладу. Полковник не торкає бойових операцій, якими керував сам Наполеон. Генерал-професор у дещо піднесеному тоні стверджує, що докладчик багато попрацював, оперує дуже цікавими методами історично-оперативними, але, на жаль, ви, каже він, невірно подали угруповання ворожих сторін. По деякій павзі генерал твердо зазначає так: методи вашої праці, як визначив я, дуже цікаві, але над усе „істина нужна”. По довшій нараді журі, видно полк[овник] Байов боронив мене, винесено 9 і пів, отже майже добре. Вислухавши оцінку, мене вдарило і вразило на іспиті слово професора „нам істина нужна”. Схвильований і дещо обезкуражений, бо сподівався вищої оцінки, повертаюся додому. Підходжу до бюрока і ... бачу мою підкову, а поруч з нею журнал „Ревю Мілітер”. І щось несподівано вдарило мені в голову – дати бій проф[есору] генералу, бо він, очевидно, не читав цього журналу. Беру течку, викидаю до неї мій талісман – підкову і журнал. Негайно знову прямую в Академію. Бачу, що моє журі вже повернулося з іншого іспиту. Сміло підступив до мого журі і твердо заявляю: „Ваше превосходительство, істина за мною ... Ви високо оцінили мою працю, але звернули увагу на неправильно подані мною факти розташування військ у битві під Пултуськом. Я вважав, що членам журі було б некоректно зі зрозумілих причин відверто сказати, що не я помилився. Як це ясно видно з цього авторитетного джерела”, і додаю: „Ось свіжий журнал «Ревю Мілітер», його, правдоподібно, ви ще не дістали”. Передаю цей журнал генералу і відходжу.

На здивовання журі, запросивши полк[овника] Академії, вже без мене, вдруге обговорюють мою дисертацію і... у висліді підносять його оцінку на цілу одиницю – 10 і пів – замість 9 і пів. Цебто дуже добре. Подібного випадку поновного перегляду постанов журі вже оголошених не траплялося за останні роки в анналах Академії.

Отже, мій талісман підкова, знайдена дружиною, і щирі її побажання та предбачення, що ця підкова стане мені в пригоді в тяжку для мене хвилину, здійснилися. Вони раптом, коли я повернувся з Академії обезкуражений,

піднесли мій настрій і спонукали мене дати бій журі за правдивість моїх постулатів і оцінок. Виследи цього збільшили мої спроможності, бо перший тур на третьому курсі виграно, хоч і з пригодами.

Друга пригода. Літак

На черзі ще дві дисертації. Тягну жеребок у присутності н[ачальни]ка Академії ген[ерала] Щербачова (до речі, в 1917/18 рр. він командував Румунським фронтом і мав тісний зв'язок з секретарем УНР С. Петлюрою).

Дивлюсь. „Воздушная разведка”. Генерал говорить: „Цікава тема”. Відповідаю: „Але цілком нова і без жадних матеріалів”. – „То треба добре опрацювати це важливе питання”, – каже генерал. „Постараюся це зробити, ваше превосходительство”, – відповідаю.

Для мене почалися справжні муки Тантала. Куди кинутися, за що взятися? З пальця не виссеш. Досі я не бачив зблизька ні цепеліна³, який вже добре літав, ні літака (аероплан), що ледве-ледве довше міг триматися в повітрі і з бідою покривав дистанції. Переліт француза Ерію через вузьку протоку Па-де-Кале викликав цілу сенсацію. Про бойові розвідочні приділення його ще й гадки не було, а про озброєння його ніхто ще й не думав.

Назагал бракувало літератури і досвіду.

По-перше, я ознайомився з конструкцією і властивостями летунських апаратів Цепеліна, літака-аероплана і прив'язаного шара (кулі)⁴.

Але проходить день за днем, жадної концепції для своєї праці не маю. Бракує матеріалів. Це мене гнітить і онесмілює. І ні з ким з колег не хочу poradитися і не можу, бо ж і вони лаїки⁵ в цій дилемі.

Одного ясного сонячного дня я по обіді, як завжди для моціону, роблю прохід по Невському проспекту, цій величезній і широкій артерії Петербурга.

Сухий, сильний мороз, швидкий рух, легка шинеля, вітром підбита, легкі, тонкі черевики, капелюх, а не шапка. Все мене бадьорить... Бачу і приглядаюся, назустріч „пливе” молода вродлива жінка, вбрана в дорогі хутра з зибеліновою шапочкою на голівці. Так у столиці вбиралися багаті купчихи.

Вона починає до мене ще на віддалі мило усміхатися, прямуючи мені назустріч. Раптом вона, голосно жартуючи, говорить: „Бідний офіцерик, дивись, у цей мороз зовсім замерз... А я тебе гарячим чайком одогріла б”. І зі сміхом зупиняється. Я жартком відповідаю: „Мене гріє кров, а не хутро”. Придивляюся до неї і помічаю, що має південний тип, подібно як у нас в Україні, та карі блискучі очі і милу усмішку. Мова її якась твердіша, ніж тут. Вона пропонує провести її додому та каже, що вона тут вже три роки та має чоловіка – купця хутрами, і додає: „Наш склеп⁶ у сусідній вулиці”. Вона мене бачила на вулиці декілька разів і помітила, що я з провінції. Сама вона похоче число 1, 2006 р.

*Знак випускника
Академії Генерального
штабу Росії. 1912 р.*

дить з Одеси. Весело розмовляючи, дізнаюся, що вона Маруся і сумує за Україною, бо тут їй все чуже і непривітне. Ми з захопленням пригадуємо красуню Одесу, бо ж я її добре знаю як учень тамошньої старшинської школи⁷. Отже показалося, що ми близькі земляки. Беру її попід руку, бо раптом почав падати сніг і стало слизько. Ми весело розмовляємо. Почуваємося молодими, повними сил і життєвої наснаги. Назагал ми чуємося такими тісно національно порідненими, такими щасливими, що і ніг під собою не чуємо у великому радісному піднесенні від нашої романтичної зустрічі. Я сильніше та ближче і ближче притискую до себе її руку й плече...

Несподівано, мов блискавиця з неба, вдарила мені в голову свідомість: передо мною, мов написані, зарисовуються головні складники і тези до моєї дисертації. Прошу Марусю зайти зі мною під ближчі ворота, щоб тут нашвидко зафіксувати їх у нотесі⁸, що так несподівано виникли і народилися під впливом емоційного настрою. З радістю інформую милу українку про цей мій науковий осяг. І ми, на її пропозицію, святкуємо його та нашу щасливу зустріч у гостинній теплій хаті Марусі за традиційним у Московщині самоваром і кріпким чаєм з ромом. По нашій більш ніж годинній сердечній палкій розмові з жалем прощаюся з моєю чарівною натхненницею і дякую їй нашим святочним трикратним поцілунком. Швидко поспішаю додому і за одну ніч, повний енергії, опрацьовую свою дисертацію — „Воздушная разведка”.

Перемога. Методи моєї праці і її висліди

Розвідка в широкому окресленні цього фактору відіграє важливу ролю як у підготовці до збройного зудару, так і в операціях і бойових діях.

Розглянемо, що нового та істотного принесе воздушна розвідка. Чи буде вона співпрацювати з військовою, а також і далекосяжною політично-стратегічною агентурною (шпіонаж), а може, вона в спроможі їх заступити, тоді — в якій мірі? Гадаю, ні. Воздушна розвідка буде органічно співдіяти з традиційними військовими розвідними чинниками військової агентурної розвідки, але вона значно поширить їх засяги і осяги в просторі і часі як у період підготовки до операцій, так і в бойових операціях, опрацювання планів війни. Бо ж летунство в спроможі далеко заглянути у вороже запілля і своєчасно інформувати команду про мобілізацію, скупчення і розгортання, рухи противника. Назагал військово летунство має можливості своєчасно розкривати карти противної сторони у всіх бойових фазах.

Такі спроможності викличуть потребу скорочувати глибину похідних колон або їх скеровувати на бокові шляхи, замаскувати колони на довгих „привалах” — зупинках, а також, головно нічними маршами — маневрами, перегрупувати своє військо.

Отже, ці далекойдучі властивості і характер летунства викличуть потребу у ворогуючих сторін, з одного боку, змагати своїм летунством прикрити від ворога своє військо, запілля і важливі об’єкти, з другого — мати око над ворожими. І за здійснення цього вони в майбутньому своїм летунством будуть боротися за панування в повітрі.

Перемога

Оформивши мої постулати і далекосяглі історичного характеру прогнози, даю передрукувати в трьох примірниках мою дисертацію. В скорому часі радо дізнаюся від колег-офіцерів, що нею зацікавилася не лише журі, а й проф[есура] Академії.

А ось і конференція.

В аудиторію важко пропхатись, бо зала переповнена студентами і офіцерами. Журі очолює високоталановитий проф[есор] Академії генерал, тоді полковник, Головін. Треба відмітити, що він поруч з проф[есором] Юнаковим (що був в Україні в 1919 р. начальником об’єднаних українських армій у поході на Київ—Одесу) перевели важливу зміну умов вступних іспитів в Академію — поділивши їх на дві категорії: письменних — для кандидатів по воєнних округах і усних — у Петербурзі в Академії, цим відкривши ширшу дорогу офіцерам — кандидатам армії.

Ця обставина сприяла і моїм колегам, однокашникам українцям витримати конкурси [та] іспити і закінчить Академію в 1912 р., щоб нам, збагаченим наукою і досвідом Першої світової війни, в 1917 р. включитися в нашу визвольну боротьбу: ген[ералу] В. Сальському, бувшому військовому міністру в 1921 р., Єв. Мешківському, начальнику штабу Галицької армії, В. Кущу, начальнику Ген[ерального] штабу в 1922–24 рр., і авторів цих рядків.

Другий член журі, полк[овник] Ген[ерального] штабу проф. Геруа. Також несподівано включився в журі видний член Головної управи Ген[ерального] штабу, полк[овник]. Спокійно викладаю мою експозе⁹, при потребі твердо акцентую важні постулати. Слухачі не спускають з мене очей. Дехто з них нотує і між ними помічаю офіцера артилерії, українця Колосовського, що згодом був воєнним аташе УНР у Парижі в 1918/21 рр. Він то в 1940/41 рр. докладно зафіксував перебіг засідання і мій науковий важливий здобуток у прекрасній статті в „Краківських вістях” — пророк.

Закінчую з піднесенням і переконливістю свій повноцінний далекосяглий прогноз.

Отже, королем повітря стане літак, бо він не потребує широкого обладнання для злету і посадки, конструкція його нескладна, а тому літаки можна буде фабрикувати серіями. Цепелін не відіграє ролі в бойових і розвідочних потребах. Він громіздкий, навантажений, потребує багато людей для спуску і польоту, дуже вразливий на артилерійський, навіть кулеметний обстріл.

Майбутні війни почнуться грандіозним зударом повітряних ескадр – хто опанує воздушні простори, той створить собі сприятливі передумови для перемоги. Слухачі, заскочені цим предбаченням, а рівночасно ним і збудовані. Полк[овник] Геруа позитивно назагал оцінює мою працю, підкреслюючи, що я сміливо поставив низку важливих запитів і дав на них вичерпні відповіді. Зокрема правильно оцінюю роллю і значення літака, цепеліна і прив'язного шара-кулі. Але полк[овник] Геруа має дещо до завваги про категоричність моїх прогнозів з їх широким діапазоном. Але це зроблено полк[овником] Геруа дуже стримано і обережно. Він закінчив, що це цінна праця назагал. Це мене заскочило, бо цим дещо підважується те найважливіше, себто історичний прогноз, якого я от такими зусиллями і муками врешті сформував. Я з піднесенням і переконливо почав доводити рацію мого головного постулату. Подаючи приклади невдалого лету цепеліна на останніх маневрах і загрозу йому літаком, що піднісся над ним, хоч і з бідую. Мої міркування добре обґрунтовую. Бачу, що полк[овник] Геруа дещо діткнутий моєю такою реплікою, але більше слова він не забирає. Ген[ерал] Головін дуже позитивно оцінює мою працю і мої методи, не заперечує ні моїх оцінок і не підважує моєї стратегічно-політичної концепції. Він ставить мені запити про співдію літака з військовою розвідкою. Відповідаю. Врешті Головін наприкінці з легкою усмішкою і дуже приязно каже: „Нашим студентам-офіцерам часами бракує самостійних оцінок і проектів. А у вас їх за багато. Дякую”.

Журі щось довго радиться, подумав я. Врешті, і то несподівано, виходить з канцелярії і прямує до мене ген[ерал] Головін. Він мені докоряє, що я безпотребно і занадто переконливо зареагував на заввагу полк[овника] Геруа, який взагалі високо оцінив мою працю, і полк[овник] Геруа дещо цим був діткнутий. Ген[ерал] Головін додає: „Це була ваша помилка. Вона перешкодила здійснити мій план, надрукувати вашу високоцінну працю в „Ізвестіях Імператорської військової академії” (моя примітка – так вона офіційно називалася). А для цього потрібно оцінку 12 бал[ів]. На жаль, врешті ухвалено компромісову оцінку 11 і пів у висліді вашої репліки. Пред-

ставник Гол[овної] управи Ген[ерального] штабу полк[овник] просить ваше експозе для своєї праці про воздушну розвідку, яку він вже розпочав”.

Назагал така оцінка піднесла значно мої спроможності для успішного закінчення Академії.

Цікаво відзначити, що в обороні першої дисертації я дав успішний бій голові журі і виграв його, здобувши додатково цілу одиницю. В другій я безпотребно почав полеміку з полк[овником] Геруа і зменшив мій триумф – друк праці в „Ізвестіях Імператорської військової академії” і оцінку на пів одиниці.

Назагал високі оцінки першої десертації – 10 і пів, а другої – 11 і пів скріплювали мої шанси для успішного закінчення Академії, а мені допомогли їх здобути в деякій мірі моя дружина Надя і чарівниця – українка Маруся, купчиха.

№2

НА ЕКРАНІ МОЄЇ ПАМ'ЯТІ

Париж, жовтень 1935 року, на ав[еню] Клебер несподівано зустрічаю стурбованого друга редактора О. Бойкова. „Дуже радий, пане генерале, що ми спіткалися. Вас чекають о 2-й год. (14-й год.) у телефоні”. 2-га година – чую глибокий теплий баритон друга Канцлера-Сеника¹⁰. „Пане генерале! Чи можете завтра виїхати на державницьку маніфестацію до Нью-Йорка. Вас туди запрошено”. Відповідаю після хвилини надуми (бо ж ще не маю ні візи, ні попередження про цю подорож, ні навіть домовлення з дружиною): „Завтра ні, а післязавтра, думаю, що спроможуся”. Сеник коротко зазначає: „Добре! Замовляю телеграмою вам квиток на кораблі „Бремен”, що післязавтра буде в Шербургу. На ньому ви встигнете поспіти на маніфестацію. До побачення в Парижі”.

Дійсно, сл[авної] пам'яті сотн[ик] Омелян Грибівський – ця кристально чиста шляхетна людина, палкий патріот, непересічний промовець та відважний революціонер-націоналіст, справжня душа ПУН¹¹ – додержує слова. Вони разом з моєю дружиною в Парижі виряджають мене в далеку, не знаю ще дорогу на два місяці. Так раптом без попередньої підготовки, з легкої руки, за порадами, вказівками та інформаціями друга Гриба розпочалася моя довготривала подорож за море-океан. Грибівський добре знався на справах Північної Америки й Канади, бо в них він декількома наворотами побував. Ось вже і земля Вашингтона, і повний бурхливої ділової енергії Нью-Йорк! В дуже скорому часі беру участь у величавій державницькій маніфестації. Вона відбувалася у великому театрі, де зібралося щось біля чотири тис[ячі] українців, щоб урочисто, голосно й твердо зазначити про свою віру

*М. Капустянський під час відвідин Канади.
Світлина 1935 р.*

в українську справу і бажання допомогти українському народові в його боротьбі проти займанців за свою суверенну соборну державу.

На цій маніфестації виголосив коротку промову і ген[ерал] М. Капустянський. Він виступав у військовому однострої. Всі присутні повстанням з місць ушанували генерала як одного з відповідальних речників Української армії і члена ПУН. Ген[ерал] у своїй подяці підкреслив, що він у такому ставленні присутніх вбачав їх любов та пошану й признання українському військові за його героїчні, жертвенні чини. В піднесеному настрій учасників та в палких переконливих промовах відчувалося глибоке почуття до своєї далекої, але завжди милої Батьківщини і до її гіркої долі.

В маніфестації брали активну участь своїми промовама і делегати з Канади на чолі з д-р Гуляєм. Було з ним мною умовлено про подорож у ближчий час ген[ерала] М. Капустянського. Тому ми почали робити заходи, щоб швидко покінчити справи в Америці та вистарати візу до Канади і таким чином зреалізувати нашу давню мрію — відвідати Канаду. А вона нам здавна чомусь припала до серця. Бо ця країна здавалася дещо подібною своїми розлогими просторами та характером занять населення, зокрема на фермах, а також і кліматом до України. Поза тим патріотизм і жертвенність українців Канади були скрізь широко знані. Стрілецька українська громада і УНО¹² вела перед у своїй організаційно-націоналістичній та визвольній акції поруч з іншими українськими середовищами. Було варто з ними заізнатися.

Поволі прямуємо до границь з Канадою. В Чикаго трапилася характерна пригода. О год[ині] 19-й на двірці¹³ українці зустрічають мене і відразу просять перебраться у військовий однострій і взяти участь в урочистій ака-

демії¹⁴, що якраз відбувається в театральній залі. Делегація діє рішуче — вона не дає перетомленому подорожжю гостеві опам'ятатися, навіть піднести голову, засакає його. У висліді вже вони разом в авті прямують до театру. Їм енергійно торують шлях сильними гудками два поліцаї на мотоциклах. Врешті генерал зі сцени вітає вже присутніх. (Йому думалося: це, без сумніву, американські темпи та вияв кипучого життя.) Українська авдиторія була приємно здивована несподіваною появою в театрі гостя і дякувала своїй делегації за її заходи та енергію. В Чикаго на спеціальному рефераті нас приємно вражала присутність української молоді, зокрема відділ націоналістичних юнаків і юначок у своєрідних одностроях. В залі наприкінці докладу та відповідей на запити створився піднесений однодушний настрій. Майже всі присутні в залі організовано вирушили на двірці проводити гостя, що від'їжджав до Міннеаполіса. Перед вела наша молодь, вона чвіркама вмарширувала через зали двірця просто на перон, де вона вишикувалася перед вагоном. Поза тим, дещо вагаючись, соромлячись, підвелася на сходи вагона прекрасне українське дівча і в імені молоді побажало мені щасливої дороги, сполучуючи свої слова з чистим дружнім поцілунком під рясні оплески присутніх. В Міннеаполісі перебував біля 2—3 тижнів. Там ми заізналися з українським вченим, щирим патріотом, письменником і відомим суспільним діячем проф. Грановським-Неприцьким та його родиною. А також я виголосив реферат у двох українських громадах та мав більший контакт з українцями. Нарешті одержано візу. Почалася моя незабутня дев'ятимісячна подорож і співпраця з речниками Української стрілецької громади, УНО, ОУК¹⁵, МУН¹⁶, а теж і з ширшими колами українського громадянства в Канаді.

Назагал перебування в гостинній Канаді було найліпшим періодом у моєму еміграційному житті. А зворушливо-прихильне наставлення українців до свого гостя, їх віра в наше світле завтра і бажання до нього спричинитися скріпили мене на силах та додали ще новий стимул переконання, що слава України не вмре, не поляже! Наші спостереження та враження від перебування в Канаді потребують окремого ширшого з'ясування, бо ж стільки було маркантних¹⁷, гідних найбільшої уваги випадків, що немає можливості всі їх списати. Зокрема були гідні уваги відношення до нас канадійської преси та комбатантів¹⁸, що свідчить про додатну ролю українців у канадійській спільноті та в процесах розбудови цієї багатонадійної країни.

Ген[ерал]-хор[унжий] М. Капустянський
Мюнхен
20.5.1953 р.

ЗВІТ ВІЙСЬКОВОЇ РЕФЕРЕНТУРИ

3-й Великий збір був завершенням певного стану життя і діяльності ОУН. На ньому було зроблено підсумок перейденого шляху, переведено оцінку ситуації і накреслено напрямні нашої генеральної лінії, а зокрема визначено завдання для військового реферату¹⁹.

Наведу головніші з них: на етапі визвольної боротьби підготовку народних мас до збройного змагу, зокрема підготовку організаторів і вишкільних провідників, веде окремий осередок ОУН у співпраці з іншими військовими осередками, оборону самостійної Української держави переберуть збройні сили України, побудовані на підставі загальної військової повинності, визвольна боротьба скріплює братерство зброї поневолених Москвою народів.

Як бачимо, діапазон цих завдань, їх далекосяжність і широта та важливість в аспекті визвольної боротьби вказували на їх всеукраїнський характер і вимагали поширення впливів і осягів ВР²⁰ і поза рамами ОУН.

Ситуація

Оцінка ситуації на зовнішньому і внутрішньому форумах дала можливість з'ясувати:

1. Що противенство між Сходом і Заходом почало набирати виразних форм холодної війни з перспективами дальшого загострення. Ця обставина сприяла розбудові нашого заплілля в Європі і за океаном. Отже склалися можливості політично-стратегічного характеру більш сприятливі, ніж перед Другою світовою війною.

2. Розгін боротьби УПА та її засяги значно змаліли і вони поволі, але неухильно завмирили. Більшовики і сателіти спільними зусиллями в безоглядний спосіб нищили повстанців. Лише частина борців УПА спромоглася висмикнутися і дістатись до Європи. Але боротьба українського народу в ріжний спосіб продовжувалась.

В житті української еміграції, що в своїй масі опинилася в Німеччині, відбувалися своєрідні процеси. ОУНР та її підбудівка УГВР²¹ змагали за всяку ціну стати головним політично-революційним чинником та одиноким речником воюючої України, опираючись на акті 30 червня 1941 року²² і капіталізуючи героїчну боротьбу УПА.

Разом з цим вони своєю деструктивною і інванзійною²³ працею в таборах відштовхували братів [з] осередних і східних земель та заогнювали взаємовідношення між українцями схід[ними]–захід[ними].

Назагал ОУНР продовжувала діяти по напрямній своєї хибної політики і стратегії, яких вона додержувалась в Україні, а на еміграції лише до деякої міри корегуючи їх настанови.

Уряд УНР знайшов деяку підтримку головно в колах еміграції схід[ної], а соборницький склад Радянської України та занепад Польщі наближували політику ОУНР до ОУН (один ворог). Демосоціалісти, під цілющим для них повітрям демократії, прокинулися після довготривалої летаргії і почали організуватися. А зі зміною ситуації вони „воленс-ноленс” опинилися в самостійницько-соборницькому таборі. Також оформлювалася УРДП²⁴. Назагал ця строката дійсність вимагала від ПУН, а зокрема від ВР відповідних настанов для реалізації поставлених йому завдань в аспекті визвольної боротьби. Для успішного ж її закінчення необхідно було створення сприятливих передумов на зовнішньому форумі політичного, а на внутрішньому психологічного і організаційного характеру.

Одним з важливіших реалізаторів цього завдання була ОУН, а тому вона в першу чергу потребувала дальшої організаційної розбудови і тугості, щоб залікувати тяжкі рани великих втрат. Також крайовий сектор для успішного продовження своєї праці вимагав перебудови її методів і збільшення кадрів. Бо ж зміна ситуації (ліквідація більшовиками УПА та скріплення їх влади) вказувала, що перекидка в край наших зв'язкових по-

М. Капустянський серед членів ОУН з похідної групи. Краків. Світлина 1941 р.

*Члени еміграційного уряду УНР.
Перший справа – військовий міністр
М.Капустянський, третій –
Президент УНР в екзилі
М. Лвицький. Світлина 1940-х рр.*

*Посвідчення М. Капустянського –
делегата II сесії Української
Національної Ради. 1949 р.*

важкої кількості, хоч і давала додатні висліді, скріпленням там наших позицій, проте вона була сполучена з великими втратами – до 40%. Треба зазначити, що частина кадрів для краєвого сектору була приділена ВР. Також ми домагалися посилити організаційну референтуру та її сітку вояками, щоб допомогти їм встоятися та зміцнитися в тяжких еміграційних умовах (організаційні кадри є джерелом сили ОУН). Назагал по своїй природі ВР тісно пов'язана і зазублюється з реферантурами політичною, краєвою і організаційною. Їх питома вага і діяльність важать і на характері праці ВР. Для реалізації наших завдань та у висліді нашої, ми б сказали,

*Генерали Армії УНР (зліва направо): М. Капустянський, А. Вовк,
О. Удовиченко, О. Загородський, М. Садовський під час всегенеральської
наради. Авсбург. Світлина 1948 р.*

дружної жертвенності, виникала потреба збільшити кадри ВР та поширити свої впливи і засяги на вояків старої і нової формації, а зокрема на вояків ЧА²⁵, і поза рамами ОУН з метою їх об'єднати. Ці важливі завдання ми в різний спосіб здійснювали: конференціями з речниками вояцької еліти, листуванням з комбатантськими організаціями, рефератами в Німеччині, Бельгії, а в останній [час] на численному комбатантському з'їзді, де було понад 400 учасників, з них понад 300 нової еміграції, в Австрії і т. ін.

На жаль, мимо наших зусиль, значну перешкоду творила анархізація політичного, суспільного і громадського життя. ПУН також вживав заходів для його нормалізації і оздоровлення, опрацювавши консолідаційну концепцію, що оформилася в УНРаду. Це був поважний здобуток історичного значення, що загальмував розкладові процеси та захитав небезпечну концепцію УГВР і збільшив для України політично-стратегічні можливості на зовнішньому фронті, в аспекті визвольної боротьби.

Ми охоче включилися в працю ДЦ²⁶ як речник збройно-революційної української сили (військовий ресорт²⁷). Така позиція давала нам можливість і відкривала перспективи для здійснення мети нашого плану – „походу на схід”. Зазначаємо, що ці політичні середовища, що створили УНР, підтримали нашу кандидатуру на цей відповідальний пост. Також вона знайшла пов-
число 1, 2006 р.

не одобрення в комбатантських організаціях, а зокрема в бувших вояків ЧА. Узглядивши ці обставини і всеукраїнський характер завдань ВР, ми відмовилися від членства в УНР[аді]. Поза тим ми перебрали також тимчасово пост начальника Генерального штабу. Це розв'язувало нам руки для поширення і поглиблення нашого визвольного плану. Контури його були нами вже раніш визначені з позиції ОУН. Цей план опирався на постулатах укр[аїнської] воєнної доктрини, нами опрацьованої в Парижі в військово-наукових журналах „За збройну Україну” і „Війна і техніка”.

Гене́за нашого плану

До успішного закінчення нашої визвольної боротьби треба створити сприятливі умови політичного, стратегічного і організаційного характеру, щоб відновити українські військові сили, тобто українську армію. Складниками її були б військові формації Європи і легіони в заокеанських країнах. Назагал вояки і молодь дадуть перші кадри для визвольної армії, напочатку невеликої. Але головна вояцька маса і командо-технічні сили на Україні злав революціонерів-підпільників, вояків советської армії і взагалі українських патріотів значно збільшують українську армію. Поза тим українська визвольна армія при відповідній політиці Заходу включається в загальний протибольшевицький фронт Заходу. Цей план був одобрений на засіданні Президії УНР[ади] і ВО²⁸.

Для реалізації його ми розгорнули працю головню по двох напрямках:

1. Регістрація воєнного потенціалу в Європі і поза нею і заходи для їх вишколу і об'єднання. На облік військовий ресорт взяв вояків і молодь всіх політичних угруповань. Наводжу один з прикладів: 1950 р., 1 вересня, керманіч ресорту звернувся „до всіх укр[аїнських] вояцьких і молодечих організацій та орієнтував їх у ситуації і визначав їм завдання”. Наводжу одне з них: „Всіма способами змагати до координації праці на вояцькому і внутрішньополітичному форумах. Бо це повинно піднести значення, вагу і ролю України перед зовнішнім світом і облегшити здійснення наших політично-стратегічних завдань”.

2. Маючи докладні відомості про український воєнний потенціал та ураховуючи велике значення революційного спротиву під'яремних народів у Сове́тах, ми зробили заходи політично-стратегічного характеру перед військовими речниками великих потуг і подали їм наші проекти для боротьби з більшовиками в меморандумах.

Треба зазначити, що наші меморандуми (зміст і форма) не були відомі з зрозумілих причин ні членам ОУН, ні широкій публиці, ні навіть не були з ним ознайомлені ні члени ВО, ні Президії. Тому ми вважаємо доцільним оз-

найомити членів Високих Зборів хоч у загальних рисах з їх змістом. Це потрібно й тому, що це є вислід дуже важливої і відповідальної нашої особистої праці.

18 жовтня 1948 року ми подали Меморандум ч. 1 ком[андуючому] збройними силами ген[ералові] Клей через Ген[еральний] штаб у Гальденберг. Ми одержали подяку з Ген[ерального] штабу з запевненням, що цей цінний меморіал²⁹ стане відомим у Вашингтоні і, правдоподібно, дізнається про нього і президент. Було сказано нашому відпоручникові³⁰, що із багатьох меморіалів, які одержали, наш меморандум може питання національних формувань здвинути з мертвої точки.

Гене́за меморандуму

Ми вказали, за яких обставин, за якими способами український народ може включитися в загальну боротьбу і вплинути додатно на її вирішення. Довели на підставі історичних прикладів про важливе значення психологічних і національних факторів боротьби з Росією.

Ми наведемо наш висновок: „Тому розв'язки на сході Європи треба шукати не лише під стратегічним кутом, а великою мірою під політичним і пропагандивно-політичним”. Стверджуємо, що висунули цю концепцію 1948 р., коли американський Ген[еральний] штаб був заколисаний своєю перевагою над Сове́тами атомової зброї і під кутом лише її руйнуючої сили шукав розв'язки. Міністр військової справи кинув фразу: „За три дні ми поставимо на коліна Советський Союз”.

Наприкінці меморандуму ми подали наш проект розгорнення української національної армії з відомостями про наш військовий потенціал. У квітні 1950 р. начальнику Ген[ерального] штабу ген[ералові] Брэдлею через ген[ерал]-поручника Загородського, проф[есора] Добрянського і д-р Галина ми подали меморандум.

Він був добре оцінений у Вашингтоні. В дальшому ми цих два меморандуми переслали ген[ералові] Смовському і проф[есорові] Грановському. Військові речники дуже ними зацікавилися, просили дозволу взяти з них копії, навіть виникала думка про запрошення автора їх до Америки. В цьому меморандумі ми подали проект організації бойових фронтів союзних військ Заходу і вказали на доцільність створити окремий український фронт з такими межами: Чорне — Азовське моря і Каспій. В цей український фронт також включити українські військові формації, козачі, кавказькі. Ні німецькі, ні польські, ні російські частини в цьому фронті не повинні бути. Їх зона наступу на північ від Прип'яті, на свої землі етнографічні. Висловлено побажання включити підготовку українських військових кадрів в оборонну систему Атлантичного пакту.

8 січня 1951 року ми подали меморандум до голови Атл[античного] пакту ген[ерала] Айзенгавера з пропозицією на підставі досвіду Корейської війни узгляднити наші пропозиції, сполучити укр[аїнські] військові формації в Європі і поза нею в Українську національну армію. Йому додані і перші два меморандуми. 30 січня 1952 року ми подали меморандум національній формації ген[ералові] Рижвею з залученням копій попередніх трьох меморандумів. Ми вказали на способи організації національних військових формацій і бойового використання їх у загальному фронті в боротьбі за свої території. Одержано відомості, що ці меморандуми передано в Ген[еральний] штаб для студіювання. Аналогічні меморандуми передані в ген[еральні] штаби в Англії й Франції, про них поінформовано також Італію і Іспанію. Отже, як бачимо, військовий речник ОУН в інтересах визвольної боротьби вживав різного роду заходи політично-стратегічного характеру, які стали відомі генеральним штабам європейських потуг. На жаль, політичні заходи ВО не йшли в парі з стратегічними. Це особливо яскраво виявилось у відношенні до німців. Нам пощастило нав'язати важливий зв'язок з впливовим начальником німецької танкової дивізії і докладно обговорити з ним про можливість співпраці. Цей генерал був одним з речників вояцької течії безкомпромісових прихильників боротьби з Советами. На жаль, прем'єр Мазепа і міністр закордонних справ Витвицький зігнували наш почин і здобуток і справа ця була втрачена. На жаль, ми з інж[енером] Андрієвським не відважилися порушити свою коректність до ВО, а тому цих зв'язків не закріпили.

Про це ясно я звітую і думаю, що це була наша спільна помилка.

Об'єднання вояків

Для здійснення цього ключового завдання у перспективі нашої визвольної боротьби ми присвятили багато часу, застосували різного роду заходи, висувували проекти порозуміння, втягали для помочі впливових старшин, навіть ми попадали в конфлікт з ВО. Назагал у висліді, хоч ми часами мали й успіхи, а врешті ця проблема чекає ще на свою остаточну розв'язку. Головною причиною до цього є політична незгода. Наприклад, ми мали низку конференцій, щоб об'єднати СУВ³¹ і ОУК³², і цього не досягнуто. 1949 року в травні в Мюнхені закладено старшинський інструкторський курс для 50 слухачів. Він існував до серпня 1950 року. На нього було притягнуто вояцтво різних середовищ, кермували курсом бувші старшини Червоної армії. В 1951 році ми були дуже близькі до реалізації нашого задуму і плану об'єднання. Шляхом довготривалої підготовчої праці засновано Воєнно-наукове товариство з вояків різних середовищ, розроблено докладний план його

діяльності, вилонено з складу цього товариства редакційну колегію з речників різних середовищ для військово-наукового журналу „Перемога”. Головою Воєнно-наукового товариства і начальником³³ редактором „Перемоги” обрано ген[ерала] М[иколу] К[апустянського], не як військового міністра, а як досвідченого генерала Ген[ерального] штабу і авторитетну персону. „Перемога” поставила собі одне з важливіших завдань. Цитую з передмови: „Першим завданням ми поставили перебороти всі перешкоди, головню групово-політичного характеру, що, на жаль, дотепер не сприяли українським воякам спільно взятись за велике діло об'єднання. Поява цього журналу є першим кроком — перемогою над внутрішніми труднощами, які гальмували воякам творити спільними силами спільне нам діло”. Але почалися інтриги і демагогія Бульби і деяких середовищ Національної Ради. Мовляв, чому Воєнно-наукове товариство не підпорядковане УНРаді. Вони забули, що справа тут не в Національній Раді, а в речникові української збройної сили. Автора цих рядків заатаковано на засіданнях ВО в неможливий спосіб, а в пресі появилися статті Бульби і редактора „Української думки” Мирошниченка в провокаційний спосіб. На жаль, цей почин з далекойдучими перспективами було знищено заздрощами і провокаціями. А в дальшому бої зі змінними успіхами точилися на вояцькому і на інших українських фронтах, а тривають вони і до сьогодні. Проте ми не припинили праці на військовому відтинку та маємо дружній контакт з різними середовищами, з редакторами військових газет, зокрема з редакцією журналу „Вісті дивізії”. Нам пощастило після довгої праці разом з талановитим майором Майорком бувшої Червоної армії розбити кодло гуляйвщини і притягнути до самостійницького табору бувших вояків Червоної армії, членів українського вільного козацтва. Це дуже енергійні молоді вояки і палкі патріоти. Ми маємо постійний контакт з старшинами Ген[ерального] штабу і з вояцькою елітою, а найближче ми пов'язані зі стрільцями Канади. Також з партизанами і вояками в Англії. Наші заходи до створення вартівничих українських сотень не дали вислідів

Обкладинка журналу „Перемога”

у 1952 році. Тепер ця справа має кращій вигляд, але вояків – членів ОУН лишилося обмаль. 1954 року ми подали відомости в комісію Керстена про боротьбу з советами.

Висновок

Отже, конче потрібні для реалізації плану визвольної боротьби:

1. Відбудова української збройної сили і підготовка до походу в складі союзних військ при відповідній визвольній політиці Заходу або підготовка до безпосередньої нашої участі у революційному зриві в ССРСР.

2. Поширення консолідації і утворення спільного політичного фронту всіх самостійницьких політичних угруповань.

До цього важливого історичного завдання найбільш надається ОУН – як напрямними своєї генеральної політичної лінії, так складом і авторитетом її політичних і стратегічних речників, їхніми зв'язками і впливами та досвідом у цих проблемах.

Треба пам'ятати, що завдання, які стоять перед усамостійненням української держави, надзвичайно тяжкі, бо ж Україна є одним із важніших складників советської імперії, а тому совети вживуть всіх засобів, підуть при потребі на всі жертви, навіть територіальні (наприклад, щодо балтійських держав), але будуть цупко триматись за Україну.

Ці обставини треба усвідомити українській політиці і стратегії.

М. Капустянський виступає перед українською аудиторією. Німеччина. Світлина 1961 р.

ПРИМІТКИ

- ¹ Докладніше про життя М.Капустянського див.: Ковальчук М. Військова діяльність М.Капустянського за доби Директорії (1918–1921 рр.)// Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч. 1(8). – С. 20–51; Кучерук О. Микола Капустянський. 1881–1969 / О.Кучерук. – К., 2006. – 16 с.: іл.; Він же. Вояк – націоналіст – революціонер... // Українське слово. – 2006. – № 13. – 29 берез. – 4 квіт. – С. 8, 9.
- ² Надя – Надія Самойлова-Фредкіс, у майбутньому дружина генерала М.Капустянського.
- ³ Цепелін – дирижабль. Назва від прізвища німецького конструктора Ф.Цепеліна (1838 – 1917), який з 1900 р. організував виробництво дирижаблів жорсткої конструкції.
- ⁴ Прив'язаний шар (куля) – прив'язний аеростат.
- ⁵ Лайк – дилетант.
- ⁶ Склеп – тут: магазин.
- ⁷ М.Капустянський вчився в Одеській піхотній школі.
- ⁸ Нотес – нотатник.
- ⁹ Експозе – доповідь.
- ¹⁰ Йдеться про чільного діяча ОУН – Омеляна Сеника (1891 – 1940), який мав псевда Канцлер, Грибівський (Гриб) та ін.
- ¹¹ ПУН – Провід українських націоналістів.
- ¹² УНО – Українське національне об'єднання – українська громадська організація в Канаді.

- ¹³ Двірець – тут: вокзал.
- ¹⁴ Академія – тут: урочисте засідання.
- ¹⁵ ОУК – Організація українок Канади.
- ¹⁶ МУН – Молодь українських націоналістів – молодіжна націоналістична організація.
- ¹⁷ Маркантний – помітний.
- ¹⁸ Комбатант – військовий ветеран, колишній учасник бойових дій.
- ¹⁹ Реферат – тут: сектор (організації).
- ²⁰ ВР – військова референтура.
- ²¹ УГВР – Українська головна визвольна рада.
- ²² Йдеться про проголошений у Львові 30 червня 1941 р. з ініціативи ОУНР (бендерівців) акт відновлення Української держави й створення уряду – Державного Правління.
- ²³ Інвазійний – нападницький.
- ²⁴ УРДП – Українська революційно-демократична партія.
- ²⁵ ЧА – Червона армія.
- ²⁶ ДЦ – Державний центр УНР в екзилі.
- ²⁷ Ресорт – відомство.
- ²⁸ ВО – Виконний орган Української Національної Ради.
- ²⁹ Меморіал – тут: доповідна записка.
- ³⁰ Відпоручник – представник.
- ³¹ СУВ – тут: Союз українських вояків.
- ³² ОУК – тут: Об'єднання українських комбатантів.
- ³³ Начальний – тут: головний.

**Вступне слово, публікація документів і примітки
Олександра КУЧЕРУКА**

ВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ З ПОЛЬСЬКИМИ ВІЙСЬКОВИМИ ФОРМУВАННЯМИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ (1918 р.)

Свідчення військового міністра УНР О. Жуковського

Перебування наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. в Україні польських військових формувань залишається, попри дедалі більший інтерес до цієї теми, порівняно мало вивченим аспектом українсько-польських відносин 1917 – 1921 рр.

Документ, що пропонується увазі читачів, являє собою погляд української сторони на обставини перебування польських корпусів на Правобережжі навесні 1918 р. Це свідчення колишнього військового міністра УНР полковника О. Жуковського, зроблені німецькому слідству в липні 1918 р. У них окреслено ставлення влади УНР до польського війська в Україні, описано наміри уряду Центральної Ради роззброїти ці формування. Певним чином відомості О. Жуковського торкаються й німецької політики в українсько-польському антагонізмі.

Кілька слів про самого Олександра Жуковського. Він народився 1884 р. в с. Йозифівка на Поділлі. Кадровий військовик російської царської армії. У 1917 р. виявив себе як один з активних діячів українізації військ на Західному фронті. Делегат українських військових з'їздів, був обраний до складу Українського генерального військового комітету й кооптований до Центральної Ради. У той самий час став одним з провідних діячів Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Після проголошення Української Народної Республіки призначений товаришем (заступником) генерального секретаря військових справ України С. Петлюри, а з березня 1918 р. – військовим міністром. На цій посаді він виконав чималу підготовчу роботу щодо створення української армії. Зокрема розробив план і здійснив реорганізацію частин старої російської армії, що опинилися на теренах України, в кадрові корпуси української армії. Після гетьманського перевороту заарештований німцями й звинувачений у причетності до сумнозвісної справи викрадення банкіра Доброго. Лише повалення гетьманського режиму наприкінці 1918 р. звільнило його з в'язниці. За Директорії УНР О. Жуковський призначений командиром Окремого корпусу кордонної охорони, а згодом – ревизором військових місій УНР за кордоном. У 1920 р. він розірвав відносини з державним центром УНР, фактично перейшов на націонал-комуністичні позиції й від імені еміграційної групи УПСР провадив переговори з більшовиками про умови повернення в Україну. До УСРР повернувся 1922 р. і, ймовірно, згодом був репресований. За деякими довідниками, помер 1925 р. в Балті на Одещині.

Документ публікується вперше. Це рукописний оригінал, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1–3). Текст документа у відповідності з нормами сучасного правопису, наявні граматичні помилки виправлено.

ПОКАЗАННЯ

15 липня с.р. на запитання слідчого від німецького командування на Україні з приводу того, що то була за умова, укладена між мною і польським командуванням тих військ, які перебували на території України, показую:

Прийнявши портфель військового міністра, мені зразу прийшлося багато дечого ліквідувати із попереднього напрямку бувших військових міністрів. До ліквідації одними з головних питань були національні військові часті, яких так багато сформувалося в часи революції на території України, які так багато хотіли забрати військового зняряддя, бо стихійна демобілізація та відсутність порядку й дисципліни, повна розгнзуданість та безнаказаність дозволяли що завгодно робити. До цих військових частин відносились, безумовно, польські війська, яким ще за часів царизму було дозволено формуватись на території України. Під час большевицького наступу на Київ бувший мій попередник військовий міністр Немоловський¹ поширив дозвіл полякам на право формування частин. З цим дозволом мені приходилось рахуватись і він значно утруднював розв'язку цього питання. Але після подій на Поділлі, коли польські війська спалили майже два села, я рішуче поставив питання роззброїти їх. Для того, щоб виконати це діло, у мене реальних сил не було. Тоді я звернувся до бувшого Голови Ради Народних Міністрів Голубовича², щоб порушити питання офіційно перед німецьким командуванням через військового аташе фон Штольцберга щодо помочі. В розмові з німецьким військовим аташе фон Штольцбергом було піднято питання про те, щоб нам була оказана поміч у роззброєнні польських військ, але певних рішень не було винесено, бо, як видно було, з приводу цього певних рішень не було ще у німецького командування.

В цей же час з Подолі вісті доходили тривожні, між місцевим населенням і польськими військами відношення дуже загострилися, так що от-от могло виникнути страшне побойще. Крім того, в Центральній Раді вже підняли питання парламентські групи, що зроблено військовим міністерством, аби усунути велику небезпеку з польськими військами. Тоді я рішив ці польські війська вивести з того району і міркував, що в той час, коли будуть вони перевозитись, обеззброїти їх. Між іншим, у поляків було дуже багато військового майна – більш як на 2 корпуси; крім того, дякуючи розрішенню на формування військ[овим] міністр[ом] Немоловським, на півдні поляки приступили до згуртування в невеличкі відділи вільних після демобілізації польських солдат; на Румунському фронті бувший головнокомандуючий Щербачів³ теж розрішив як формувати, так і забирати різне військово спорядження. Взявши все це на

увагу, я боявся, щоб різні розпорошені ці відділи не з'єднались і щоб таким чином не згуртувалась би певна військова частина, настроєна вороже нам.

В ці бурхливі хвили з'явивсь до мене командир польського корпусу, прізвище його забув – не помню, вмісті з бувшим польським комісаром, і просив, щоб як-небудь розрішити це загострене положення, просив мене скласти умови, які б дали можливість розвіяти важке становище й тим самим заспокоїти на місцях людність. На це я згодився й наказав полковнику Мишковському⁴, який був офіцером для зв'язку при штабі отамана Гренера⁵, виробити з поляками умови. Ці умови головним чином мали два завдання: перше – відібрати лишок зброї від них, залишивши тільки на дійсний склад військових частин, себто по дійсному списку людей у частині, так щоб запаси зброї, амуніції і всякого знаряддя не було; друге – негайно перевезти їх у полосу німецького командування, бо до мене доходили відомості, що австрійські війська на місцях добре ставляться до польських військ, що мене не радувало. Крім того, щоб не загострювати відношення між населенням, польські війська не мали права користуватись реквізицією, а могли тільки продукти та фураж брати із складів. Я знав, що це один із поважних пунктів, який польські війська не зможуть додержати, бо на інтендантських складах майже нічого не було і, значить, всяке свавільство з їх сторони розв'язувало мені руки. Що ж до других пунктів, як комплектування, спорядження, права й обов'язки польських комендантів і т. ін., то всі вони в умові були складені так, що на все це повинні бути ще особливі умови; тут ніяких конкретних рішень я не приймав. В такому дусі й складені умови.

По моєму наказу були командировані старшини на Поділля, щоб відібрати від поляків лишок зброї, амуніції, знаряддя й т. ін. і негайно садовити в валки⁶. Валки повинні були направлятись кружною дорогою на Чернігівщину через Черкаси таким чином, щоб у дорозі їх розірвати й розкидати. Про перевозку польських військ мною було наказано полковнику Мишковському повідомити в штаб отамана Гренера, але через декілька днів німецький військовий аташе фон Штольцерберг запротестував перевозку польських військ і між іншим під час цієї розмови сказав мені, що про пересовування валок йому нічого не відомо. Коли ж я викликав полковника Мишковського і запитав, чому він не доклав у штабі отамана Гренера про пересовування валок з поляками, полковник Мишковський одповів мені, що об цьому їм було доложено завідуючому німецьким пересовуванням офіцеру Бірману.

Тоді ж, під час розмови, я сказав свої міркування фон Штольцербергу і совітував, що ліпше буде виконати обеззброєння поляків, у подорожі розсе-редоточивши їх, але з цим не згодився фон Штольцерберг. Він сказав, що ва-гони дуже потрібні, а що ліпше їх там на місці обеззброїти, але й в цей раз остаточно не вирішили щодо помочі посилкою німецьких військових частин. Після цієї розмови мною зараз було віддано розпорядження припинити пе-ревозку, і [я] повідомив польського командира корпусу, що вважаю не-обхідним умови переглянути, бо перевозка заборонялась.

Як поляки одержали мій наказ про припинення переїзду, то, мабуть, боя-лись бійки з місцевим населенням, пішли похідним порядком на Київщину, реквізуючи у населення продукти та фураж. Тоді я віддав наказ, що умови щитаю недійсними, польські війська повинні зложити зброю, бо в противному разі прийму рішучі міри. До мене звернулася делегація від корпусу і просила скласти другі умови, казали, що вони спокійно пересовуються, що в них є до-кументи від місцевого населення о їх лояльності і т. ін., але я рішуче одмовив-ся од яких би то не було переговорів. Останню розмову з делегацією я вів у при-сутності секретаря Голубовича п. Чикаленка⁷, в будинку на Інститутській, 40 вечором під час засідання Ради Народних Міністрів. Тоді востаннє я делегації сказав, що розмову з ними перериваю і не думаю взагалі ніяких балачок вести з ними; польські війська повинні скласти зброю, бо дуже багато вчинили і кло-поту й збитків, а користі від них ніякі. Губерніальному комендантові Київщи-ни було наказано зібрати, які є, сили і направити на польські війська. Причому в моєму наказі я вказував, щоб губкомендант звернувся за допомогою до німецького командира. Губкомендант одповів мені, що німецьке командування не згодилось помагати. На це я ще раз вказав, щоб були вжиті всі заходи, аби обеззброїти поляків, зібрати всі сотні околишніх повітів, знестись з губкомен-дантом Поділля, щоб він допоміг сотнями приграничних з Київщиною повітів, і нарешті звернутись до австрійського командування – може, воно допоможе. В свою чергу міністром внутрішніх справ, наскільки мені помниться, був відданий чи наказ, чи відозва до населення, аби воно стало проти поляків, змісту добре не помню, бо це розпорядження йшло від міністерства внутрішніх справ – мене про це не повідомили.

От при яких обставинах була складена умова і які вона мала реальні наслідки. Я глибоко переконаний в тому, що якби мій план перевозки був прийнятий, то обеззброєння пройшло б без крові і не було б такого національного уязвлення, і як висновок – скоївшоїся національної ворож-нечі. Умови не були тайними і такими їх я не рахував. Про це свідчать мої виступи в Центральній Раді, а зміст цих промов друкувався у свій час у місцевих часописях. Що ж торкається до того, чому про ці умови не було сповіщено німецьке командування, на це я скажу слідує: військовому ата-ше фон Штольцербергу було дуже добре відомо наше відношення до по-ляків, бо не раз про це піднімалось питання, на якому досить добре це пита-ння освічувалось. Умови я считав тільки як хід маневру. Адже ж я не претен-дував на те, що німецьке командування не посвіщало мене в маневрені пла-ни боротьби з большевиками, бо я вірив, що німці являються друзями нам у цій справі, такого відношення і до себе я чекав і від своїх друзів. Каменя за пазухою проти своїх друзів у мене не було, в чому моя совість спокійна.

Бувший військовий міністр
Української Народної Республіки
громадянин О. Жуковський

ПРИМІТКИ

¹ Іван Немоловський (? – ?) – український політичний діяч доби національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Член УПСР. З кінця січня 1918 р. – військовий міністр в уряді УНР В. Голубовича. Після повернення Української Центральної Ради до Києва на початку березня 1918 р. посад в уряді не обіймав.

² Всеволод Голубович (1885 – 16.05.1939) – український політичний і громадський діяч. Закінчив Київський політехнічний інститут (1915 р.), за фахом інженер. Учасник українського національного відродження 1917 р., член УПСР. Брав активну участь у діяльності Одеської української громади. Обраний до складу Української Центральної Ради як її представник. Належав до складу генерального Секретаріату. З серпня 1917 р. – генеральний секретар шляхів України, з листопада 1917 р. – генеральний секретар торгу й промисловості. У січні 1918 р. очолював українську делегацію на мирних переговорах з Центральними державами в Бересті. Наприкінці січня очолив уряд УНР. Після гетьманського перевороту заарештований німецькою владою й ув'язнений. Потім звільнений. У березні 1919 р. заарештований за причетність до спроби лівих українських політичних сил усунути від влади Директорію. Упродовж 1919 – 1920 рр., за більшовиків, неодноразово перебував під арештом. У 1921 р. заарештований і ув'язнений у „справі ЦК УПСР”. Амністований, деякий час працював у структурах Ради народного господарства УСРР. 1931 р. засуджений у справі „Українського національного центру”. Загинув у Ярославській в'язниці.

³ Дмитро Щербачів (Щербачов) (18 (6).02.1857 – 18.01.1932) – російський військовий

діяч, генерал російської царської армії. Закінчив Михайлівське артилерійське училище (1876 р.), Миколаївську академію Генерального штабу (1884 р.). Служив у гвардійських частинах російської армії. У 1907 – 1912 рр. – начальник Імператорської Миколаївської академії Генштабу. Учасник Першої світової війни, командир 9-го російського корпусу, 11-ї, 7-ї армій. Відзначився як хоробрий і здібний воєначальник. З квітня 1917 р. – помічник головнокомандувача російським Румунським фронтом (фактично головнокомандувач). Наприкінці 1917 р. йому вдалося утримати війська фронту від суцільної деморалізації й розвалу, як це сталося на інших фронтах російської армії. Ввійшов у переговори з Українською Центральною Радою, підпорядкувавши їй війська фронту. На початку грудня 1917 р. призначений головнокомандувачем Українського фронту, утвореного за рішенням Генерального секретаріату УНР з російських Південно-Західного та Румунського фронтів. Сприяв формуванню національних частин на фронті для боротьби з більшовизмом. Розірвав відносини з Центральною Радою після початку мирних переговорів з Центральними державами в Бересті. З квітня 1918 р. – представник білогвардійської Добровольчої армії в Румунії, з жовтня – представник при командуванні військ Антанти. У 1919 – 1920 рр. – представник Верховного правителя Росії адмірала А. Колчака і начальник управління з постачання російських білих армій у Парижі. На еміграції жив у Франції. Помер і похований у Німці.

⁴ Євген Мишківський (Мешковський) (31.03 (12.04).1882 – 9.07.1920) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Закінчив Миколаївську академію Генерально-військово-історичний альманах

ного штабу (1912 р.). Учасник Першої світової війни, начальник штабу 1-ї Туркестанської російської дивізії. На початку 1918 р. зголосився на службу до українського війська. За Гетьманату 1918 р. – начальник оперативного відділу Генерального штабу армії Української Держави. З грудня того ж року – в Українській галицькій армії, начальник булави (штабу) армії. З березня 1919 р. – в Армії УНР, начальник штабу Східного фронту. Разом з південною групою Армії УНР, яку навесні більшовики відрізали від основних сил української армії, відступав через територію Румунії й Галичини на Поділля. Влітку – восени 1919 р. – начальник штабу Волинської групи Армії УНР. Наприкінці року, хворий на тиф, був евакуйований на зайнятий поляками терен. Один з організаторів відновлення роботи українського Генштабу на початку 1920 р., у складі якого обійняв посаду першого генерал-квартирмейстра. Смертельно поранений у бою з більшовицькою кіннотою під Чорним Островом. Посмертно підвищений до звання генерал-хорунжого.

⁵ Вільгельм Гренер (22.11.1867 – 2.09.1939) – німецький військовий діяч, генерал-лейтенант. Закінчив Імператорську військову академію (1896 р.). Служив у Генеральному штабі збройних сил Німеччини та в армійських військових з'єднаннях. З 1912 р. – начальник відділення залізниць великого Генерального штабу. Учасник Першої світової війни, генерал-майор, начальник військового постачання, з 1916 р. – заступник військового міністра. Відповідав за питання, пов'язані з військово-промисловим виробництвом Німеччини. З серпня 1917 р. командував армійським корпусом на Західному фронті, з березня 1918 р. – командир 1-го армійського корпусу на Східно-

му фронті. Упродовж березня – жовтня 1918 р. – начальник штабу групи німецьких військ „Київ”, що займала Україну. На цій посаді постійно й активно втручався у внутрішні справи української держави, впливаючи на політику українського уряду. Один з організаторів гетьманського перевороту. Наприкінці жовтня 1918 р. призначений першим генерал-квартирмейстром німецької армії. Фактично зосередив у своїх руках керівництво німецькими військами під час загального відступу їх у листопаді того року. На знак протесту проти Версальського миру в липні 1919 р. залишив посаду. У 1920 – 1923 рр. – міністр шляхів Веймарської республіки, у 1928 – 1932 рр. – військовий міністр. Помер і похований у м. Борнштедт (Німеччина).

⁶ „Валки” автор написав над закресленим словом „потяг”.

⁷ Левко Чикаленко (15(3).03.1888 – 7.03.1965) – український громадсько-політичний діяч. За фахом археолог. Член УСДРП. Активний учасник українського національного відродження. У квітні 1917 р. обраний членом Центральної Ради як представник від української громади Петрограда. Навесні 1918 р. – секретар Голови Ради Народних Міністрів УНР В. Голубовича. Науковий співробітник Української академії наук у 1919 р. Радник Міністерства внутрішніх справ УНР у 1920 р. Емігрувавши, жив у Польщі, Чехо-Словаччині, Франції. Дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка (з 1932 р.), Української вільної академії наук (з 1945 р.). У 1948 р. переїхав до США. Автор наукових праць з археології.

*Вступне слово,
публікація документа й примітки
Михайла КОВАЛЬЧУКА*

СТОРИНКИ ЩОДЕННИКА

1920 год

19 января. Воскресенье. Одесса.

Начинаю писать новую тетрадь и не знаю, много ли страниц придется написать в ней. Большевики близко, тут можно ожидать всевозможного, восстаний, даже не исключается украинское движение. Мне кажется, для данного края это будет лучшее решение. Надо сперва создать ряд крепких организаций, которые потом сами будут стремиться к большим соединениям. Насиловать в этом отношении или торопить центростроительное движение не надо. Результат будет обратный. Вчера было совещание моряков и артиллеристов о содействии при обороне от судов. Я этот вопрос поднял при свидании моем в декабре с командиром „Сереса”, потом у нас было совещание в штабе, после взял в свои руки этот же вопрос большой штаб. Тут произошло то же, что и с укреплениями. Я не выдумал, взяли это дело в большой штаб и оно там мерзнет или что-то в этом роде. А как было бы хорошо иметь хотя бы проволочку кругом Одессы.

Возвращаюсь к совещанию – со слов моего офицера. Итальянцы отказались стрелять по большевикам. Этим они делают поклон в сторону своих

Про автора

Микола Миколайович Ігнат'єв народився в Константинополі (Османська імперія) 9 серпня 1872 р. Його батько – граф Микола Павлович Ігнат'єв, визначний російський дипломат, з ім'ям якого пов'язане підписання важливих міжнародних договорів – Пекінського (1860 р.) і Сан-Стефанського (1878 р.); мати – Катерина Леонідівна (в дівоцтві – Голиціна). Дітей, а їх в Ігнат'євих було семеро, виховували в суворій сімейній атмосфері. У домі не водилося ні вина, ні карт, ні тютюну. Обов'язковими були Закон Божий, додержання постів, холодні ванни, верхова їзда, фехтування, взимку і влітку – тривалі прогулянки. Більшість чоловіків у роді Ігнат'євих обирали військову службу, тому хлопчиків з раннього віку віддавали до військових навчальних закладів.

М.М. Ігнат'єв закінчив Олександрівський кадетський (1889 р.) і Пажеський Його Величності корпус (1891 р.). З 1891 р. служив у лейб-гвардії

соціалістів, но тем же сами нравственно принимают на себя часть того ужаса, что творится в стране Советов (если только это правда). Теперь красное знамя революции запятнано такой массой крови и немислимых (неисчислимых) истязаний и мучений, о которых будет когда-нибудь стыдно говорить настоящему социалисту. Деспот тоже кружит головы своих подданных, считая, что наводит порядок и тишину и что счастливы люди должны его за это благодарить. Но и то этот деспотизм остался лишь у диких племен Африки. Верно, что политическая борьба, или борьба за идею, это то же, что религиозная война.

И ведь найдутся слепые теперь в Советии, которые, осуждая того, не видят, что у них делается. Теперь я понимаю ослепление церковных гонителей инквизиций и их палачей-монахов – они себя не видели, а кляли житие христиан при римских императорах и почитали мучеников, в то же время создавая мучеников из инакомыслящих.

Капітан М.М. Ігнат'єв – командир першої роти лейб-гвардії Преображенського полку. Близько 1897–1900 рр.

Преображенському полку. Випускник Миколаївської академії Генерального штабу (1897 р.). У 1912–1915 рр. флігель-ад'ютант. З 12 липня 1914 р. – командувач (з 22 березня 1915 р. – командир) лейб-гвардії Преображенського полку. Під його командуванням ця частина відзначилася в роки Першої світової війни в боях під Любліном (серпень–вересень 1914 р.) та Івангородом (жовтень 1914 р.). Генерал-майор Почту Його Імператорської Величності (з 1915 р.), начальник штабу гвардійського загону (з 28 листопада 1915 р.), виконувач обов'язків начальника штабу війська гвардії (з 17 травня 1916 р.), командир 1-ї бригади 1-ї гвардійської піхотної дивізії (з 21 серпня 1916 р.), командувач гвардійської стрілецької (з 16 квітня 1917 р.) і 1-ї гвардійської піхотної (з 29 квітня 1917 р.) дивізій.

У травні 1918 р. М.М. Ігнат'єв дістається до родинного маєтку в с. Круподерницях Київської губернії (тепер належить до Погребищенського р-ну Вінницької обл.), де знаходить свою сім'ю: дружину – Магдаліну Василівну і

20 января. Понедельник. Одесса.

Всё еще мороз. Вчера навалило много снега. Никогда я не думал, что такая зима будет тут. Большевики заняли район Ландау. От меня отняли теперь всякое управление и вмешательство в распоряжение частями. Я собственно не знаю, что из себя изображаю. Жаль, что ничего серьезного в столь короткое время не успели создать – хотя время было месяц. Так тормозили всё дело, что вышла только шумиха. Очень хорошо, что решили отходить на Бессарабию широким фронтом. Я третьего дня говорил об этом Даревскому как единственную возможность маневрировать с шансом на успех. Интересно, что я наметил центр тыла Тирасполь. Туда же и указал Бредову. Тем лучше, если это принесет пользу. Тут распространяют слух, что 29-го Одесса будет украинской. Тем лучше, лишь бы не большевистской старого типа, то есть убийства и грабежи.

(22 часа). Пока что красные заняли Нечаянное. Тут паника. Торопятся эвакуировать Одессу, но вопрос куда? Ведь надо сказать, что ни одно из мест, где подвизается Добрармия, не прочно. Между прочим, тут сегодня ночью или завтра ожидается выступление, но кого, собственно, никто не знает. Хлеб тут становится всё дороже. Электричества вот уже второй день нет. Вообще всё разваливается. Теперь шансов на то, чтоб увидеть своих всё меньше и меньше. Жаждешь покоя где-нибудь, и нет его и не предвидится.

дїтей – Магдалину, Катерину, Ольгу та Миколу, які переїхали сюди з Петрограда ще в червні 1917 р. Разом з генералом М.М. Ігнат'євим до Круподерниць прибула й частина залишків Преображенського полку – 5 офіцерів, полковий священник та 80 солдатів. Після короткого відпочинку вояки були розпущені по домівках, а М.М. Ігнат'єв залишився з рідними. З травня 1918 р. по грудень 1919 р. він перебував у Круподерницях, де намагався впорядкувати занедбане за роки війни господарство.

11 грудня 1919 р. М.М. Ігнат'єва призвано до лав Збройних Сил Півдня Росії. Під натиском Червоної армії війська Добровольчої армії змушені були відійти на південь України, і М.М. Ігнат'єв опиняється в Одесі, де його було призначено керівником оборони Одеського району. Після провалу оборони 25 січня 1920 р. він виїхав за кордон.

З січня 1920 р. по липень 1921 р. М.М. Ігнат'єв перебував у Сербії, а з серпня 1921 р. по травень 1922 р. – в Англії. Того ж, 1922 р. переїхав до Бол-

21 января. Вторник. Одесса.

Мороз всё держится, хотя сегодня ясное небо. Странный тут „юг”, хочется быть на настоящем. Дела идут неважно. Вчера ждали „восстания” петлюровцев. По-моему, вполне понятно. Если Добрармия лишь наобещала спокойствия и порядок, но ничего этого не дала – значит, надо искать другого решения. Положим, мне кажется, тоже из этого ничего не выйдет. Но как бы то ни было, у нас в Киевской губернии лишь одно украинство имеет кое-каких адептов (агентов) в крестьянстве. Все же остальные течения на всё плюют, а большевизм кое-кому нравится не как политическое течение, а как право грабежа. Да, не скоро у нас заведется порядок. Слишком много всяких честолюбивых и корыстных идей тут сталкиваются. Хотелось бы быть далеко отсюда и забыть, что существуешь. Ну, может быть, желание и исполнится. Как хорошо было прятаться на хуторе и ходить и пахать – о политике тогда и не думал. Как я был прав, что противился включению в народную оборону агрессивных элементов, ее искаживших, как отряд „священного долга”, или, как его назвали в большом штабе, „священного змия”. Поехал он в числе 400 чел., а лишь в числе 78, не побывав еще в бою, приехал.

22 января. Среда. Одесса.

Мороз держится, но дух уж стал бодрее. Получено известие, что 15 – 17 января разгромлен фланг Красной армии, перешедшей Маньч. В этом раз-

гарії, де його батька М.П. Ігнат'єва шанували як героя, завдяки зусиллям якого ця держава здобула міжнародно визнану незалежність. Він оселився в Софії й працював у Державній публічній бібліотеці, де йому, освіченій людині, що знала сім мов, довірили створення відділу іноземної літератури.

У 1945 р. в Болгарії встановився комуністично-прорадянський політичний режим і М.М. Ігнат'єв, як колишній царський генерал, потрапляє під підозру, зазнає перевірок. Згодом він прийняв громадянство СРСР, але на Батьківщину так і не повернувся.

20 лютого 1962 р. М.М. Ігнат'єв помер. Похований на міському цвинтарі в Софії.

Рукописний оригінал його щоденника зберігається в родинному архіві Ігнат'євих (Київ). Публіковані тут щоденникові записи М.М. Ігнат'єва описують тяжкі події січня – лютого 1920 р. – оборону Одеси від наступу частин Червоної армії, евакуацію захисників міста й частини цивільного населення, перші тижні перебування їх на еміграції в Сербії.

громе взято 66 пушек, 100 пулеметов и много пленных, и противник откинут за Маньч и, по-видимому, за Дон. По слухам, бои происходят теперь к северу от Дона. Вот ошибка разбрасывания сил. Не надо было лезть за Днепр. Могу себе представить подъем на Кубани. Новая кубанская армия в этих делах еще не участвовала. Это ей даст время сформироваться и поднимет ее нравственный дух при самом начале. Рядом с этим удача у Слащова – не пустил публику на полуостров. Лишь только у нас „планомерный отход”, или, как писали, „новая тактика быстрого сокращения фронта”. Надо сказать, по последним слухам казалось, что дело Добрармии погибло, но, по-видимому, Дон за нас и теперь дело принимает другой оборот. Вчера деньги добровольцев падали. Так называемые колокольчики шли 5000 за фунт или 4000 за 500-рублевую „николаевку”, а 2000 за 1000 думских. Теперь, наверное, это пойдет назад. Ведь грунт стал тверже. И это должно отзываться и тут. Дай то Бог. Может, паника уляжется.

23 января. Четверг. Одесса.

Мороз и холодный ветер. Вчера в городе были беспорядки, кажется, быстро подавленные. С фронта прибыло много беглецов. Оказывается, там почти ничего нет. Вновь сформированные части все разбежались и, собственно, остались одни обозы, которых гонит кавалерия из латышей и китайцев. Таким образом, не сегодня, так завтра они могут быть тут, и никто им не может помешать. Я убежден, что высланные отряды тоже разбегутся. Вчера получено известие, что мое дело уничтожается. Штаб обороны упраздняется, и всё дело переходит в руки Стесселя. По словам бывалых людей, это обыкновенно за три дня до конца. Говорят, что вчера вечером англичане высадили свою морскую пехоту для прикрытия порта и посадки. Но посадка касается лишь английских подданных и их семейств. Таким образом, мы за бортом. Много говорят о перемене курса, но мне кажется, что уже поздно, да и ни к чему. Реальной силы тут нет, есть лишь одна реальная сила – паника.

24 января. Пятница. Одесса.

Наступила небольшая оттепель. Кутерьма тут страшная. Был сегодня у англичан и устроился на какой-то пароход [...] Кто говорит, что он ушел, кто говорит, что он уйдет. Какая-то путаница. Про фронт ничего не знаю, но говорят, будто довольно благополучно. Понятно, что хуже всего внутреннее положение. Надо сказать, что буду доволен, если попаду в нейтральную землю. Дай то Бог. Теперь Александр Николаевич Семенов бегает и хлопочет

по этому делу. Главный вопрос паспортов. Их должна масса народу визировать. В городе сутолока, паника. Идут обозы, несутся автомобили и т.д. Уже второй день магазины не торгуют, не желая принимать донские деньги. Но Стессель магазины заставил открыть. По городу прошелся отряд морской пехоты из англичан и французов, чтобы успокоить нервы. Но это пока мало действует. Чувствуется близость конца. Я успел сняться для паспорта. Семенов, молодец, пронес их через все инстанции. Я могу ехать не портовым пароходом Румянцева, а на англичанине. Штаб устроил посадку сегодня на англичанина, но, разумеется, кроме тех, кто поступает в распоряжение Стесселя. Завтра увидим, что делать. Пока что ликвидирован наш штаб и раздали деньги за 2 месяца вперед. Говорят, таков закон при эвакуации, вечером повсюду сильная стрельба.

25 января. Суббота. Одесский рейд.

События шли как в калейдоскопе. Сегодня погода чудная, но настроение отвратительное. Всю ночь стрельба шла очень сильная. Нет-нет начинали гудеть морские орудия. Утром по телефону узнал, что английская миссия уже переехала на пароход. Город частью вымер, магазины закрыты, а часть стремится в отъезд. Я решил с Семеновым выбраться в порт и там выяснить обстановку. На душе было скверно, т. к. многих приходилось оставлять в неведении положения. Хотя кого мог я известить? Ночью были повсеместные наступления большевистских банд. С трудом дотащили до порта наши вещи. Там пришлось проходить мимо убитого солдата. Первый грозный знак войны. Где-то палят, слышны пулеметы со стороны Пересыпи. Иногда постреливает артиллерия. Порт занят постами юнкеров и видны англичане. Паника в порту большая. На Карантинном мысу грузятся несколько пароходов. Мой, оказывается, ушел ночью, а стоит тут англичанин „Rio Negro”, но берет лишь больных, женщин и детей. Я решил отправиться на „Ceris” на Платоновский мол. Там удалось войти в сношения с капитаном, который мне дал бумагу для посадки на „Rio Negro” и дал конвой из 6 моряков. Уже стрельба шла в порту. Какие-то части сцепились. Меня быстро пропустили, но в это же время стали пускать вообще публику. С ними вместе меня протолкнули на нос корабля, где мы с Семеновым и застряли. На корабле народу масса, но еще больше чающих осталось вне него. Кутерьма идет страшная. Рядом стоит пароход „Владимир”, на который грузится штаб Шиллинга. Сам он на „Молчанове” выходил на рейд. Когда я ходил на „Серес”, у причала какая-то кавказская часть с верблюдами в повозках принялась штурмовать „Владимир”. Конвой с парохода открыл пальбу в воздух. Это прибави-

**Генерал-майор граф М.М. Игнатьев
на Південно-Західному фронті.
14 серпня 1916 р.**

ло смуту в публике на молу. Был одиннадцатый час. Стрельба в городе усилилась. Началась сильная пальба со стороны восточной части порта. Большевики захватили Воронцовский дворец и стали обстреливать порт. Через наш пароход просвистали несколько пуль. Стоящий рядом итальянец немедленно снялся и ушел на рейд. Немедленно все пароходы один за другим стали сниматься. Видно было, как какие-то фигуры бегут по большой лестнице в порт. Слух прошел, что Стессель очищает Одессу. Всей публике с палубы приказано было уйти вниз. Я спустился в носовой трюм, где сидела кучка преображенцев: Павленко, Стороженко, Евренков, Немедов, молодой Стороженко и два солдата. Все они сидели на узлах и чемоданах. Едва пройти можно было. Около двенадцати часов стрельба усилилась, и внезапно наш пароход отчалил, бросив массу публики и

офицеров на молу. Говорили, что он еще пристанет, т.к. он отошел на 2 сажени и что-то сигнализировал. Среди оставшихся я видел Ротштейна (егеря) и еще одного стрелка. Кто-то пытался построить оставшихся офицеров в часть и куда-то повел к городу. В это время охрана порта из юнкеров и кадет принималась „Сересом” под пулеметным огнем с Воронцовского дворца. Видно было, как они бросают винтовки и пулеметы в море. Временами стреляет английский броненосец с рейда и трещит пулемет. Выход судов затрудняется толстым льдом в порту. Недалеко от входа застрял один пароход, сильно накрененный на бок. Наш пароход проделал несколько непонятных маневров и, приблизившись было к „Сересу”, пошел быстрым ходом на рейд. Видно было, как одновременно отшвартовываются все суда, кто только мог. Прошли мимо броненосца английского и стали на рейде на якорь. В это время начала участвовать артиллерия большевиков, она пустила несколько шрапнелей по порту и по рейду. Англичане изредка отвечали по Молдаванке и по Пересыпи. Скоро к нам подошел „Ceris” („Серес”) и сдал нам человек 100 кадет и около сотни другой публики, подобранной на

молу (но багаж не приняли и с мола побросали в воду). Слухи идут, что Стессель еще держится в городе и что в этом участвуют англичане, так или иначе хорошо, что удалось убраться из города. Тяжело думать об оставшихся, сегодня оставаться было бы плохо.

26 января. Воскресенье. Черное море.

Вот мы и пошли на неведомое прочь от России. Что-то оборвалось. Жутко как-то на душе. Что там с моими, когда их опять увижу? Спал я отвратительно. Холодно, скверно, ходил часто на палубу. Живем кучей, хуже чего выдумать нельзя. Кто лежит на чемоданах, кто сидит, а кто прямо стоит. Проходишь так, кому ступаешь на голову, кому на ноги. Ночью были видны огни Одессы. Никакой шум ниоткуда не долетает, но могу себе представить, какие ужасы там делались. Рано утром вышли в море. Самый уход я пропустил, но мог видеть постепенный уход от земли, пока она совершенно не скрылась из виду. Прощай, Россия! Хотя и скверная теперь, негостеприимная для нас, „буржуев”, но всё же моя, родная. Ветер сильный. Н. О. начинает разводить здоровую качку. Наш пароход большой товаро-пассажирский, немецкий, перестроен был англичанами для перевозки своих войск. Середина занята высокой надстройкой. Там около 50 кают и общих помещений. Там помещен персонал Красного Креста и несколько дам с детьми. Всего русских около 1,5 тыс. с лишним. В общем дамы с детьми в трюме на корме, а 2 трюма на носу заняты мужчинами и при этом и больные, и раненые среди нас. В нашем боковом трюме мест по надписи 150, но сидит около 200. Гамаков нам не дали, сидим прямо на полу, при этом двери люка сломаны, и трюм не топят, т.к. испортилось паровое отопление. WC и умывальники в ужасном виде и туда даже не проведена вода – испортилась проводка. Одно хорошо, что почти пароход не чувствует качки, и толчков и шума машин почти не слышно. Идет он узлов 10 – 11. Разбили нас на десятки для еды и дают каждое утро ящик галет. Кроме того, утром дали кашу (геркулес) на молоке. Днем дали мясных консервов и вареный картофель, а в пять часов полбанки варенья (вроде желе) и кусок сыра. При каждой еде дают кастрюлю варева, вроде чая (кофе, консервное молоко в нем по малой дозе). Всё это сухое дается в жестяной чашке, в которых у нас посуду моют, а чай в полуведре. Ложек мало, чашек тоже, хорошо, что у меня ложка Кати (складная) и моя кружка эмалированная со мной. Если бы не так холодно и грязно, было бы ничего. Говорят, идем в Варну. Что то даст новый день. Море сравнительно хорошо. Идет средняя зыбь с барашками. Среди дня заметили справа какое-то судно. Подошли

ближе. Оказалось брошенная баржа военного образца. Говорят, таких вышло несколько из Николаева на буксире. Катается она беспомощно на волнах. На палубе 2 – 3 хороших сундука и чемодана, брошены, по-видимому, в поспешном бегстве, пароход наш немного посвистел, подошел ближе. Ни одна душа не вышла на палубу, дали последний свисток и пошли дальше. Долго еще она была видна, качавшаяся на волнах. Сколько теперь повсюду людей и добра, таким образом, пропало. Один аллах знает. Вечером около шести часов хоронили одного из пассажиров, умершего от тифа. Завернули его в парус, отнесли куда-то вниз. Пароход остановился. Я видел лишь одно время труп, завернутый в английский флаг, команда, всплеск воды и пароход пошел дальше. Как просто и как ужасно. Буря опять усилилась. Пошел снег, и скоро по палубе нельзя было ходить. Я с одним доктором для спорта занялся чисткой палубы перед сном. Сегодня немного лучше устроился, но все же скверно и холодно.

27 января. Понедельник. Черное море.

Холодно, сильный северный ветер Н.О. со снежным облаком. Волнение очень сильное. Наш пароход великолепно выдерживает волны высотой в несколько сажень, лишь мягко покачивается. Около 9 часов утра заметили небольшой пароход. Но крутило и качало ужасно. Увидя нас, он начал подавать сигналы. Наш пароход несколько раз пытался к нему подойти, делая круги вокруг него. Волны все время отбрасывали его. Оттуда кричали о помощи. У них затопило часть трюма, и машина едва выгробала против волн. На закрытом мостике какой-то лейтенант спокойно отдавал приказания. На палубе держалось много народу, несмотря на окатывающие их волны. Но точно нельзя было отплыть и „Rio Negro” бросил их и пошел на юго-запад. Пароходом был „Нарвал” из Николаевского порта. Это он тащил ту баржу, что мы видели. По радио дали знать в Севастополь об ожидаемом на помощь миноносце. Мы получили по радио приказ идти в Константинополь, т.к. в Варне беспорядки. Одесса занята регулярными большевиками. В Ростове какие-то бои. Около часу показались снова какие-то берега. Это была Малая Азия. Всё ближе, берег всё растет, и когда стали ясно вырисовываться очертания азиатского берега, показались земля справа – это Европейский берег. Скоро определился узкий вход в Босфор. Справа виден был Румем-фонарь и Румем-Каваж со старыми укреплениями и новыми батареями. Всё это покрыто снегом. Погода отвратительная, иногда покажется солнце, иногда налетит шквал со снегом и всё закроет. Но в общем сыро и скверно. Волны колоссальные. Едва держимся на ногах.

28 января. Вторник. Босфор.

Погода как вчера. Вот так хваленый юг. Всё покрыто снегом, холодно, бураны часто мешают видеть близкий берег. Одно поражает – это отсутствие волнения. Как только вчера вышли в пролив, то, как по заказу, волнения прекратились. Пришли мы в 4 часа дня и стали у входа при азиатском берегу. Какой-то турецкий чин подъехал на лодке и приказал нам поднять карантинный (желтый) флаг. Что-то делали нам, пароходам, что бросили так в море. Я думаю, русские моряки так скоро не бросили попытки спасти своих.

Утром в 8 часов двинулись к Константинополю. Берега очень красивые, масса дач, деревень, но мало леса. Особенно, думаю, хорошо летом. Я думал, по описаниям и фотографиям, Буюк-Дер с садом, поднимающимся вгору. Странно, что попал, таким образом, на родину через 43 года. Справа виден брошенный старый замок, потом, наконец, увидели Константинополь. Но поднялась ужасная пурга, что его едва было видно, стали на якорь у башни Леонора против старого византийского дворца и Ак-Софии. Город виден лишь изредка. Виден Золотой Рог. Стоит масса военных кораблей, но только засмотришься, как пелена снега скрывает из вида, как в театре. Холодно, всё время звонит тревожный колокол и у нас, и на соседних судах. Вся палуба в снегу. Эту грязь разносит у нас, в трюме, получается грязное болото. Количество еды уменьшили, т.к. запасы на исходе. Хотя и сидим в голоде и холоде, не думали, что когда-нибудь придется жить в такой гадости. Неизвестно, что будет с нами. Говорят, что

Біля пам'ятника батькові – М.П. Ігнат'єву у Варні. 1922 р.

красно-крестных увезут на Мальту или Принцезы острова. Слухи идут, что в Севастополе и Новороссийске неблагополучно. Как видится, ни одно русское официальное лицо на борт не пришло, хотя иностранцев было много. К вечеру непогода улеглась, и весь город зажегся массой огней. Очень красиво.

29 января. Среда. Константинополь.

Стоим на старом месте. Чудное ясное утро. Великолепно освещен Стамбул и его мечети – какой-то розовой дымкой покрыто всё, как декорация. Заметно теплеет и потому поднимается густой туман – лишь в его разрыве показывается картина города. Недалеко от нас стоят новые пароходы с беженцами из Одессы. Нас турки принять не хотят, и что карантин придется пробить на пароходе. Аллах ведает, как долго это продлится. У нас появился сыпной тиф. При скоплении такой грязи и плохой пищи неудивительно. Особенно жаль бедных дам и детей, находящихся в той же обстановке. Как я рад, что среди этого нет моих. Есть слух, что „Ксения” с семьями штабных пошла ко дну. Это ужасно. Ввиду предстоящего карантина командир парохода решил сделать общую переборку. Хотят отделить больных и раненых, дам от мужчин и т.д. Делали это грубо (по-английски), притащили морских солдат, выгнали нас на палубу и гоняют из одного конца на другой. Проходя, нас кто-то считает, и грубо делят на категории. Лишь слышны окрики „скорей” и „пошел”. Гоняют, как китайцев. По слухам, немцы с пленными обращались лучше. Ведь для англичан мы лишь материал их политики. Еду дают кое-как. Даже ни разу супа не сварили. А ведь на транспорте много больных и команда лопает вояку. Нигде ничего не чистят. Только что грузили галеты, сыр и картофель – нашу еду. Хотя то будет не нам. Да уж не забуду им никогда их „милого” отношения к союзникам. А я ведь всё же работал с ними и в их видах. Я думаю, немцы отнеслись бы иначе. А ведь мы не пленные. Наконец после гонения и вымораживания на палубе выяснилось, что ничего с нами сделать нельзя, и разрешили всем вернуться на свои места. Лишь очень больных собрали в средний трюм. Зачем же нас было морозить. Мачту с винтовыми убрали. И на всё махнули рукой. Удивительно цивилизованное отношение просвещенных мореплавателей.

30 января. Четверг. Эгейское море.

Тепло, небольшой ветер с северо-востока. Вчера уже около 5 часов выяснилось, что турки не желают нас брать, и мы уходим или в Салоники, или в Мальту. Немедленно снялись с якоря и в сумерках вышли в Мраморное мо-

ре. Ночью стало очень тепло. Немного моросит дождь, опять мешающий видеть. Сегодня около 7°С тепла. В 8 часов утра вырисовывается Харда.

Вчера вечером похоронили в море еще одного скончавшегося от тифа. Я прочел „Отче наш” и „Со святыми упокой”, офицеры пропели „Вечную память”. Покрыли его флагом. Английский офицер прочел молитвы, и спустили тело в воду. Это уже второй. Берег пролива низменный и безлюдный. У входа сторона Эгейского моря с восточной (европейской) стороны, виден остров броненосца и скопище транспортов, выброшенных на берег также в глубине пролива у порта Nowar (кажется). Это следы осады Дарданелл. На портах больших следов разрушений нет. Лишь города у входа справа, слева безлюдны и очень много разрушенных зданий. Весь день проходим мимо целой серии островов. Один пустыней другого. Нигде большой растительности не видно. Жилья так нигде и не видели. Море тихо, иногда показывается солнце, но постоянно налетает дождь. Грязь у нас в трюме от этого ужасная. Скользко ходить. Удивительно, что у англичан, наших просвещенных хозяев, нет никаких инструментов для приведения всего в чистоту и порядок. У немцев было бы иначе. Вообще англичане нравятся мне все меньше и меньше. К нам их отношение как к низшей расе. Понимаю теперь, сколько злобы собирают цветные против белых, когда этим белым является англосакс. Меня они теперь подготовили к этому чувству. Никогда не забуду их отношения к нашим офицерам и ко мне. Слишком они показывают, что в данное время мы свое дело сделали. И что мы им больше не нужны.

31 января. Пятница. Салоники.

Прибыли сюда около 8 часов утра. Буря и сильный северный ветер. Но качает мало. Долго греки не решались нас пустить в гавань. Огромный залив, почти круглый. С северо-восточной стороны на скате горы раскинулся город. За ним видны остатки лагерей союзников. В городе очень мало растительности. Лишь вправо, в европейском квартале, немного есть. Но тут тепло – почти 10°С. Гавань небольшая под азиатской частью города. Видны трамваи. Но в общем город на вид несимпатичный. Наконец нас пустили в гавань. При приставании, к моему удивлению, я увидел Цимчковского в генеральской форме. Он, оказывается, тут представитель военного командования. Долго с ним перекрикивался, выясняя положение. Скоро его пустили на пароход. С ним пришел сербский консул и командир военного английского корабля. Выяснилось, что нас везут прямо в Сербию. Что будет дальше, не знает никто, но говорят, что его возможно устроят. Началась суeta со списками, делениями на группы и т.д. Нас, военных, везут завтра утром.

Говорят, потом 1 – 4 суток по ночам будем стоять, т.к. дорога еще не починена. Но есть фундаментальные порчи. Нас пока везут в Белград, а там распределяют по всей стране. Читал газеты: в Болгарии большевистское движение, в Сирии арабы воюют с французами, ее оккупирующими, в Дарданеллах турки перебили гарнизон французов. Сербы собираются драться с Италией из-за Фиули, которые та захватила. В Албании уже идет борьба с Италией (скрытно помогают сербы), вообще на Балканах неспокойно. Иностранцы разочарованы в Деникине и Добрармии, но боятся большевиков. Готовится новый поход на них, но много голосов за то, чтоб войны с Россией не было.

Вот уж видно, что мы из Одессы. Что нас ожидает в будущем, как-то смутно вырисовывается будущее. Надо лишь благодарить за то, что так для меня складывается. Сегодня, через милого уполномоченного Красного Креста г-на Софотерова, мне удалось известить Павла о себе. Говорят, через месяц он узнает о моей судьбе. Он будто находится в Лондоне во главе русского Красного Креста.

1 февраля. Суббота. Ст. Гевчели (граница Сербии).

Ну, вот мы и в дружественной Сербии. Надо сказать, что они все странно с нами любезничают – не то что просвещенные. Утром нас согнали на палубу с вещами с запрещением возвращаться в трюм. Тяжелый багаж (всё, что нельзя самим носить) отправили на грузовиках на железную дорогу. Работали английские матросы. Около 7 часов утра нас партиями стали отправлять на станцию под охраной англичан, но на этот раз без винтовок. Они гнали нас как стадо, окриками не давая расходиться. Шли около 1/2 часов, таща свои вещи. Было жарко идти, да еще в моем полушубке. Повсюду след пребывания союзников. Вывески на разных языках. Много останков лагерей, много складов. Повсюду бродят иностранные солдаты: греки, сербы, англичане, французы, марокканцы, сенегальцы и т. д. Немного продержали на станции и наконец посадили, благодаря любезности Цимчковского я попал в купе к Лешу в классный вагон. С нами посадили сербского офицера, назначенного нас провожать до Белграда. Остальных посадили по 25 – 30 чел. в товарном вагоне без скамеек, без печей и без света. Классный вагон был греческой линии Афины – Салоники. Англичане раздали всем на 6 дней cogn-beef, сыр, банки с вареньем, со сгущенным молоком и по хлебу – раздавали матросы немного. Как зверям еду раздают (да мы для них ведь звери).

Тронулись около 9 часов утра. Погода дивная. Поражает зелень в огородах – должно быть, капуста. Огороды готовы, как у нас в апреле или мае. Деревьев мало. Лишь изредка видны рошницы тутовых деревьев. Мы двигаемся широкой

долиной Вардара. Слева далеко виден Олимп (по словам нашего серба). Повсюду по голой местности раскинулись лагеря союзников. Хорошие бараки и колоссальные склады всего, что надо на войне. Особенно поражает количество узкоколейных рельс, вагонеток и паровозов к ним. Понемногу долина сужается, и мы вступаем в горы и идем всё время долиной или, лучше сказать, ущельем Вардара, переходя мостами то на одну, то на другую сторону. Около 2-х часов достигаем бывших позиций. Всё изрыто траншеями, повсюду еще видна проволока. Это куда грандиозней наших позиций и, надо сказать, в них больше системы. Не видно никому не нужных и брошенных траншейных работ – один человек и один план. У нас сколько рот, столько и систем было. Профиль почти отвесный, поэтому траншеи строили узкие – это тоже хорошо. Леса нигде не видно – или срублен, или не было. Скоро пришли на ст. Гевчели, где и стоим. Наш серб, капитан Саларевич, устраивает что может – несколько классных вагонов (теперь сербские, а бывшие австрийские). Вид у них вроде наших. Всё разграблено и испорчено. Наши офицеры пустились покупать тут, суя деньги всякого вида – бедные сербы их принимали. Я просил Леша вмешаться. Он идет с нами и как старший есть начальник эшелона. Но наши хамски продолжают обманывать братушек. Бедный торговец – какое будет у него пробуждение с ничего не значащими бумажками на руках. Надо сказать, что кое-кто из офицеров волнуется и протестует против этого обмана. Леш что-то бурчал, но никто его не слушает.

Около 3 часов дня пошли дальше той же живописной долиной Вардара. Начались следы отступления немцев. Всё, что можно, они уничтожили, сожгли, привели в негодность. Сербы лихорадочно всё чинят, сортируют и убираются. С одного из мостов на Вардаре свалился целый поезд от взрыва его местными партизанами в это время. Так остов его с локомотивом еще лежит на дне реки. Эти скелеты вагонов видны на каждом шагу. Повсюду валяются части мостов, рельсы, брошенные автомобили, разные склады. И среди всего этого нигде, ни одного постоянного жилья. Поля заросли. Деревьев почти нет – остались лишь пни...

2 февраля. Воскресенье. Сербская граница.

Сегодня уже значительно холоднее. Едем скорей вчерашнего. Путь идет по живописной долине р. Морава, иногда довольно широкой, иногда переходящей в ущелье. Недавно были у Враньи. Это уж старая Сербия. Крестьяне заметно зажиточнее. Повсюду разбросаны по горам их милые хутора (куты) в сливовых садочках. Кое-где стоят церкви совершенно особой архитектуры – какие-то большие „магазины” четырехугольной формы. Поля тут обработа-

ны, горы часто покрыты лесами (больше дуба). Много туннелей. На одном из них высечена надпись немцами, что тут был их кайзер в таком-то году (кажется, [19]17). Местами видны каскады и водопады ручьев, сбегаящих с гор в Мораву – одно место живописней другого. Видно много жителей. Особенно по случаю последнего воскресенья перед постным, много свадебных процессий в предшествовании белого флага и музыки. Наряды своеобразные, живописные. У женщин видны плахты, головы повязаны платками. У мужчин кожаные куртки расшиты цветным шелком или черным позументом. Типичные высокие барашковые, слегка конические шапки. Говорил на станциях с жителями. Уверяют, что коммунизм у них не может быть, т.к. все крестьяне собственники. Обучение общее даровое. Все училища, от народного до университета, связаны одной программой. Но все же они большевиков боятся. Утром еще были сильные следы разорений. Тут немцы бежали шибче и поэтому меньше разоряли, а болгары ушли к себе. Например, станция Гроялице совершенно не разорена, да и местность в порядке. Сербы пока показывают массу радушия. Наши нет-нет, несмотря на запрещение, подсовывают свои деньги.

3 февраля. Понедельник. Близ Белграда.

Едем очень широкой долиной Моравы. Холодно-резкий северный ветер. Но снега совершенно нет (положим, как и повсюду тут). Говорят, был, но сошел. Вдали по сторонам ряды гор. Сама долина болотиста. Много селений и хуторов. Разбросаны рощи фруктовых деревьев. Видны небольшие кучки дубов и другой растительности. Но в общем довольно плоско. Вчера вечером нас удивительно трогательно и радушно встретили в Нише. На станции городское управление и местная сестра милосердия приготовили на всех угощения. Нас просили выйти на перрон. Там по очереди давали чай в кружке, кусок хлеба, сало, яйца и сыр. Дело не в еде, а в сердечности, с которой это давалось. Один из жителей Нише – Петров сказал горячую, сердечную речь о благодарности сербов к России, ему отвечал Леш, еще кто-то что-то сказал. Кричали „ура“, кричали „живео“, „слава“. Было просто, сердечно и хорошо. Потом из разговора с Петровым я выяснил, что он был с Алексеем в Ровно и уехал оттуда лишь в сентябре. Алексей жив и где-то в Польше. Мне он дал записку к епископу Пинскому в Белграде. Хорошо будет вспоминать эту родную встречу. Вот скоро мы и в Белграде. Что то с нами будет. Коли будет то же отношение, что в Нише, то не пропадем. Просто до слез было трогательно.

Ближе к Белграду местность становится населенной. Стоим в летней резиденции королей „Топчидар“ или что-то в этом роде. Заметно, что это уж вроде предместья большого города. Пора укладываться.

4 февраля. Вторник, г. Панчов.

Погода морозная, но ясно. Вчера приехали в Белград в 4 дня. За Топчидаром поворот дороги, небольшое ущелье и открылся вид на Саву слева, а после небольшого поворота – и на Белград справа. Он лежит на самом слиянии Савы у Дуная. Половина спускается с горбыля к Саве, другая половина (более старая) – к Дунаю вправо. У самого слияния лежит крепость, а по горбылю идет самый центр с высокими зданиями. Церквей немного. Вид вполне европейский. Ходят трамваи. Окраины сильно пострадали от бомбардировки со стороны Землина, который виден за многочисленными рукавами дальше Савы. Повсюду кипит жизнь, водворяют порядок, торгуют, что-то грузят в огромное количество шаланд, стоящих у пристани, куда подали наш поезд. Нас встретила комиссия его „Русского дома“ и консульства. Боясь перегрузок города, нас везут в соседний город и оттуда развезут по всей стране. Из вагонов нас перевели на пароходы и мы поехали. Красив вид города, а особенно крепости с воды. Прямо из вод Савы и Дуная высятся стены и башни, видевшие еще Евгения Савойского. Наверху были огромные военные здания. Но теперь от бомбардировки остались одни развалины (хотя эта крепость не имела ни одной пушки). За крепостью на бывшей эспланаде разбит городской сад „Кам-Медан“. Дунай не особенно широк, но разливается на много русел. Мы идем по каналу, отделенному дамбами. Уже стало темно, когда мы подошли к маяку, показывающему начало канала, ведущего в г. Панчов. Шли около 1 1/2 часа. Там нас должны были вести в казармы неустроенные, холодные, без кроватей и т.д. Я сегодня видел, что за ужас. Тогда Семенов подал идею устроиться на частной квартире. Нас сюда привел какой-то мальчишка. Какой-то дом, в виде сарая, и отдельная квартира с входом со двора из-под общей веранды. Мы остановились у вдовы, живущей отдельно с дочерью и сдающей кровати для ночлега. Ночевали, кроме нас двух, Стороженко, Яковлев и старый полковник Мельников. Я спал отлично, за всё это время в первый раз мог раздеться и помыться. Берет с нас по 4 динара. В старое время – 1,5 рубля, а теперь надо считать 100 р. Встал и отправился в Белград узнавать о дальнейшей нашей судьбе.

Слухи идут, что Колчак выдан большевикам и ими расстрелян. Вообще говорят, дело Добрармии кончено. Опять любовался видом Белграда с воды. Удивительный лабиринт старых стен с 18 века сохранился еще в крепости, хотя она здорово пострадала от бомбардировки. Сам Белград чистенький провинциальный город, довольно пуст, много хороших магазинов. Положим, я в нем был всего 1,5 часа. В военной миссии мне сказали что „все“ поехали в Панчов. Вернулся назад, но Штрандман, оказывается, уже уехал, а тут лишь „разговаривал“ – решений никаких. Мне начинает казаться, что

мне лучше было поехать в Болгарию. Положим, время не ушло. По-видимому, хотели бы нас сербы приютить, да уж больно нас много навалило и наваливает. В печали прошли тут слухи, что вместо Троцкого в России назначен внешним министром Поливанов. Положим, я этому не могу верить – слишком фантастично.

5 февраля. Среда, г. Панчов.

Погода свежая. Ездил сегодня в Белград. Оказалось, что генерал Артамонов – военный наш агент – оказался моим бывшим товарищем по академии, но, как водится, кроме массы любезных слов, ничего не сделал. Консул Емельянов всем телом и фигурой говорит: „Отвяжитесь от меня, чего, черти, пристали”. Советовали уехать отсюда, т.к. такой наплыв беженцев, что „всех” нельзя будет устроить, тем более, что народ они бедный и каждый данный ими рубль им дорого стоит.

6 февраля. Четверг, г. Панчов.

Сегодня морозно, но ясно светит солнце. Запрещено ездить в Белград. Появился сыпной тиф. Проводится дезинфекция вещей, дается белье, и лишь только после этого будут пускаться в Белград. В данное время начали чистить расположенных казарменно. Они там лежат на соломе в кучу, и лишь счастливицы имеют кровати. Умывальников нет, а клозет хуже чего себе представить нельзя. Всё же видна во всем Азия – родным понесло, ведь видно, что тут была культура. Плохо стоит дело со сменой денег. Семенов поехал в город кое-что выменять. Был сегодня в местной церкви, построенной в 1807 г. Тип католический. А в колокольни у входа корабль прямоугольный. Высокий иконостас. Икона типа иностранного – католического, кроме некоторых, где иконография сохранена. Поставец (паникадило) для свеч с гвоздями заостренными, чтобы надевать свечи. Кругом сидения, как у греков. Задняя половина – женское отделение. Много сидений и интересно стоит свой аналог с особой выносной иконой праздника для прикладывания женщин. Отдельный ход (западный), а южный – для мужчин. Видел церковные книги, напечатанные у нас при Екатерине II и Павле I. Мало хоругвей, но много рипид – говорят, у них носят на крестных ходах. Семисвечника нет, но опять рипиды.

Что-то делается с нашими в Круподерницах. Боюсь, что будут голодать. Ведь если их даже оставили в доме, то, наверно, обобрали.

7 февраля. Пятница. Панчов.

Всё еще холодно – около „0”, хотя сегодня чувствуется теплота в ветре. Солнце сияет вовсю. Я жду прихода полицейского, который должен нас свести в баню и после дезинфекции одежды в какое-то нейтральное помещение.

Сюда, в нашу комнату, мы не имеем права вернуться – всё это негодно. Привык я уже к этой комнате. Собственно говоря, довольно малая и скверная – скорей, какие-то углы. Вчера разменял два билета 1 – 1000 рублей (думских), дали мне 180 динаров (это мне устроил Семенов). Динар выходит почти 22 рубля донских. Жизнь обходится тут таким счетом дороже одесской, но вещи дешевле. Вести отовсюду плохи. Большевики побеждают и, по-видимому, их все собираются признавать. С Эстонией у них договор уже заключен. Такой же собираются заключить с Польшей. Глупое будет наше положение эмигрантов, если советскую Россию признает весь свет. С другой стороны, говорят также, что у Деникина пошли дела лучше. Что его признали за общего главнокомандующего, но что зато почти вся Сибирь занята красными.

8 февраля. Суббота. Панчов.

Холодно – кажется, еще ни разу не было тут так скверно. Ветер восточный. Ездили сегодня в Белград. Завтракал у Штрандмана – было очень мило и хорошо. Особенно любезна была его жена Юлия Николаевна. Удивительно им повезло с вещами. Перед самой войной он получил новое назначение, почти все вещи отправил в Вену на сохранение – серебро же отправил в Россию. Теперь вещи все оказались целы в Вене и им уже получены, а серебро как-то уцелело в таможне в Одессе – даже товарищи не добрались. Но всё же их дочке приходится зарабатывать себе в канцелярии отца и давать уроки английского языка. Вот куда теперь пошли буржуи – жалко, что своим не успел дать нужное для этого образование.

За столом сидело несколько политиков из Новороссийска. Уверяют, что переворот там к лучшему – выясняется положение. Вследствие смерти Колчака на себя принял должность Верховного правителя Деникин. Не думаю, что только от этого дела пошли лучше. Судя по всему, в Сибири начался переворот типа социал-революционного, а кончился победой большевиков.

Это повторяется в маленьком масштабе той же керенщины. Я сегодня попробовал дать деньги на размен – обещают дать в среду 800 динар (это

милий Звонников, стрелок 3-го полка) – можно будет жить. Но не понимаю, куда в будущем денет сербское правительство эту массу никому не нужных бумажек. Говорят, оно много должно России и заплатит этим свои долги – но для этого надо быть уверенным, что новое правительство признает эти деньги, а я пока такого не вижу.

Немного оглядел сегодня город. Чистенький, небольшой. Почти никаких достопримечательностей, кроме старой крепости. Около крепости парк (на бывшей эспланаде), но еще очень молодой. В общем вид всё же нового города. Середина столицы, но уже вторая улица – наша провинция. Сильно пострадал от бомбардировок, но я всё же думал, что больше. Просил Штрандмана доложить королевичу Александру о желании представиться – но это трудно из Панчова. Сегодня переехали с Семеновым на новую квартиру. Комната большая, светлая, имеется особый вход. Славный, чистый дворик с 2 – 3 деревьями весь мощен кирпичами. Вчера нам сделали „баню”. Т.е. пришли в купальню, там разделись и должны были мыться и сидеть, пока не продезинфицируют платье. Благодаря любезности доктора и офицера я лишь пошел к душу и тотчас вернулся в раздевальную кабину, получив соответственное разрешение – „объяву”. Теперь я сравнительно свободный гражданин. Хотя для поездки в Белград надо новую объяву от коменданта.

9 февраля. Воскресенье. Панчов.

Вчера был в соборе в Белграде. Застал лишь конец вечерни. Служат ту же нашу службу, но слова звучат иначе. Подходил под благословение к епископу Тимочскому. У него очень симпатичный вид. Поговорили немного, сказал, что рад был познакомиться. Сегодня был в работе целый день. Мне навязал начальник нашего эшелона (генерал Чекмарев остался с приезда в этой должности и развел огромный штаб) должность председателя комиссии по размену денег. Принимали мы эти заявления и едва окончили к 10 ч. вечера. Масса вечной бумаги – уж больно мы, русские, любим эту отчетность.

10 февраля. Понедельник. Панчов.

Сегодня чудный день, хотя всё же холодно. Надо ехать в Белград отвозить деньги. Вчера говорили, что Польша заключает договор с Советами на условиях занятия всего правого берега Днепра. Для наших это было бы хорошо, но бедная Россия среди всего этого. Многие говорят, что всё это нача-

ло конца большевизма – похоже и на это, но, по-видимому, эволюция у них происходит. Но можно думать, что без войны их организация военного типа теряет свое *raison d'être* [основание] и, пожалуй, произойдет крах всего их дела. В Белграде уверяют, что дела Деникина идут хорошо. Будто, по большевистскому радио, бои идут на 27 верст к северу от Новочеркасска. (Возможно, что всё это еще январские известия.) В Крыму не совершенно ясно, что происходит. На корабле говорили англичане, что бой идет у Севастополя, а тут говорят – у Перекопа и Мелитополя, и собираются отправлять офицеров в Севастополь и Новороссийск. Таким образом, по-видимому, пала одна Одесса. На пароходе из Белграда видел офицера из Берлина. Он принадлежал к организации Бермонт-Авелова. Это бывшая Северная, т. н. Келлеровская армия. Говорил о своих боях на фронте против большевиков, латышей и литовцев. У них было много немцев. Из Риги их, оказывается, выперли при содействии союзного флота. Тут союзники не боялись высаживать десант. Уходя в Германию, им пришлось брать штурмом Тильзит, в котором стояли французы. „Союзники” желали их разоружить, считая это всё немецким делом. Теперь они все в Германии. Будто там опять набирает армию генерал Гурк. Немцы относятся к ним отлично. Теперь формируют отряд из украинцев для борьбы с большевиками. Сегодня чудная погода. Около 9 градусов тепла. Ни малейшего ветерка. Дунай гладок (но не чист), как зеркало. Перед отъездом из Белграда ходил в городской сад посмотреть на сливание Савы и Дуная. Это напоминает вид в Киеве из Купеческого сада – но там лучше. Тут не так высоко и сам Дунай не так хорошо виден, но зато виден город Землин через разлив Савы.

11 февраля. Вторник. Панчов.

Вот и Великий Пост – первая неделя. Буду говеть тут, в сербской церкви. Служить будет Михаил, настоятель бывшего сербского подворья в Москве, убежденный антисемит и монархист. Где-то теперь мои и что делают? Дай Бог им мирно говеть, как всегда с ним же, о. Константином за духовника. Или Бог им судил иначе. Когда-то мне придется свидеться с ними. Как непогода, судьба разбросала нас во все стороны.

Сегодня погода опять весенняя, радостная. Даже, пожалуй, теплее, чем вчера. Уже стало жарко ходить в моей шубе. Хорошо, что у меня есть английская накидка. Хоть и коротка, но заменит мне шинель, т.к. тут обещают, но на мой размер, кажется, нет. В нашем эшелоне что-то начинают учащаться заболевания. Сегодня, например, сразу заболело еще трое сыпным тифом. Его иначе называют – голодным, или вшивым (т.к. от вшей). И того и дру-

гого много. Кормить нечем, т.к. на больных дают 12 кг, а хлеб стоит фунт – 5 к. Принимаются строгие меры. Главным образом против распространения его. Полный запрет ездить в Белград. Но самое неприятное – это быть в одном доме, как карантинные, под арестом жандармов.

12 февраля. Среда. Панчов.

Чудный восход солнца. Будет, наверное, тепло, как было вчера. Сегодня поехали офицеры за деньгами в Белград (удивительно мило со стороны сербов давать такие деньги, под наши колокольчики). Я считаю это даже нехорошо с нашей стороны. Чувство такое, как будто их обманывают как детей. Ведь даже при полном порядке в России они своих денег не вернут. Сейчас иду опять в баню по приказанию полиции – для дезинфекции. Говорят, это будет каждые пять дней. Удовольствие из средних.

Сегодня заставили вымыться и пропарили платье. Баня грязная и холодная и все это длится ужасно долго. Вчера вечером и сегодня утром опять был на службе в церкви. На неделе хора нет (он любительский), но отчего же псаломщику не петь как следует. Читают они часто одновременно, двое псаломщиков наперебой, гнусаво пели и подпевали. Канон весь длился 1/2 часа. Сегодня то же. Во время большого хода дык без слов хрипло что-то тянет, что должно быть, нет сил небесных. Не хватает нашего благолепия. Мистика осталась лишь у нас. Не может пропасть народ, который свою веру соединил с такой тайной, мистикой. Это понять может лишь более высокодухотворенная раса. Хоть это утешение.

13 февраля. Четверг. Панчов.

Вчера к вечеру похолодало. Сегодня обещает хороший день. Небо чистое и чудное солнце, но все же свежо. По-ихнему это уже конец февраля. Как скоро время прошло. Вчера в Белграде был Семенов. Привез известия о том, что в Болгарии есть сильное большевистское движение, ожидается их выступления через 2 месяца! По газетам судя, все государства одно за другим стараются восстановить торговую связь с советской Россией. Это почти признание ее. Сибирь вся занята большевиками (по слухам). Во всяком случае, на нее теперь рассчитывать нельзя.

Есть сообщение, что в Крыму дела поправляются и что бои идут у Перекопа и Мелитополя. У поляков что-то неопределенно, т.к. они, кажется, оставлены всеми.

Англичане заявили, что полякам они помогать ничем не будут в их наступлении на Россию – положим, такое же отношение к Юденичу и Чайковскому (архангельское правительство).

Сегодня днем было очень тепло. Занимался, как председатель разменной комиссии, раздачей денег. Собственно лишь наблюдал за этим. Сегодня приехала комиссия наших и американцев подумать об устройстве наших беженцев. Давно пора. Привезли скверные новости. Архангельск и Мурманск заняты красными. Значит, теперь из русских сил остался лишь Деникин. У него небольшой успех. Взят опять Дербент и удачи на Царицинском направлении, и пишут об удачных боях на Ростовском и Перекопском направлении. Это, пожалуй, назад от последних известий.

14 февраля. Пятница. Панчов.

Погода сегодня серая, хотя, надо сказать, довольно тепло. Был сегодня в церкви. Как много азиатского и чужого в их напевах, да и в самой службе. То да не то. У нас больше таинственности, мистики в службе. Эти делают какое-то нужное дело, наши священники всё же иногда молятся. В особенности поразил меня господин, одетый по-модному в пальто сак, который потом превратился в священника. Известия всё хуже, Красноводск со всеми плавающими средствами занят большевиками. Говорят, в порту Одессы погибло больше двух тысяч человек. Неужто среди них и Гилло – будет очень его жаль. Я лично думал, что он уехал накануне. Чрезвычайки действуют повсюду. Никакого признака на то, что режим изменяется. По-видимому, он, напротив, идет к полной победе. Ведь это уже третий год большевизма и вот начинается четвертый год вообще революции.

15 февраля. Суббота. Панчов.

Погода испортилась. Всю ночь шел дождь. Дует северный ветер, изредка принимается мелкий дождь. Как только дождь прошел, местное городское управление выслало рабочих чистить улицы, соскребая набравшуюся грязь в кучки и увозя их. Интересно, что тут объявляют приказы полиции на трех языках: сербском, немецком и мадьярском (тут последних очень много), глашатай ходит с барабаном и читает свое сообщение, на перекрестках сзывая барабаном публику. Хорошая привычка. Сегодня утром я причащался в храме сербском. Много там чужого. С нами были все местные школы. У детей отношение как к известной формальности, даже, по-моему, они не исповедо-

число 1, 2006 р.

вались всю неделю, они не ходили и особой исповеди им назначено не было. Девочки хором пели „Тело Христово примите”, и хотя мотив был чужой, но слова произносились похоже на наше произношение, не так, как у клириков. Те произносят в нос и с чужим акцентом. Сегодня прошел слух, что на днях пулеметные курсы, попавшие с нами, хотят отправить в Севастополь. Многие у них повесили носы. Вообще вопрос о возвращении в Россию многим не нравится. Особенно ввиду неопределенности положения дела на Кубани.

16 февраля. Панчов. Воскресенье.

Сегодня немного суше, но холодно. Я думаю, около 1 – 2°С тепла. Солнце проглядывает лишь изредка. Сегодня у обедни пел хор, очень хороший. Хотя напевы другие, но слова произносятся как у нас. Очень было хорошо, а особенно, когда они запели „Поддай господи” нашим знакомым киевским напевом (у нас в Круподерницах так часто поют). Сведения сегодня из газет неприятные. Англия, Америка и Япония решили признать советскую власть и входят с нею в торговые сношения. Это, разумеется, отзовется на деле антибольшевиков. Раз никто их поддерживать не будет, они покончат свое существование. Таким образом, я никогда домой не попаду. Да и нас, пожалуй, уж нигде терпеть не будут. Тяжело и грустно. Лишь Польша пока стоит на условии границ 1772 г., но не знаю, входим ли мы в нее или нет. Как-то не верится, что государство большевистское может существовать. Положим, оно эволюционирует.

В газетах парижских от 25 (12) февр[аля] вырисовывается уж другая картина: торговать с Россией будут, но тиранического и недемократического правительства советов не признают. В случае нападения красных на Польшу или Румынию вся Антанга их будет поддерживать. Россия на Дону занята добровольцами девять дней тому назад, при этом взято 22 пушки и много пленных. Это компенсация за Одессу.

17 февраля. Понедельник. Панчов.

Сегодня чудный день. В тени еще холодно, но на солнце начинает припекать. Видел двух залетевших в город пчел. Немного рано.

Сегодня Семенов поехал на рекогносцировку в соседний город узнать, не будет ли там дешевле. Я все же думаю, что лучше всего мне ехать в Болгарию. Она как-то мне по традиции ближе. Новости газетные малоутешительные. Англичане вступают в сношения с советской Россией. Некоторые газеты считают, что благодаря этим, чисто торговым сношениям будет побе-

жден большевизм. По-моему, он скорей так укрепится. Одно лишь думаю, что на эту торговлю слишком надеются. У нее теперь мало что есть и будет очень трудно что-либо привезти к портам. Транспорт налаживать, значит, чинить, работать. Это все требует изменения в политике внутренней. Пойдут ли на это большевики? Слухи есть, что у добровольцев была вспышка недовольства и что Май-Маевский расстрелян, а Слацов арестован. В крайней восточной Сибири, по-видимому, не большевики, а социал-революционеры. Хрен редьки не слаще. Увидим, что дальше. Сегодня попытался отправить письмо через Варшаву в деревню – может, дойдет.

18 февраля. Вторник. Панчов.

Сегодня хороший, солнечный день, но все же в тени холодно. Нас всё еще держат в карантине. Сегодня еще прошел слух, что сербы больше не будут менять нам деньги. Что-то мы тогда будем делать? Ну, молодежь это заставит вернуться воевать, но нас, например, генералов даже не хотят назад (так мне заявил помощник военного агента). По-видимому, надо было сидеть смирно в Круподерницах. Тут, собственно говоря, всё же дешевле, а дороже России.

При обыкновенной мене денег здешняя крона стоит около 5 рублей. Обед в ресторане стоит 20 крон = 100 руб., фунт масла 40 кр. = 200 руб., ветчина фунт 45 кр. = 225 рублей, картофель фунт 2 1/2 кр. (2,5 кр.) = 12 руб., хлеб стоит 5 кр. = 25 руб., костюм мужской 900 – 1000 кр. = 4500 – 5000 руб. Цены все близкие к Одессе, лишь хлеб и мясо дороже, но зато привозные вещи дешевле, таким образом, цены те же.

19 февраля. Среда. Панчов.

Вчера вечером было гораздо теплее, чем днем. Это солнце нагрело камни. Ведь как-то ни было, а Панчов частью мощен, а на 2 – 3 улицах даже асфальт есть. Во всяком случае даже на немощенных улицах есть тротуары из кирпича. Но все же главная масса домов одноэтажные и лишь у площади есть несколько больших домов в 3 – 4 этажа. Дворы все мощенные кирпичами даже на немощенных улицах. Тут две церкви православные. Одна в католическом стиле, другая вроде многоэтажной мечети с колоннадой (стиль Альгамбра). Есть костелы, кирха и чудная синагога (типа ассирийской постройки). Три ресторана, кинематограф и порядочно приличных магазинов. Вид хорошего нашего губернского города. Но все же думаю скучно тут сидеть.

Днем производит впечатления мертвого. Все для дел ездят в Белград, а раньше ездили в Землин – хотя раньше была больше торговля по Дунаю. У них это дело тут было отлично поставлено. Масса барж железных. Это, собственно, целые суда без машин и паруса. Трюмы как трюмы, с лебедками над каждым. Сзади кают и камбуза на палубе. Руль управляется с мостика на корме, закрытого со всех сторон стеклами. Барж такая масса, что номера за десятки тысяч часто встречаются. У них была общая нумерация барж по всему Дунаю. Разве можно эту организацию сравнить с нашими деревянными баржами. Тут можно отправлять какой угодно ценный груз, он еще безопасней, чем на пароходе. В этом отношении нам осталось еще много сделать. Новостей вчера не было, т.к. на французских дорогах забастовка, а в Милане беспорядки. Это социалистическое зло начинает распространяться и в странах победительницах. Пожалуй, правы те, что говорят: у нас уж будет порядок, а там будет самый разгар беспорядков. Хотелось бы только, чтоб столько крови не лили, как у нас, и хоть немного была бы законность. Нам то до этой самой законности еще долго ждать.

20 февраля. Четверг. Панчов.

Стоит чудная погода. Ходим сегодня гулять за город. Повсюду уж идут сегодня работы. Виноградники уж подвязывают, розы раскапывают – как же это делается рано. Сегодня в тени около 10 градусов тепла. Масса пчел летает. Настроение невеселое, кажется, государство собирается признавать большевиков. С другой стороны, говорят что Петлюра опять занял Украину, провозгласив себя гетманом. Пожалуй, это хорошее решение вопроса, если к тому же Деникин его признает, как признал все остальные образования. Слухи прошли, что в Румынии революция и король убит. Невесело теперь быть королями, идут слухи, что сербы больше не будут менять денег. Что то нам всем тогда делать? Только что узнал, что румыны не пустили к себе войска Одесской области. Им приходится теперь отходить в северном направлении. Отвратительное положение, без тепла, без снабжения. Это уж положительно виноват штаб Шиллинга. Сколько времени было выяснить этот вопрос. Вот что значит не иметь дипломата. Я помню, что я вынес из разговора с полковником Walsh. Совсем другое впечатление, чем Шиллинг, когда заговорили о пропуске через Румынию. Не помню, записал ли я это тогда. Осторожный англичанин очень много обещал, но и то он не говорил о пропуске. Сколько теперь людей пропадет из-за этого решения. Бедный Петр среди этих людей. Дай им силу и умение. Одна надежда – связаться с Петлюрой против общего врага.

21 февраля. Пятница. Панчов.

Сегодня совершенно летняя погода. Жарко было ходить в суконном. Ходил к Дунаю. Проток, который туда ведет, совершенно сузился в небольшой грязный канал. По нему с трудом пробирается пароход из Белграда. Да и сам Дунай стал как-то меньше. У входа в проток высятся два маяка. Недалеко от одного из них стоят брошенные в песке, заржавленные повозки. Наверно, тут делались попытки отремонтироваться в течение войны или же строили плавучий мост. Нездоровая тут местность. За плотинами масса низких болотистых мест. К реке можно попасть только дамбами, их теперь плохо поддерживали и потому много прорывов и занесенных песками и илом мест. Много еще работ предстоит тут. Сегодня меня уговаривал один человек поехать в Софию, стать там во главе русской выставки. Не знаю, братья ли за это. Это значит опять играть роль, а мне это не особенно хочется. Но, разумеется, мне в Болгарии будет лучше, чем тут. Новость в газетах, что советское правительство предлагает мир Антанте на условии собрания демократического парламента и признания всех долгов русского государства. Это уж что-то новое и, я думаю, на это государства пойдут. Интересно, что в телеграмме Японии они соглашаются признать особые интересы их на востоке. Капиталам иностранным дают гарантии вещественные (а свои уничтожили) – удивительная логика. Обещают разоружить Красную армию.

22 февраля. Суббота. Панчов.

Ездил сегодня в Белград. Чудное ясное утро. Днем невозможно жарко в суконной рубашке и накидке. Весь Белград на улице. Ходят, говорят, останавливаются, жестикулируют. Тут же шныряют продавцы газет, разные торговцы сластей и хлеба, чистильщики сапог. Ширины тротуара мало, поэтому толпа двигается просто по улице. Мало военных. Теперь в толпе масса русских. Сегодня решается вопрос, меняют или не меняют деньги. Был в Русском доме (Деганская, 20). Много разговоров о последних событиях. Видел человека, который уехал через 12 часов после меня из Одессы. Уверяет, что отряд офицеров очистил порт от банд и дал возможность публике садиться. Англичане эту публику приняли на рейде на другие пароходы. Он уверяет, что Стессель держался в Одессе до 3 ч. дня.

Новости с Кубани довольно благоприятные. Но у Деникина образовалось чисто социалистическое правительство, опять демагогические обещания. Слухи идут, что Минеральные Воды заняты большевиками, но пока подтверждения нет. Наши части румыны не пустили и, по-видимому, число 1, 2006 р.

они двигаются на север. Хорошо, если вошли в сношения с Петлюрой или поляками.

Слухи есть, что существуют переговоры со ставкой у первого и признание им автономии. Что-то творится и в советской России, но хорошо не разобрать. Они поднимают вопросы о прекращении войны на всех фронтах. Как это понимать? Переговоры на равных правах или какое-нибудь территориальное соглашение. Пока переговоры с Польшей у них не удались. Что-то выйдет из переговоров с Антантой. Многие в Белграде считают, как и я, что без войны большевизм жить не может. Что же касается торговли, то это лишь обман. Какая торговля без транспорта? А транспорт искать, значит усиленно работать, и не в одном месте, а почти повсюду. А этому мы разучились – скажут: старый режим. Ведь наш рабочий не даст нам, наглец, свой девятый час на воссоздание государства. Сегодня у меня был спор с генер[алом] Ч. (пишу о нем, т.к. всё же подтверждает мое мнение, что у нас многие и многие ничего не забыли и ничему не научились). Он стоит, что Россию спаяет лишь самодержавие, что собрания надо выбирать совещательно, по категориям (от землевладельцев 6 классов?!!) и что регулировка уже, и вообще существование России, возможно лишь при крупных экономиях (положим, допускать их принадлежность казне).

Страшно за будущее! „Глупая выдумка – ответственность министров”, да и много других перлов: „все это выдумано жидами и им на руку”. Много аргументов правильных, но всё это перепутано с дикими понятиями, что приходится молчать.

Слухи есть, что с поляками бои идут на линии Житомир – Жмеринка. Может быть, наши места скоро будут освобождены.

23 февраля. Воскресенье. Панчов.

Погода стоит жаркая. Трава уже сильно позеленела. Уже продают на улице подснежники. Вчера видел господина, который собирается ехать в Подольскую губернию, будто занятую поляками. На всякий случай послал с ним письмо домой. Сегодня в церкви говорил сильную проповедь молодой священник. Многое я не мог понять. Идея та, что лучшее, что дали великие художники и мыслители, есть толкование Священнописания, даже лучше идеи Великой французской революции суть идеи того же Писания. Мыслители материализма, немецкий философ Ницше со своим Заратустра привели к теперешней „культуре” социализма. Там любовь, тут разрушения. Там правда, тут смерть. Он считает „Идиот” Достоевского величайшим толкова-

нием первой заповеди блаженств – „блаженны нищие духом” и противопоставляет ему сверхчеловека по толкованию Ницше – Заратустра. Жаль, что это было сказано на плохо понятном языке. Большевики его не погладили бы за всё, что он сказал. Но также не понравилась бы его проповедь нашим „отцам”. Тут и Рафаэль, и Апостол Павел, и Микеланджело, и Мона Лиза. Спаситель и Иисус Христос, Шекспир и Гегель и т. д. „Ох, грехи, грехи!!!” – сказал бы Константин Петрович.

24 февраля. Понедельник. Панчов.

Погода чудная, даже жарко. Вчера распространился слух, что наши части Одесской области теперь находятся где-то между поляками и украинцами. Вопрос лишь в том, к кому они примкнут. Зато слух идет, что Екатеринодар занят большевиками, или конец Деникинской армии, как пишут немцы. Какие это победы советской власти – всё тверже и тверже становится их положение.

Днем стало немного свежее, появился ветер, гонящий тучи пыли. Печальные известия об Екатеринодаре не подтверждаются. Но в общем настроение подавленное. Обмен денег пока еще не производят и, думаю, если неудачи Деникина подтвердятся, то обмен и не будут производить. Тут как слух сегодня пустили, что Бредов занял Одессу после того, как не был пущен в Румынию. В общем отступления наших от Одессы шло без давления большевиков.

Только что, читая немецкую газету из Агрона (Загреба). В общем видно, что повсюду еще настоящего порядка нет, повсюду огромная топь, но повсюду культурная жизнь идет вперед. Интересные сообщения о дальнейшем движении в области воздухоплавания. Я не имел возможности за этим следить, поэтому для меня это почти откровение. Оказывается, один итальянский летчик достиг рекорда быстроты 277 км в час. Говорится о перелетах через Атлантический океан. Полет летом 1919 [г.] – 15 пассажиров из Лондона в Бомбей. Установлено массу почтовых линий. Про сколько таких побед науки мы не знаем? Да, много придется работать русским, чтобы догнать Европу.

По сведениям газет, в двух местах Польши началось большевистское движение среди войск с выбором советов и т. д. Наш север и, по-видимому, Архангельск занят большевиками – пока пишут лишь о Мурманске. Сибирь вся большевистская и Уральская армия погибла от голода в Туркестанских степях. Держится лишь юг, но, думаю, он не долго продержится.

25 февраля. Вторник. Панчов.

Сегодня заметно посвежело. Дует юго-восточный ветер, несущий тучи пыли. Тут убираются две-три улицы, остальные, а особенно никем и ничем не мощеные, остаются на произвол судьбы. Сегодня сюда приехал князь Трубецкой – блюститель всех русских беженцев в Сербии. Он привез мне телеграмму от брата Павла. Я был очень рад ее получить – это ответ на известие мое из Салоник. Надо сказать, сразу настроение стало бодрее – всё же где-то родная душа печется или может о тебе печься. Еще лишь грустней о наших в Крупнодерницах. Вот о них теперь даже заботится нельзя. Никак не могу добиться правды об их политическом положении. Судя по газетам, большевизм в России тверже, чем когда-либо был. Все государства начинают с ним заигрывать. Собираются вступать в торговые отношения. Интересно, что за вырезание армян Турции грозят соединенной экспедицией. Но так как большевики режут их же, русских, которые никакой консульской защитой не обладают, следовательно, тут гуманность, но человеколюбие молчит. В одном интервью комиссар по внешней торговле „совнаркома” объявил, что раньше, чем начать выводить, надо починить транспорт, испорченный „войной”. Починку его гг. товарищами в дни углубления революции и „усердный” труд гг. коммунистов по исправлению его разумения не принимают во внимание.

Иностранцам рекомендуется дать России локомотивы и вагоны, а испортить их и привести в негодность товарищи и сами смогут. Если же это будет или есть начало перерождения самого режима, то и слава Богу. Но как-то в это трудно верить. Хотя, я думаю, объяви они теперь довольно широкую амнистию, прекрати чрезвычайки и смертную казнь за политику – пожалуй, масса народу вернется в Россию, и будут работать над ее восстановлением.

26 февраля. Среда. Панчов.

Погода испортилась. Свежо, тучи над городом, вчера ночью был дождь, и сегодня обещают. Это, думаю, будет хорошо для зелени. Вчера уж видел листья сирени, а у нас на дворике есть абрикос, который почти готов выкинуть цветы. Как это ни рано сравнительно с нашими краями. Всё думается о том, что там теперь делается? Надо было остаться на месте, хотя бы скрывались. Так или иначе, мог их оградить. Сегодня пришло сведение, что новое сербское правительство уменьшило размен с 800 динаров на 600 динар за тысячу. Я думаю, и на этом уменьшение не остановится, т.к. это ведь чистая благотворительность. Весь день сыплется какая-то гадость с неба. Собираем

деньги для меня. Пробовал от этого отказаться, но ничего не выходит, мое временное начальство (Чекмарев) не пускает. Надо скорей отсюда уехать, чтобы не зависеть от всей этой публики. Она себя довольно плохо зарекомендовала и „odium” [обвинение] этого падает на всех.

27 февраля Четверг. Панчов.

Погода отвратительная. Дождь идет всю ночь и обещает идти весь день. Холодно, слякоть и настроение соответствующее. В газетах только и видишь стремление всех государств поскорей завязать сношения [с] советской властью. В этом отношении даже приятно чувствовать себя русским. Без России жить мир не может. Россия – база существования дальнейшего, мира в Европе. Но наши идиоты социалисты припишут это исключительно себе, своему влиянию. Неглупый был ход всемирного социализма захватить Россию. Переговоры будут вести с Россией, с правительством в данное время ее возглавляющим, а господа большевики будут твердить: нас бояться, с нами „заигрывают”. Это ведь драма! Но что среди всего этого мы и все наши? Каково их будет дальнейшее существование. Так или иначе, внутри Россия будет изменять свой образ правления понемногу и подойдет к нормальному для данного исторического периода, но на это ведь много надо будет времени. Если только опять не произойдет взрыв внутри. Надо сказать, всё же я считал Россию великой державой, но никогда таким большим фактором в общей всемирной системе не считал! Это меня мирит с моим положением.

Погода всё хуже и хуже. Теперь с неба начинает падать снег, большими мокрыми хлопьями, немедленно тая на земле. Грязь стала неимоверная. Только что был на могилах тех чинов эшелона, что за эти дни умерли от сыпного тифа. Их уже семь. Сербы стащили их, никого не извещая, и засыпали без христианского погребения. Сегодня вызвали архимандрита Михаила (это бывший настоятель Сербского подворья в Москве), он как бы духовник... Станный, положим, духовник, т.к. тут обычная исповеди нет. А так, куча людей перед причащением прочтут две молитвы из правил и разрешительную. Приложатся к кресту (на подложке – как подсвечник) и пошли причащаться. Просто, но нехорошо. Никакой „тайны”, никакой мистики. Какие материалисты становятся после такого обряда дети, а ведь иногда только этим в их душу вгонишь страх Божий. Вот и выходят из этого социалисты-материалисты. Пели на могилах кадеты Одесского корпуса кое-как, т.к. дней у сербов панихидных нет. Должно быть, не служат. Жаль, что я свой молитвенник забыл в Киеве. Да вообще жаль, что я там много теперь нужного оставил. А ведь по всему вижу – мог привезти. Не судьба! Могилы в ужасном виде. Без крестов, не устроены, а так, кое-как

НАКАЗ КОМАНДУВАННЯ АРМІЇ УНР ПРО ЗАПРОВАДЖЕННЯ У ВІЙСЬКАХ ПРАПОРІВ ЄДИНОГО ЗРАЗКА (1919 р.)

Я решил сделать подставку, чтоб поставить хоть крест. Видел сегодня Менгдига, тоже обломок бывшего Преображенского полка.

Теперь 5 ч. вечера, и весь пейзаж – белый снег, уж не тает. Вот и юг. Говорят, такая погода может продолжаться весь март. Приехал Гюлих (мой казначей в комиссии) из Белграда. Там пока меняют. Слухи о Деникине плохи. Бои идут в районе Великокняжеска – Тихорецка. Пока слухи об оставлении Екатеринодара не подтвердились. Союзники стремятся войти в сношения с большевиками. То же делает и Польша, но пока происходят военные действия и в Белоруссии, и в Польше, и в Подолии.

28 февраля. Пятница. Панчов.

Дождь лил, кажется, вчера весь день, всю ночь и теперь утром льет вовсю. Всё небо обложено. Грязь невылазная. Получил вчера тяжелые сведения, что И.И.Павленков умер в Салониках. Хороший был человек. Простой, но рыцарь чести. Дай боже России побольше таких сынов. Как жил слугой царским, так и умер им. Ни одного дня другому правительству не служивший.

Мы же большинство пристали Временному правительству – началу всех наших бед. Вчера один офицер рассказывал, что Махно будто выкинул первый лозунг: „Народу – земля, России – царя”. Если это так, то, думаю, успех у него будет. Я сам стану махновцем. Но мне что-то не верится.

Погода продолжает быть отвратительной. Только что получил телеграмму о приглашении ехать в Белград для переговоров о назначении уполномоченным, думаю принять. Надо же что-нибудь делать.

29 февраля (1920 г. – високосный). Суббота. Панчов.

Ужасная погода. Весь день сыпется с неба что-то мокрое. Иногда это снег, иногда это дождь. Когда мы подъезжали сегодня утром в Белград, то его почти не было видно. Пароход подавал тревожные сигналы, как тогда в Босфоре.

Деникина сведения, что есть успех, у Тихор в Крыму возмущенья среди офицеров (Орлова) ликвидировано, при этом Деникин принял сторону офицеров, возмущившихся бедствием начальников.

Вообще с весной что-то творится. Союзники торопятся сговориться с советской властью. И при этом французы сопротивляются – это им тоже надо зачислить в плюс.

(Далі буде)

**Біографічна довідка й публікація документа Олександра СКРЯБІНА.
Світлинки з родинного архіву Ігнат'євих**

В історичній літературі сформувався певний стереотип стосовно того, що в Армії УНР прапори єдиного зразка (як у полках, так і в дивізіях) запроваджено лише в 1920 р., на прикінцевому етапі Визвольної війни. Тим часом це не зовсім так. Увазі читачів пропонується архівний документ – наказ військам Дієвої армії ч. 323, який свідчить, що командування Армії УНР ще в 1919 р. намагалося запровадити в частинах однотипні стяги.

Наказ видано 30 липня 1919 р., під час завершення остаточної реорганізації армії та переформування її в повноцінне регулярне військо. Докладна регламентація в наказі розмірів, кольору, форми дивізійних, полкових і штабних прапорів свідчить про те, що армійське командування все-рйоз поставилось до справи запровадження їх у військах.

Чи було цей наказ втілено у життя? Адже, як ми знаємо, в обставинах тієї війни далеко не всі розпорядження й накази виконувались... Спогадів про українську армію в другій половині 1919 р. збереглося власне небагато. Та все ж у мемуарній літературі є згадки про прапори деяких частин і з'єднань Дієвої армії УНР восени 1919 р., опис яких у цілому відповідає положенням наказу від 30 липня 1919 р. Наприклад, ось як описував прапор, що восени 1919 р. був в 2-му Переяславському кінному полку, ветеран цієї частини підполковник А. Маруценко-Богдановський: „Була це жовта плахта розміру 1 на 2 метри, яка мала з одного боку посередині ромб з темно-зеленого сукна з тризубом і літерами У.Н.Р., а з другого – назву полку”. Власний стяг восени 1919 р. мала і 2-га Волинська дивізія, на той час одне з наймолодших з'єднань армії УНР. Як згадував білогвардійський мемуарист, це був „шовковий жовто-синій прапор з тризубцем і написами”.

Остаточну відповідь на питання про запровадження прапорів єдиного зразка в армії УНР у 1919 р., гадаємо, зможуть дати подальші ретельні архівні пошуки. Разом з тим сподіваємося, що публікований тут документ дасть змогу бодай частково кинути світло на ще одну недосліджену сторінку історії українських збройних сил 1917 – 1921 рр.

Друкарський відбиток наказу виявлено в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 119, 119 зв.).

НАКАЗ
військам Дієвої армії Української Народної Республіки
Ч. 323

30 липня 1919 року

Частинам Дієвої армії прийняти для зазначення місця розташування штабів, управлінь, а також і військових частин (останнім – замість значків, так званих „лінейних”) – стяг згідно додаваному до цього опису.

Додаток: Опис стягів для штабів: Дієвої армії, груп, дивізій, військових муштрових частин.

Оригінал підписали: Головний отаман Петлюра, начальник Штабу Дієвої армії отаман *Тютюнник*.

З оригіналом згідно:

начальник загального відділу Штабу Дієвої армії *Гордієнко*.
Звіряв начальник загальної частини *Скрипченко*.

Затверджую

Головний отаман Петлюра

30 липня 1919 року

Додаток до наказу В. Д. А.
від 30 липня 1919 р., ч. 323

ОПИС СТЯГІВ

для штабів Дієвої армії, груп, дивізій і частин війська УНР

I

Вищі штаби

Штаб Дієвої армії

Національний прапор (дві рівні полоси: верхня полоса блакитного кольору, нижня – жовтого) з Державним гербом на верху древка і посередині стяга. На прапорі по боках і внизу Державного герба чорні літери „Ш. Д. А.”

Штаб групи військ

Національний прапор (дві рівні полоси – верхня блакитна і нижня – жовта) з Державним гербом в верхнім кутку біля древка. Посередині стяга – чорні літери назви групи, наприклад: „С. С.” (група Січових стрільців), „Зап. г.” (Запорізька група), „Вол. г.” (Волинська група).

Штаб пішої дивізії

Стяг весь блакитного кольору (кольору піхоти) з чорними літерами і назвою штабу дивізії посередині: вгорі черга і внизу літери назви штабу дивізії, наприклад:

II

С. С.

(II піш[а]. дивізія Січ[ових] стр[ільців])

6.

3. П. Д.

(6 піш[а] Запор[ізька] дивіз[ія])

ВИЩІ ШТАБИ

Штаб Дієвої Армії

Штаб групи Січових стрільців

Штаб 6-ї Запорізької дивізії

Штаб 1-ї окремої кінної бригади

Управління 3-ї гарматної бригади

Штаб окремої кінної бригади

Стяг весь жовтого кольору (кольору кінноти) з двома оголеними шаблями навхрест, ручками ввєрх. Звєрху шабєль – черга штабу бригади, а внизу, поміж ручками шабєль, літери „К.Б.” (Кінна бригада).

Управління гарматної бригади

Стяг весь червоного кольору (колір гарматний) з двома гарматами навхрест. Поміж ними звєрху черга Управління бригади, а внизу літери „Г. Б.” (Гарматна бригада).

Розміри усіх цих стягів: ширина 40 дм, довжина 60 дм.

Розміри літер і цифр: 18 дм висоти і 2 дм ширини. Нашиваються з обох боків. Літери і цифри робляться з чорної матерії.

Древка всіх стягів мають на верху гострий спис, крім стяга Штабу Дієвої армії, де на верху древка – Державний герб.

II
Полки

Піші полки

Стяг весь блакитного кольору (кольору піхоти). Посередині стяга ромб по кольору полку:

- 1-й полк – червоний,
- 2-й полк – зелений,
- 3-й полк – білий.

В середині ромба – черга полку.

Кінні полки

Стяг весь жовтий (колір кінноти). Посередині ромб по кольору полку:

- 1-й полк – червоний,
- 2-й полк – зелений з чергою полку в ромбі.

Гарматні полки

Стяг весь червоний (колір гарматний). Посередині ромб по кольору полку:

- 1-й полк – червоний,
- 2-й полк – зелений,
- 3-й полк – білий.

Розміри стягів для всіх полків: ширина 32 дм, довжина 48 дм.

Розміри осей ромба – 20 дм.

Цифри і літери – з чорної матерії з обох боків стяга[,] посередині ромба висоти 10 дм, ширини 1 дм.

ПОЛКИ

III

Курені

Курені пішого полку

Весь стяг кольору свого полку, з строчовою полосою посередині по кольору куреня:

- 1-й курінь – червоний,
- 2-й курінь – зелений,
- 3-й курінь – білий.

Розміри курінних стягів: ширина 24 дм, довжина 36 дм, ширина строчової полоси – 6 дм.

IV

Сотні

Сотні пішого полку

Весь стяг кольору свого полку, з строчовою полосою в 6 дм шириною по кольору свого куреня і поземною полосою в 3 дм шириною по кольору сотні в кожнім курені:

- 1-а сотня – червоний,
- 2-а сотня – зелений,
- 3-я сотня – білий,
- 4-а сотня – чорний,
- 5-а сотня – червоний,
- 6-а сотня – зелений,
- 7-а сотня – білий,
- 8-а сотня – чорний і т.д.

Кулеметна сотня піш[ого] полку:

а) 4-а „максима” (полкова, 12 кулеметів). Стяг по кольору полку з відзнаком кулемета з чорної матерії посередині;

б) курінна (8 кулеметів). Стяг кольору відповідного куреня, з відзнаком кулемета посередині.

Окрема кінна сотня

Стяг увесь жовтий, розміру, як пішого куреня, з кутовим вирізом і чергою з чорної матерії посередині.

Сотні кінного полку

Стяг жовтого кольору, з строчовою полосою в 6 дм кольору свого полку і поземною полосою в 3 дм кольору сотні:

- 1-а сотня – червоний,
- 2-а сотня – зелений,
- 3-я сотня – білий,
- 4-а сотня – чорний.

Кулеметна сотня кін[ного] полку

Стяг весь жовтий, розміру кінної сотні, з кутковим вирізом і кулеметним відзнаком посередині з чорної матерії.

Всі сотні мають стяг з кутковим вирізом.

Розмір стяга: ширина 16 дм, довжина 24 дм.

Розмір полоси: строчової 6 дм, поземної – 3 дм.

КУРЕНІ

Курені пішого полку

СОТНІ

Сотні пішого полку

а)

б)

Кулеметна сотня пішого полку:

а) полкова

б) курінна

Окрема кінна сотня

Сотні кінного полку

Кулеметна сотня кінного полку

V

Технічні і запасові курені

Технічний курінь

Весь стяг чорного кольору з кутковим вирізом, з відзнаком технічних військ і чергою з червоної матерії в верхнім лівім кутку (біля дрєвка).

Саперна сотня

Стяг весь чорного кольору з кутковим вирізом і поземною червоною полоєю в 3 дм, посередині з відзнаком технічних військ з червоної матерії в верхнім лівім кутку (біля дрєвка).

Сотня зв'язку

Весь стяг чорного кольору з кутковим вирізом і поземною жовтою полоєю в 3 дм посередині з відзнаком телеграфа з жовтої матерії в верхнім лівім кутку (біля дрєвка).

Запасовий піший курінь

Весь малинового кольору з чергою посередині з чорної матерії.

Сотні запасового пішого курєня

Весь стяг малинового кольору з кутковим вирізом і поземною полоєю в 3 дм чергового кольору сотні:

- 1-а сотня – червоний,
- 2-а сотня – зелений,
- 3-я сотня – білий.

Кулеметна сотня

Весь стяг малинового кольору з кутковим вирізом і з кулеметним відзнаком з білої матерії посередині.

Учебна сотня

Стяг весь малинового кольору з поземною жовтою полоєю в 3 дм, посередині.

Розмір курінних стягів: ширина 24 дм, довжина 36 дм, ширина сторчових полєс 6 дм. Розміри сотєнних стягів: ширина 16 дм, довжина 24 дм, ширина поземної полєси 3 дм.

VI

Запасовий кінний полк

Запасовий кінний полк

Стяг весь ясно-коричневого кольору з ромбом кольору полку:

- 1-й – червоний,
 - 2-й – зелений,
- з чергою полку в ромбі (вісь ромба 20 дм)

Сотні кінного запасового полку

Весь стяг кольору ясно-коричневого з кутковим вирізом і сторчовою полоєю кольору свого полку й поземною полоєю кольору сотні.

Оригінал підписали:

начальник Штабу Дієвої армії отаман *Тютюнник*,
начальник 2-ї управи отаман *Янушевський*.

З оригіналом згідно:

т.в.о. начальника загального відділу Штабу Дієвої армії *Гордієнко*.

**Вступне слово й публікація докумєнта
Михайла КОВАЛЬЧУКА**

ТЕХНІЧНІ І ЗАПАСОВІ КУРЕНІ

Технічний курінь

Саперна сотня

Сотня зв'язку

Запасовий піший курінь

Сотні запасового пішого курєня

Кулеметна сотня

Учебна сотня

ЗАПАСОВИЙ КІННИЙ ПОЛК

Сотні кінного запасового полку

Малюнки Тараса ШТИКА

Олександр СКРЯБІН

ПЕРЕХІДНІ ВИМПЕЛИ МІНІСТРА ОБОРОНИ УКРАЇНИ

З березня 2006 р. керівник оборонного відомства України Анатолій Гриценко вручив перехідні вимпели Міністра оборони України найкращим військовим частинам кожного виду Збройних Сил України за підсумками бойової підготовки в 2005 р. Така подія відбулася вперше в історії Збройних Сил України.

Під час вручення А.Гриценко зазначив, що багато з того, що було в Радянській армії продумане й корисне, тож Українському війську варто продовжувати ці традиції.

У Радянській армії в 1972 р. було засновано вимпел Міністра оборони СРСР за мужність і військову доблесть для заохочення тих з'єднань та бойових частин, що здобули великі заслуги перед Батьківщиною вже в мирний час. Вимпел створено за проектом художника Олександра Жука, який на той час уже багато років розробляв військову атрибутику та однострої.

За прообраз вимпела правили стародавні стяги, штандарти, якими здавна нагороджували руські полки, що відзначилися на бойовищі. Найбільш удаюю формою було визнано прямокутне полотнище з фігурним вирізом знизу. Вимпел мав бути одного кольору з прапором, чим під-

креслювався особливий характер нагороди, яку воїни повинні шанувати як одну з найдорожчих реліквій.

Вимпел складався з двостороннього полотнища з фігурним вирізом по нижньому краю, древка з металевим навершям і металевої підставки. Полотнище вимпела виготовляли зі складеного вдвоє шовкового прапорного фаю червоного кольору, по нижніх і бічних сторонах прикрашеного шовковими торочками золотистої барви. На лицевій

Вимпел Міністра оборони СРСР за мужність та військову доблесть. З фондів ЦМЗСУ

Міністр оборони України А. Гриценко вручає перехідний вимпел Міністра оборони України командиру 24-ї окремої механізованої бригади 13-го армійського корпусу Західного оперативного командування Сухопутних військ Збройних Сил України підполковнику Л. Харахалію

Командири найкращих військових частин видів Збройних Сил України з отриманими перехідними вимпелами Міністра оборони України. Зліва направо: підполковник Л. Харахалієв, полковник А. Алімтієв, капітан 3 рангу В. Свірса

Перехідний вимпел Міністра оборони України „Кращій військовій частині Сухопутних військ Збройних Сил України”

Перехідний вимпел Міністра оборони України „Кращій військовій частині Повітряних Сил Збройних Сил України”

Перехідний вимпел Міністра оборони України „Кращій військовій частині Військово-Морських Сил Збройних Сил України”

стороні шовком золотистого кольору були вишиті Державний герб Радянського Союзу, облямований пучками променів у вигляді п'ятикутної зірки, лаврові гілки, а також напис про те, якій частині і за що вручено вимпел, зазначалася також дата нагородження.

Вимпелом нагороджували з'єднання, частини й кораблі, що виявили мужність і військову доблесть під час виконання завдань Уряду й Міністра оборони СРСР, а також ті, що особливо відзначилися на навчаннях та в морських походах. Першу в радянських Збройних Силах цю почесну нагороду одержав екіпаж

атомного підводного човна, яким командував капітан першого рангу С.Соболевський.

У Збройних Силах України такі нагородження віднедавна відбуваються відповідно до Положення про перехідні вимпели Міністра оборони України, затвердженого наказом Міністра оборони України від 2 березня 2006 р. Згідно з Положенням, перехідні вимпели Міністра оборони України „Кращій військовій частині Сухопутних військ Збройних Сил України”, „Кращій військовій частині Повітряних Сил Збройних Сил України”, „Кращій військовій частині Військово-Морських Сил

ПРО АВТОРІВ

Денисюк Ж., начальник науково-дослідної лабораторії з вивчення проблем фондової роботи ЦМЗСУ

Ковальчук М., кандидат історичних наук

Кучерук О., директор Бібліотеки ім. О.Ольжича

Малаков Д., заступник директора з наукової роботи Музею історії м. Києва

Папакін А., аспірант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Прохненко І., кандидат історичних наук, викладач Ужгородського університету

Руккас А., кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Скрябін О., заступник начальника ЦМЗСУ, майор

На 1-й стор. обкладинки:
Генерал М. Канустьянський. Світлина 1950-х рр.

На 2, 3, 4-й стор. обкладинки:
Експонати з історії української армії 1917–1921 рр. з Королівського музею армії та військової історії Бельгії (Брюссель)

Літературна редакція **Олександра Рибалка**
Коректа **Антоніни Жихорської**
Складання **Оксани Жихорської**
Макет, верстка **Олени Михайлець,**
Наталії Бойко

За вірогідність поданої інформації відповідає автор.

У разі передруку посилання на „Військово-історичний альманах” обов'язкове.

Видання зареєстроване
Держкомінформполітики України 28.04.2000 р.
Свідоцтво: серія КВ, № 4170

Поштова адреса редакції:
01001, Київ – 1, а/с 91
Тел. (044) 294-64-77, 294-62-12
Факс (044) 294-64-76

E-mail: milmuz @ carrier. kiev.ua
web site: milmuz.com.ua

Збройних Сил України” вручаються найкращим військовим частинам Збройних Сил України за підсумками навчального року. На відміну від радянського попередника цей вимпел є перехідним, тому після закінчення навчального року його, до 30 жовтня, передають до штабу виду Збройних Сил України.

Вручення перехідних вимпелів здійснюється за наказом Міністра оборони України. На військову частину, що надається до нагородження перехідним вимпелом, командувач виду Збройних Сил України на підставі рішення військової ради оформлює подання встановленого зразка. Вимпел військовій частині особисто вручає в урочистій обстановці Міністр оборони України. Протягом навчального року він зберігається разом з Бойовим прапором військової частини. У розгорнутому строю військової частини місце вимпела – після Бойового прапора. Наказом по військовій частині до перехідного вимпела призначаються офіцер і два асистенти із сержантів з-поміж відмінників бойової підготовки.

У Положенні обумовлюється й можливість дострокового вилучення вимпела в разі погіршення стану справ у військовій частині. За таких обставин військова рада виду Збройних Сил України порушує клопотання щодо дострокового вилучення перехідного вимпела з цієї військової частини. Його вилучення здійснюється за наказом Міністра

оборони України, про що роблять запис в історичному формулярі військової частини. Відтак перехідний вимпел зберігається в штабі виду Збройних Сил України до ухвалення Міністром оборони України рішення про його вручення наступній військовій частині.

Проект перехідного вимпела опрацювали фахівці відділу військової символіки та геральдики Генерального штабу Збройних Сил України на чолі з Олександром Муравйовим.

Перехідний вимпел являє собою полотнище у формі видовженого п'ятикутника з паралельними бічними сторонами. Кольори полотнищ різні: у Сухопутних військ – малиновий; у Повітряних Сил – блакитний; у Військово-Морських Сил – білий. Нижній край полотнища має вигляд тупого кута. Розміри полотнища: висота – 75 см, ширина – 50 см.

На лицевому боці полотнища зображено рівносторонній хрест з розбіжними сторонами малинового кольору, на який накладено стилізовані зображення двох схрещених булав і меча вістрям угору. В центрі хреста на синьому круглому медальйоні – Знак Княжої Держави Володимира Великого. Пружки хреста й медальйона, зображення булав і меча – жовтого кольору. Нижче зображено дві схрещені лаврові гілки жовтого кольору.

На зворотному боці полотнища напис „Кращій військовій частині військово-історичний альманах

Сухопутних військ (Повітряних Сил) Збройних Сил України” літерами жовтого кольору (на вимпелі Військово-Морських Сил – синього кольору).

Сторони перехідного вимпела, крім верхнього краю полотнища, прикрашені золотими торочками. Древо дерев'яне, коричневого кольору. Верхівка древка – стрілоподібна, жовтого металу, у центрі її – зображення емблеми Збройних Сил України. Вимпел прикріплюється до основи верхівки древка за допомогою шнура, з'єданого з дерев'яним стрижнем, вставленим у верхню частину полотнища.

За підсумками 2005 р. найкращими військовими частинами у видах Збройних Сил України визнано: у Сухопутних військах – 24-ту окрему механізовану бригаду 13-го армійського корпусу Західного оперативного командування (командир – підполковник Лендар Харахаліль); у Повітряних Силах – 299-ту штурмову авіаційну бригаду повітряного командування „Південь” (командир – полковник Андрій Алімпієв); у Військово-Морських Силах – середній десантний корабель „Кіровоград” 5-ї бригади надводних кораблів 4-ї ескадри різнорідних сил (командир – капітан третього рангу В'ячеслав Свирса). Вручення їм перехідних вимпелів Міністра оборони України відбулося в Національній академії оборони України.

число 1, 2006 р.

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ В БЕЛЬГІЙСЬКОМУ МУЗЕЇ

Королівський музей армії та військової історії Бельгії (м.Брюссель) створений ще наприкінці ХІХ ст. Для відвідувачів відкритий у 1910 р. Згодом з нагоди 50-річчя здобуття Бельгією незалежності король Леопольд II звернувся до архітекта Гедена Бордье з проханням збудувати для музею спеціальне приміщення. Палацову будівлю звели в парку П'ятдесятиріччя, музей міститься в ній з 1923 р. Його експозиція відображає різні періоди військової історії країни: середньовіччя, добу австрійського й французького панування, епоху Наполеона, бельгійську революцію 1830 р., Першу і Другу світові війни, повоєнний час.

Окремо представлено історію розвитку артилерії, авіації, бронетанкових військ, флоту. Зразки військової техніки розміщено в спеціально обладнаних павільйонах музею.

Особливістю бельгійського музею є наявність у ньому колекцій з історії інших армій світу, переважно зразків обмундирування. У цьому ряді музей знайомить і з українською армією доби Визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Тут зібрано зразки одностроїв, дещо з озброєння, світлини, документи.

Ці експонати передали до музею в 1930 р., очевидно, представники української військово-політичної еміграції, яка після поразки Визвольних змагань мала свої організації й представництва в багатьох країнах Європи, зокрема в Бельгії.

Українська колекція налічує 109 одиниць зберігання. Частина речей експонується в залах музею в розділі, присвяченому Першій світовій війні, а деякі зберігаються у фондах.

З-поміж предметів уніформістики це – польова форма молодшого офіцера Січових стрільців (1915 – 1919 рр.), кашкет (1915 р.), однострій кавалерійського сотника УГА (1920 р.), парадна форма піхотинця (1919 р.). Є також ряд відзнак української і австро-угорської армій, світлини українських вояків, дипломи, грошові банкноти Центральної Ради, печатки, мапа з позначення позицій української армії станом на грудень 1918 р.

Серед особистих речей визначних військових діячів тієї доби треба назвати козацьку булаву, яка належала Василю Вишиваному (В.Габсбургові), полковникові Легіону Українських січових стрільців; польову книжку генерал-хорунжого Армії УНР О.Осецького. Кілька експонатів пов'язані з Головним отаманом Армії УНР С.Петлюрою – це його світлини й посмертна маска.

Центральний музей Збройних Сил України підтримує дружні ділові зв'язки з Королівським музеєм армії і військової історії Бельгії. У 2002 р. начальник ЦМЗСУ полковник В.Карпов і директор бельгійського музею П.Лефевр підписали в Брюсселі угоду про співпрацю між цими музейними закладами. Згодом делегація Королівського музею відвідала Київ. З гостями було обговорено плани спільних заходів. Зокрема в недалекому майбутньому можна сподіватися, що в Україні, в залах ЦМЗСУ експонуватиметься колекція військових одностроїв з фондів бельгійського музею.

Жанна ДЕНИСЮК

військово-історичний альманах

Експонати Королівського музею армії та військової історії Бельгії

